

Київ

11

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- К. Маркс і Ф. Енгельс про союзників пролетаріату
- Вклад художньої інтелігенції міста в розвиток духовної культури села
- Боротьба КПЗУ проти буржуазного націоналізму
- Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу
- М. Драгоманов про історичний прогрес

НОВІ КНИГИ

БАБКО Ю. В., БОРТНІЧУК М. Т.— Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У, Політвидав України, К., 1968, 191 с.

БОНДАР А. Д.— Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917—1967), вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 227 с.

В боях за Харківщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны, Изд. 2-е, испр. доп., изд-во «Прапор», Харків, 391 с. с илл.

ГАЛИЧ Г., НАКОНЕЧНИЙ Д.— Львівська тютюнова фабрика, вид-во «Каменяр», Львів, 1968, 76 с. з іл.

ГУЛЕВИЧ В. Н.— Миротлюбні сили ФРН у боротьбі проти милітаризму та реваншизму. (1955—1966 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1968, 325 с.

Історія Одеського університету за 100 років, вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 423 с. з іл.

КАМЕНЩИК Ю.— Люди боевой и трудовой славы. Очерки истории Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени вагоноремонтного завода им. С. М. Кирова, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1968, 196 с. с илл.

КЛОКОВ В. І., БРИЧАК І. В., КУДРИЦЬКИЙ А. В.— Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки), Політвидав України, К., 1968, 159 с.

Коммунистической партии Украины — 50 лет. Материалы торжественного Пленума ЦК КП Украины, посвященного 50-летию Коммунистической партии Украины 5 июля 1968 года, Политиздат Украины, К., 1968, 38 с.

Комунистична партія України — бойовий загін в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму. Республіканська наукова конференція працівників кафедр історії КПРС вузів Української РСР (25—28 червня 1968 р.), Дніпропетровськ, 1968, 231 с.

МУЛТИХ Г. М., КОЖУКАЛО І. П.— В єдиному бойовому строю ленінської партії. (50 років КП України), Товариство «Знання» Української РСР, К., 1968, 56 с.

Нариси історії Волинської обласної партійної організації, Політвидав України, К., 1968, 245 с.

Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, Політвидав України, К., 1968, 356 с.

НОСКОВ В. А.— Две победы. Публицистический очерк, изд-во «Донбасс», Донецк, 1968, 32 с.

Памятные места Донбасса. Сборник. Изд. 2-е, доп., изд-во «Донбасс», Донецк, 1968, 319 с. с илл.

Советское Закарпатье. Справочник-путеводитель. Изд. 4-е, доп. испр., изд-во «Карпати», Ужгород, 1968, 224 с. с илл.

ПОНОМАРЕВ А. Н.— Промышленность Украины в XVII веке. Начальные формы мануфактуры. Учебное пособие, изд-во Черновицкого ун-та, Черновцы, 1968, 87 с.

ТОЛОЧКО П. П.— Таємниці київських підземель, вид-во «Наукова думка», К., 1968, 84 с. з іл.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Путівник, вид-во «Каменяр», Львів, 1968, 72 с. з іл.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (92)
ЛИСТОПАД
1968

РІК ВИДАННЯ
ДВАНADЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. С. Петренко, Л. А. Шевченко — Вклад художньої інтелігенції міста
в розвиток духовної культури українського села (1959—1968 рр.) . . . 3
- І. М. Сахарчук (*Львів*) — Боротьба КПЗУ проти буржуазного націоналізму
(1929—1933 рр.) . . . 12
- М. Н. Лещенко — Класова боротьба в українському селі в 1900—1901 рр. . . 24

На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти

- І. М. Бондаренко — К. Маркс і Ф. Енгельс про союзників пролетаріату . . . 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. В. Белік — Робота партійних організацій України у підготовці робітничих
кадрів для металургійної промисловості (1959—1965 рр.) . . . 46
- Я. В. Підпригоршук — Джерела і форми поповнення кадрів робітничого
класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки . . . 53
- Г. Т. Федоров — Діяльність партійних організацій України по зміцненню обо-
ронно-машової роботи серед трудящих республіки . . . 62
- С. М. Злупко (*Львів*) — До питання про зв'язки Буковини з Наддніпрянською
Україною та Галичиною (друга половина XIX — початок XX ст.) . . . 68
- О. Я. Лисенко — М. Драгоманов про історичний прогрес . . . 73
- С. В. Щурат (*Львів*) — Про зв'язки Т. Падури з декабристами . . . 80

ЗАМІТКИ

- О. І. Щербаков (*Новосибірськ*), Ф. А. Батурін (*Новосибірськ*) — З історії
створення Новосибірського наукового центру . . . 86
- П. Є. Любаров (*Одеса*) — Ставлення III Державної Думи до шахтарів Донбасу . . . 90
- І. А. Лісовий (*Запоріжжя*) — Римські гарнізони в Херсонесі Таврійському . . . 98
- О. П. Черниш (*Львів*) — Основні підсумки досліджень палеоліту Подністров'я . . . 100
- З. М. Розмарин (*Полонне Хмельницької області*) — Тисячолітнє місто . . . 105
- І. І. Братанчук (*Ленінград*) — Паростки соціалізму в польському селі . . . 106
- І. І. Черв'якін-Корольов (*Івано-Франківськ*) — До питання про роль Па-
ризької конференції в окупації Східної Галичини буржуазною Польщею
в 1919 р. . . 109
- А. К. Мартиненко — Революція 1905—1907 рр. та російсько-болгарські дипло-
матичні відносини . . . 113

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- О. О. Михайлов — Ще раз про етапи розвитку української радянської культури . . . 118
- С. М. Наумчук (*Львів*) — З приводу замітки Г. П. Богуна про походження на-
зви м. Бердичів . . . 121

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. Р. Плющ — Агітаційно-масова робота КП(б)У серед робітничого класу в
період між XIV та XV з'їздами партії . . . 122
- С. Д. Плахотнюк (*Гайсин Вінницької області*) — Аграрні відносини на По-
діллі напередодні жовтня 1917 р. . . 124

- В. П. Шуст (*Ніжин*) — Документальні матеріали на уроках історії СРСР та УРСР у VIII класі 127

НАШ КАЛЕНДАР

- Ф. І. Стеблій (*Львів*) — Перші робітничі барикади на вулицях Львова (До 120-річчя збройного львівського повстання) 130
 Н. П. Папастергіу (*Львів*) — 50-річчя Компартії Греції 131
 Я. І. Дзира — Подвиг ученого (До 160-річчя з дня народження О. М. Бодяньського) 131
 Я. Д., С. Л. Хаврусь (*с. Стеблів Черкаської області*) — Іван Семенович Нечуй-Левицький (До 130-річчя з дня народження) 135
 М. С. Журавльов — Вірна дочка народу (До 50-річчя з дня народження О. К. Убийвовк) 138

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- М. Я. Губанова — Розгром календішних в джерелах і літературі 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- І. І. Слинко — П. Денисенко, Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.) 147
 М. О. Буцько, І. Ф. Кураєв — Н. М. Якупов, Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 январь 1919 148
 Г. О. Цвікальська — Книга для читання з історії Української РСР. З 1917 року до наших днів. Ч. III 150
 В. М. Кулаковський — І. М. Шекера, Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах 151
 Ю. Г. Литвиненко (*Харків*), Б. Г. Пільверман (*Харків*), С. І. Сідельников (*Харків*), В. В. Сухарев (*Харків*) — Историография нового времени стран Европы и Америки (Учебное пособие для университетов и пединститутів) 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- А. К., І. К. — IV Наукова міжвузівська конференція істориків-славістів 155
 В. О. Круц, А. І. Кубишев — Роботи Чапаєвського загону Київської археологічної експедиції 156
 С. М. Глущенко — Історія в тематичному плані Політвидаву України на 1969 рік 157
 III. Ф. Збори, присвячені 100-річчю з дня народження О. Г. Шліхтера 158

ЛІСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- І. В. Пилипчук (*с. Дашев Вінницької області*) — Кілька неточностей в «Історії Української РСР» 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 11, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор *Л. А. Стражник*.

Коректори *Н. Г. Тараскіна, Л. П. Волкова*.

БФ 02047. Зам. К-189. Тираж 8141. Формат паперу 70×108/16. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16.49. Здано на складання 25.IX 1968 р. Підписано до друку 14.XI 1968 р.

Статті

В. С. ПЕТРЕНКО, Л. А. ШЕВЧЕНКО

ВКЛАД ХУДОЖНЬОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ МІСТА В РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1959—1968 рр.)

Велику роль в забезпеченні соціально-економічного і духовного прогресу радянського суспільства на всіх етапах соціалістичного будівництва відіграє радянська інтелігенція, інтереси якої нерозривно пов'язані з робітничим класом і селянством.

Особливе значення має її творча діяльність на сучасному етапі, коли радянський народ розгорнув боротьбу за практичне здійснення програми комуністичного будівництва. «Великі творчі завдання розв'язує народна інтелігенція, нерозривно зв'язана з робітничим класом і селянством — підкреслював в своїй доповіді Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. — І чим більше зростатиме культура нашого суспільства, чим далі піде прогрес науки і техніки, тим помітніше зростатиме роль інтелігенції в розв'язанні грандіозних завдань, які стоять перед радянським народом»¹.

Виятково важливою для дальшого піднесення культурного рівня широких мас трудящих села є діяльність радянської інтелігенції, зокрема тієї її частини, що працює в галузі художньої творчості.

Найважливішими здобутками культурної революції на селі за роки соціалістичного будівництва стали широкий розвиток шкільної освіти, наявність народної інтелігенції і виробничо-технічних кадрів колгоспів, становлення і розгортання мережі шкіл і культурно-освітніх закладів. В 1958 р. у селах республіки працювало 25,3 тис. загальноосвітніх шкіл, у тому числі 3654 середніх (проти 2264 у 1940 р. і 20 — в 1914 р.). В школах налічувалося понад 222 тис. учителів, понад 3 153 тис. учнів, тобто вчилися фактично всі діти шкільного віку². Близько третини студентів республіки були синами і дочками колгоспників, а в сільськогосподарських, педагогічних та деяких інших учбових закладах цей контингент становив майже половину. Велику виховну роботу на селі провадили близько 26 тис. державних бібліотек (крім того, стільки ж шкільних, чимало колгоспних), в яких налічувалося понад 100 млн. книг. Майже половина сільського дорослого населення (7,4 млн. чоловік) належала до числа постійних читачів бібліотек³. Близько 25 300 державних клубних установ та 5 тис. колгоспних стали справжніми центрами культурно-виховної роботи на селі. В гуртках художньої самодіяльності тоді брало участь 1,3 млн. сільських жителів⁴. У 1958 р. до послуг трудівників були 9644 кіноустановки, з них

¹ Л. І. Брежнев. П'ятдесят років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 23.

² Народне господарство Української РСР в 1959 році, К., 1960, стор. 608—609.

³ Там же, стор. 634, 637.

⁴ Там же, стор. 638—639.

близько половини — стаціонарних. Того ж року фільми проглянули 251 млн. сільських кіноглядачів, або в чотири рази більше, ніж у 1940 р. У селах республіки діяло понад 3,5 млн. радіотрансляційних точок. Успішно завершувалась цілковита радіофікація будинків колгоспників, у яких на той час було 423 тис. приймачів і перші 8 тис. телевізорів⁵.

Культурний розвиток села також характеризували широко розгалужена мережа шкіл сільської молоді, система політичної освіти, гуртки агрозоонавчання, музичні школи, художні студії, народні історичні музеї та картинні галереї.

Згідно з переписом населення 1959 р. 23,9% трудівників села України, зайнятих на сільськогосподарських роботах, мали вищу і середню освіту (включаючи неповну середню), зокрема серед трактористів їх було 40%, серед комбайнерів — майже половина⁶.

Значно зріс контингент сільської інтелігенції. Тільки загін колгоспної виробничої інтелігенції — агрономів, зоотехніків, ветпрацівників, інженерів — становив близько 100 тис. чоловік. Всі вони мали вищу або середню спеціальну освіту⁷.

При всебічній підтримці Комуністичної партії й Радянської держави, спираючись на здобутки культурного будівництва в країні, сільська інтелігенція стала однією з основних рушійних сил культурного розвитку села. На цей процес благотворний вплив має й інша сила — творча інтелігенція міста, зокрема письменники та митці-професіонали, велика шефська діяльність, різноманітна допомога яких відіграє важливу роль у духовному зростанні колгоспного селянства.

Величезні успіхи, досягнуті у здійсненні культурної революції в роки соціалістичного будівництва, безперечні. Проте існує ще проблема ліквідації соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Економічною основою, на якій розв'язується це завдання, є неухильний розвиток продуктивних сил і виробничих відносин. Водночас всемірне підвищення культурного рівня сільських трудівників — також необхідна умова забезпечення ліквідації істотної відмінності між містом і селом.

Дбаючи про всебічний розвиток членів радянського суспільства, Комуністична партія велику увагу приділяє дальшому піднесенню художньої творчості на селі, естетичному вихованню трудящих. Важливе місце в цій роботі відведено інтелігенції міста, що працює в галузі літератури і мистецтва. Творча діяльність письменників, поетів, драматургів, скульпторів, художників, діячів театру та кіно сприяє естетичному вихованню радянських людей, їх всебічному гармонійному розвитку. Водночас сучасний етап розгорнутого комуністичного будівництва зумовлює активізацію різноманітних форм допомоги митців трудящим села.

Велику роль у комуністичному вихованні має відіграти творчий доробок літераторів. Особливо широкі й плідні зв'язки налагодили з сільськими читачами і любителями красного письменства українські радянські письменники. Ці зв'язки проявлялися в формі читання лекцій з використанням власних художніх творів, вечорів зустрічі, допомоги в організації літературних музеїв на селі тощо. Зустрічі майстрів слова з працівниками ланів стали традиційними. Їх координує спеці-

⁵ Народне господарство Української РСР в 1959 році, К., 1960, стор. 478.

⁶ Там же, стор. 15.

⁷ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 9.

ально створений орган — бюро пропаганди літератури Спілки письменників України.

З великою відповідальністю до поїздок у колгоспи завжди готувалися Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра, які тільки в останні роки свого життя відвідали сотні сіл. Естафету з рук уславлених художників слова прийняли літератори молодших поколінь. Тільки в 1967 р. було проведено 23 тис. зустрічей митців з читачами. Це були не просто літературні звіти, вони сягали далеко за рамки розмов про той чи інший твір. У найвіддаленіших селах постійно бували Олесь Гончар, Андрій Малишко, Михайло Стельмах, Микола Бажан, Дмитро Павличко, Микола Нагнибіда, Дмитро Луценко, Григорій Бойко, Павло Глазовий, Євген Кравченко, Анатолій Хорунжий та ін.

Нещодавно колгоспники Житомирської області щиро вітали на своїй землі учасників чергового Тижня літератури Василя Козаченка, Миколу Зарудного, Степана Олійника, Василя Юхимовича, Василя Земляка та ін. Письменницькі маршрути пролягали в десятки колгоспів області⁸.

Велику роботу виконали письменники республіки по створенню бібліотек у сільських школах-інтернатах. Для успішного її ведення була організована спеціальна комісія, яку вже багато років очолює Степан Олійник. Письменники безплатно укомплектували з власних творів та іншої художньої літератури 543 шкільних бібліотеки⁹. Одним з перших значний внесок зробив у цю благородну справу О. Т. Гончар. Він передав до громадського фонду всю грошову частину Ленінської премії, присудженої йому за роман «Тронка»¹⁰.

Письменники, добираючи літературу, прагнули задовольнити всі пропозиції учнів. Наприклад, школярі с. Андрієво-Іванівки Миколаївського району Одеської області побажали мати якнайбільше творів Т. Г. Шевченка різних видань, просили допомогти їм обладнати музей великого Кобзаря. Вони отримали від письменників повну збірку творів поета-революціонера, репродукції з його картин, альбоми, фотокопії рукописів тощо.

Діячі літератури доклали чимало зусиль, організуючи в селах республіки літературно-меморіальні музеї, присвячені видатним вітчизняним художникам слова. Так, письменники Полтави, зокрема Олександр Ковінька, Пилип Бабанський, Федір Гарін, Олесь Юренко, Яків Шутько допомогли створити експозиції народних музеїв Максима Горького в с. Мануйлівці та Мате Залки в с. Біликах Полтавської області. Понад 300 письменників Радянського Союзу прислали свої книги з автографами в літературний музей с. Смілого Роменського району Сумської області¹¹. Твори, передані учням М. Т. Рильським, В. М. Сосурою, Петром Панчем, М. П. Бажаном та іншими видатними митцями, є окрасою експозиції літературного музею с. Софіївської Слободки Уманського району на Черкащині. Понад 100 книжок з власної бібліотеки подарував його засновникам професор Київського державного університету літературознавець О. А. Назаревський¹².

Активно допомагали письменники і літературознавці Києва та Чернігова у створенні на Чернігівщині меморіальних музеїв М. В. Гоголя — в селах Талалаївці і Бобрик, Т. Г. Шевченка — в с. Переяс-

⁸ «Вечірній Київ», 13 червня 1968 р.

⁹ «Літературна газета», 10 червня 1966 р.

¹⁰ «Вітчизна», 1965, № 2, стор. 222.

¹¹ «Правда України», 3 квітня 1967 р.

¹² «Колгоспне село», 5 травня 1964 р.

лавці, О. М. Горького — с. Березані, Олександра Довженка і Олексі Десняка — в с. Сосниці, П. Г. Тичини — у с. Новій Басані¹³.

І. А. Цюпа подав велику допомогу учителям і колгоспникам у створенні в с. Шилівці Зіньківського району Полтавської області літературно-меморіального музею лауреата Шевченківської премії Григорія Тютюнника. Активну участь в увічненні пам'яті І. С. Нечуя-Левицького в с. Стеблів на Черкащині взяв Іван Ле.

Письменники і працівники Львівського держуніверситету ім. Івана Франка в 1961 р. багато зробили для обладнання музейної кімнати Маркіяна Шашкевича в с. Підліссі на Львівщині, були ініціаторами відкриття йому пам'ятника роботи скульптора Дмитра Кравича. В проведенні цих важливих культурних заходів безпосередню участь брали Петро Козланюк, Юрій Мельничук, Дмитро Павличко та інші представники творчої інтелігенції Львова¹⁴.

Можна стверджувати, що кожний з літературно-меморіальних та літературних музеїв у селах України (а їх вже близько ста) організовувався з дійовою допомогою творчої інтелігенції міста, насамперед письменників, літературознавців, художників, скульпторів, архітекторів. Це стосується і спорудження пам'ятників видатним художникам слова, увічнення місць, пов'язаних з їх діяльністю тощо. Все це — прояв справжнього піклування про розвиток культури села, про збереження духовних скарбів нашого народу.

Велику і різноманітну за своїми формами роботу по дальшому піднесенню духовної культури трудящих села проводять працівники театрів України. Рух серед них за подання творчої допомоги колгоспникам у підвищенні їх культурного рівня широко розгорнувся на Україні ще в перші післявоєнні роки. Особливо посилювався він на початку 50-х рр., у період, коли Комуністична партія посилювала боротьбу за неухильне піднесення сільського господарства країни. Вже в 1953 р., після вересневого Пленуму ЦК КПРС, ряд театрів республіки зобов'язався взяти шефство над селом. Так, Київський російський драматичний театр ім. Л. Українки почав шефувати над колгоспами Димерського району Київської області. Актори читали тут лекції, допомагали художній самодіяльності, систематично виїжджали в села на гастролі, запрошували колгоспників на свої спектаклі¹⁵.

В наступні роки ця робота значно поліпшилась. З патріотичним починанням виступив колектив Вінницького музично-драматичного театру ім. М. К. Садовського. Його працівники у листі, опублікованому 1963 р. на сторінках журналу «Соціалістична культура», звернулися до всіх митців України з закликом посилити шефську допомогу сільським колективам художньої самодіяльності.

Цю пропозицію було схвалено Колегією Міністерства культури УРСР та Президією Українського республіканського комітету профспілки працівників культури, які 29 березня прийняли постанову «Про ініціативу Вінницького музично-драматичного театру ім. М. К. Садовського по посиленню шефської допомоги колективам художньої самодіяльності»¹⁶. Патріотичний почин підхопили митці й інших театрів.

Велику увагу культурним потребам села приділяла творча інтелігенція м. Хмельницького. Колектив обласного музично-драматичного театру ім. Г. І. Петровського здійснив у селах тільки в 1963 р. 183 вистави, які переглянуло понад 56 тис. хліборобів. Ансамбль пісні

¹³ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 160, арк. 192.

¹⁴ «Літературна Україна», 22 березня 1968 р.

¹⁵ Центральний архів Міністерства культури СРСР, ф. 1, оп. 24043, спр. 30, арк. 1.

¹⁶ Поточний архів Центрального будинку народної творчості (далі — ЦБНТ) УРСР. Довідка про шефську роботу, 1965 р., стор. 2.

й танцю обласної філармонії «Подільська», естрадна бригада і ляльковий театр дали в сільських клубах 167 концертів і постановок, у тому числі 85 у віддалених бригадах колгоспів. Глядачами були 43 тис. колгоспників. Під час гастролей організовувались зустрічі трудівників села з провідними артистами. Широко практикувались також концерти-лекції з питань мистецтва¹⁷.

Різноманітні форми роботи з учасниками самодіяльності застосовував колектив Харківського театру юного глядача. Артисти систематично зустрічались з самодіяльними митцями Валківського району, проводили репетиції, читали лекції з режисури та майстерності акторів. Для керівників гуртків були організовані семінари, під час яких слухачі знайомилися з процесом підготовки вистав, оформленням сцени, обговорювали переглянуті спектаклі¹⁸.

Усвідомлюючи своє покликання боротися за неухильне піднесення культурного рівня трудящих села, колектив Тернопільського обласного музично-драматичного театру щороку збільшував кількість виїздів у сільські клуби області, де їх вистави відвідали сотні тисяч колгоспників. Він виступив ініціатором масового обслуговування трудящих і свої зобов'язання показати у віддалених селах не менше 200 вистав щороку виконував. Так, 1964 р. театр виїздив у колгоспи «Правда», ім. Калініна, ім. Свердлова та ще в шість артільей Чортківського району, відвідав 14 колгоспів Борщівського, 16 — Бучацького, 17 — Кременецького районів та ін. В його репертуарі були такі п'єси, як «Фараони» О. Коломійця, «У неділю рано зілля копала» В. Василька (за О. Кобилянською), «Маті-наймичка» І. Тогобичного (за Т. Шевченком) та багато ін. Протягом літнього сезону 1964 р. на 219 виставах театру побувало 250 тис. трудівників села. Артисти виступали не тільки в клубах, а й безпосередньо в полі, на спеціально обладнаних автомашинах, на відкритих майданчиках, що давало можливість показувати спектаклі й там, де рідко бували професійні митці. За один вихідний день у таких селах, як Сосулівка, Панівка, Зозулінці, Коропець театральні постановки відвідували пересічно 2—3 тис. колгоспників. Під час цих гастролей кращі артисти театру проводили творчі зустрічі з учасниками художньої самодіяльності¹⁹.

Тернопільські митці стали ініціаторами створення у сільській місцевості філіалів театру, які працювали протягом всього року. Ця ініціатива також зародилася як наслідок творчої співдружності з сільськими глядачами. В 1965 р. філіали театру були організовані в райцентрах, а також у віддалених селах Токи, Більче-Золоте, Вишнівці та ін.²⁰

Про величезний розмах роботи, проведеної професійними театральними та музичними колективами республіки й окремими митцями в справі ознайомлення широких мас колгоспного селянства з кращими творами вітчизняного та зарубіжного мистецтва, піднесення їх естетичної культури свідчить те, що тільки протягом 1967 р. у сільській місцевості ними було дано понад 26,8 тис. спектаклів та концертів, які відвідало 7,4 млн. чоловік²¹. А в 1954 р. театри України показали на селі понад 8 тис. вистав, на яких побувало 2,2 млн.

¹⁷ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 6571, оп. 1, од. зб. 63, арк. 50.

¹⁸ Поточний архів ЦБНТ УРСР. Довідка про шефську допомогу самодіяльним колективам, 1965 р., стор. 2.

¹⁹ Архів Тернопільського обласного музично-драматичного театру. Інформація про роботу під час літніх гастролей 1964 р., арк. 1—3.

²⁰ «Сільські вісті», 29 грудня 1965 р.

²¹ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Управління клубів, 1968 р., сир. 9, арк. 15.

глядачів²². Нині в республіці нема жодного села з клубною установою, де б протягом останніх одного-двох років не виступали митці-професіонали²³.

Зокрема, вони відіграли значну роль у творчому становленні та розвитку багатьох кращих самодіяльних колективів сіл республіки.

Народна капела бандуристів с. Струсів Тербовлянського району на Тернопільщині здобула на Республіканському огляді художньої самодіяльності золоту медаль, а незабаром їй було присвоєно звання заслуженої. В досягненні високого рівня виконавської майстерності, в підборі репертуару і проведенні репетицій цьому колективу велику допомогу подали артисти Державної заслуженої капели бандуристів УРСР, її головний диригент і художній керівник, народний артист СРСР О. З. Мінківський. Дальшому творчому зростанню самодіяльних митців сприяли спільні виступи під час гастролей Державної капели бандуристів УРСР на Тернопільщині²⁴.

Велику творчу допомогу ансамблю бандуристів Малинського районного будинку культури подає завідуючий кафедрою музики Київського державного педінституту ім. Горького А. Д. Незовибатько. Спеціально для капели він написав пісню про місцеву підпільницю Героя Радянського Союзу Ніну Сосніну, систематично консулює керівників і артистів самодіяльного ансамблю²⁵.

Різноманітні форми творчої роботи з колективом хору с. Іванівки Вихвостовського району застосовував директор Чернігівської музичної школи В. І. Полевик. За високий рівень виконавської майстерності цей самодіяльний хор дістав звання народного²⁶.

Композитори і музикознавці брали активну участь у створенні й діяльності шкіл та університетів культури в колгоспах. Так, викладачі Харківської музичної школи взяли шефство над колгоспом «Батьківщина» Богодухівського району. Тут працювала музична секція, а потім була відкрита школа цього профілю²⁷.

Творчі працівники Київської та Одеської консерваторій провели велику роботу по відборі здібних музикантів з колгоспників для навчання. Значна частина з них, здобувши освіту, повертається в село. Ці та інші музичні учбові заклади республіки брали участь у комплектуванні кадрами сільських музичних шкіл, які вже в останньому році семирічки були відкриті в кожному райцентрі й ряді великих сіл.

Колективи театру опери і балету ім. Франка та Львівської консерваторії також постійно допомагали сільській самодіяльності. За їх участю створювалися і розгортали роботу Перемишлянський театр народної творчості та ряд сільських музичних ансамблів. В Шевченківські дні театр виїжджає в села для постановки опери «Катерина»²⁸ та інших творів Т. Г. Шевченка.

Постійну допомогу талановитим сільським музикантам подають провідні українські радянські композитори Аркадій Філіпенко, Климентій Домінчен, Ігор Шамо та ін. Перед хліборобами часто з концертами виступають видатні композитори Григорій і Платон Майбороди. Зокрема вони побували в колгоспі ім. Ілліча Васильківського

²² Центральний архів Міністерства культури СРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 45, арк. 2.

²³ Поточний архів Міністерства культури УРСР, 1968 р., спр. 9, арк. 15.

²⁴ Поточний архів ЦБНТ УРСР. Довідка про шефську допомогу музичним колективам республіки, 1967 р., арк. 3.

²⁵ Там же, арк. 2.

²⁶ Поточний архів ЦБНТ УРСР. Звіт про роботу за 1967 р., арк. 10-11.

²⁷ Народні університети, К., 1960, стор. 99.

²⁸ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 564, арк. 181.

району на Київщині, де розповідали про свою роботу. Разом з ними приїжджали композитори Олександр Білаш, Ігор Драго, Григорій Гембера, жіноча вокальна група Державного українського народного хору ім. Г. Верьовки. Перед трудівниками села з доповіддю виступив голова правління Спілки композиторів України Г. Майборода. Потім популярні пісні виконували лауреати конкурсів вокалістів Анатолій Мокренко, Елеонора Яроцька, Лариса Остапенко та інші митці²⁹.

Здавна українське село славалося хореографічним мистецтвом. В успіху сільських гуртків танцюристів є значний вклад і митців міста. Різноманітну за формами допомогу протягом багатьох років систематично подає самодіяльному народному ансамблю танцю с. Барішевки Київської області Державний заслужений ансамбль танцю Української РСР та особисто його керівник П. П. Вірський. Солісти заслужений артист УРСР Д. Ракитський, Г. Чапкіс, В. Стрельцов, балетмейстер заслужений артист УРСР А. Сегаль постійно творчо працюють з самодіяльними танцюристами, допомагають їм здійснювати постановки народних танців, хореографічних композицій тощо. Цей колектив також матеріально підтримує своїх підшефних: тільки протягом останніх років їм було передано сценічних декорацій і реквізиту на 45 тис. крб.³⁰

Заслужений Закарпатський народний хор УРСР шефствує над хореографічними колективами Закарпаття, зокрема танцювальною групою народного ансамблю пісні та танцю с. Білки Берегівського району та самодіяльними митцями с. Солотвина Тячівського району³¹. Артисти Харківського театру опери та балету ім. М. В. Лисенка є шефами самодіяльних танцюристів Харківщини. Соліст театру заслужений артист УРСР В. Гудименко подає творчу допомогу народному ансамблю танцю Вовчанського будинку культури і з 1962 р. — учасникам художньої самодіяльності з колгоспу «Маяк» Чугуївського району. Тут створено танцювальний ансамбль, який має цікавий репертуар, знайомить своїх глядачів з хореографічним мистецтвом народів СРСР, кращими зразками українського народного танцю³².

Яскравим свідченням дальшого неухильного піднесення художньої самодіяльності є дедалі більший розмах на селі творчості народних митців не тільки в таких традиційних для них жанрах, як література, драматичне, музичне і хореографічне мистецтво, але й в галузі образотворчого та кіномистецтва. В 1968 р. в селах республіки діяло 520 образотворчих гуртків, у яких брали участь понад 4,5 тис. самодіяльних художників, скульпторів, графіків³³.

При Тульчинському районному будинку культури понад 15 років працює художня студія. Її члени мають значний творчий доробок. І. Поперечний з с. Нестерварки написав картини «Дума про Леніна», «Рідна земля» і в співавторстві з М. Поперечним завершив жанрове полотно «Естафета поколінь»; А. Зозуляку належить картина «Юність». Серію графічних творів підготували студійці В. Багрій, М. Спідосейма, В. Давготєя та ін.³⁴

Творчому зростанню самодіяльних митців і водночас пробудженню інтересу до образотворчого мистецтва у широких мас села вели-

²⁹ «Сільські вісті», 30 квітня 1968 р.

³⁰ Поточний архів ЦБНТ УРСР. Хореографічний відділ. Довідка про шефську роботу за 1967 р., арк. 4.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Управління клубів, 1968 р., спр. 9, арк. 25.

³⁴ «Соціалістична культура», 1968, № 2, стор. 24.

кою мірою сприяє діяльність митців-професіоналів, які знайомлять трудящих з кращими зразками живопису, скульптури тощо.

Передаючи десятки першокласних картин у галерею колгоспу «Дружба» Гребінківського району Київської області, митці писали: «Художники Радянської України з радістю відгукнулися на заклик допомогти в естетичному вихованні трудівників села. Від імені українських художників ми передаємо в дарунок вам картинну галерею, що складається з 71 твору живопису, 36 скульптур і 62 творів графіки». Це були роботи видатних радянських майстрів пензля В. Касіяна, К. Трохименка, В. Бородай, М. Дерегуса, Т. Яблонської, В. Литвиненка, М. Глуценка та багатьох інших³⁵. Значно поповнилася галерея новими експонатами в наступні роки. Її відвідали десятки тисяч колгоспників.

Велику роботу по естетичному вихованню трудящих провадить створений в 1964 р. у Богодухівському районному будинку культури музей образотворчого мистецтва. Тут експонуються передані в дар авторами твори київських, харківських, львівських, закарпатських художників і скульпторів³⁶.

Давно живе й плідно працює в столиці України видатний скульптор, народний художник СРСР М. Г. Лисенко. Але не забуває митець хліборобів рідного села Шилівки, що поблизу м. Суми. На знак глибокої шани до земляків, прекрасних трударів, він подарував їм ряд скульптур, зокрема погруддя Карла Маркса до пам'ятника, який встановлено в центрі села³⁷.

Протягом останніх років все більше організується виставок картин. Закарпатське відділення спілки художників протягом семирічки влаштувало шість пересувних персональних виставок, які демонструвалися в багатьох селах. Глядачі побачили полотна відомих митців: народного художника СРСР Й. Й. Бокшая, народного художника УРСР А. М. Кашшая, заслуженого діяча мистецтв УРСР Г. М. Глюка, художника А. А. Коцки та багатьох інших³⁸.

Щоб якнайбільше допомогти талановитим аматорам на селі, наприкінці 1965 р. чернігівські професіонали провели в с. Мені нараду самодіяльних художників. Багато колгоспних живописців та графіків привезли сюди свої роботи: пейзажі, портрети передовиків виробництва, етюди. Цінні поради щодо підвищення майстерності дали їм московський пейзажист В. Федоров, київські живописці К. Кохан та Ф. Недошивенко, чернігівець А. Шкурко. Було вирішено організувати в райцентрі студію прикладного мистецтва.

В с. Чинадієві на Закарпатті колгосп на власні кошти побудував приміщення для картинної галереї. В поповненні її картинами активну участь брали художники, скульптори та графіки Ужгорода, які подарували близько ста своїх творів³⁹. Передали свої картини колгоспному художньому музею, що відкрився в с. Диканьці на Полтавщині, київські художники В. Касян, Г. Якушович, А. Базилевич, О. Максименко, Б. Піаніда, Б. Шварц, В. Масик⁴⁰.

Багато було зроблено також для оформлення клубів та інтер'єрів села, створення галерей портретів кращих трудівників тощо.

Справжньою школою естетичного виховання стали пересувні багатожанрові виставки творів українських майстрів пензля. Під час де-

³⁵ В. Рубаник. Молодість Ксаверівки, К., 1961, стор. 28—29.

³⁶ «Вітчизна», 1965, № 1, стор. 224.

³⁷ «Сельская жизнь», 28 грудня 1966 р.

³⁸ «Радянська Україна», 3 листопада 1966 р.

³⁹ «Вітчизна», 1967, № 8, стор. 223.

⁴⁰ «Соціалістична культура», 1968, № 1, стор. 25.

монстрування їх мистецтвознавці проводять велику пропагандистську роботу, подають методичну та практичну допомогу керівникам і учасникам місцевих студій образотворчого мистецтва, шкільним художнім гурткам тощо. Сільським школярам художники подарували сотні естампів, автолітографій, малюнків, акварелей та творів інших жанрів, великі бібліотеки з питань образотворчого мистецтва, марксистсько-ленінської естетики. Чимало полотен було передано в новостворені шкільні картинні галереї.

Отже, досвід культурного будівництва в УРСР на сучасному етапі свідчить про те, що в розвитку художньої культури на селі, в естетичному вихованні широких мас трудівників сільського господарства значну роль відіграє творча інтелігенція міста, зокрема та її частина, що працює в галузі літератури і мистецтва. Соціалістична інтелігенція, вихована на ідеях марксизму-ленінізму, не схильна вважати духовну діяльність лише своєю прерогативою. Вона робить усе для того, щоб багатствами культури оволоділи найширші кола трудящих, особливо робітники і колгоспники.

Допомога літераторів та митців сільським аматорам, безумовно, сприяє піднесенню самодіяльної художньої творчості до рівня професіонального мистецтва, розвитку нових її форм. Водночас, характеризуючи творче спілкування митців з трудящими села, слід відзначити позитивний зворотний вплив на творчість професіоналів. У процесі цих взаємозв'язків їх мистецтво збагачується новими темами й образами, яскравим фольклорним матеріалом тощо.

Високий рівень розвитку, масовий характер художньої творчості на селі, посилений активною участю в її розвитку мистецької інтелігенції міста, обумовлюють зростання її ролі в боротьбі за комуністичне виховання працівників сільського господарства, її вкладу в загальний процес творення культури комунізму. Цим підтверджується положення Програми КПРС про те, що «розвиток і збагачення художньої скарбниці суспільства досягається на основі поєднання масової художньої самодіяльності і професіонального мистецтва»⁴¹.

⁴¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 112.

І. М. САХАРЧУК

БОРІТЬБА КПЗУ ПРОТИ БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ (1929—1933 рр.)

Ідеологічна боротьба є найважливішою складовою частиною класової боротьби пролетаріату. Імперіалістична реакція мобілізує всі засоби ідеологічного впливу на маси, намагаючись опорочити комунізм, ослабити єдність соціалістичних країн, міжнародного комуністичного руху, роз'єднати передові сили сучасності¹. З цією метою буржуазія широко пропагує ідеї націоналізму, «класового миру».

Основоположники марксизму, ведучи непримиренну боротьбу з націоналізмом, обґрунтували корінний принцип пролетарського інтернаціоналізму — органічну єдність національних та інтернаціональних інтересів. Вони неодноразово підкреслювали, що в свідомості передового пролетаря повинна міцно вкоренитися ідея рівності й дружби всіх націй, а повна їх свобода і рівноправність мають стати основною умовою взаємного довір'я і солідарності трудящих: «Не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи»². Пролетарський інтернаціоналізм допомагає масам усвідомлювати свої класові інтереси, відстоює права і братерську співдружність всіх націй, згуртовує пролетаріат різних країн в єдиному фронті боротьби проти імперіалізму. В. І. Ленін писав: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»³. Це ленінське положення, а також праці Володимира Ілліча дають змогу знайти відповідь і на складні питання, пов'язані з національно-визвольним рухом західноукраїнських трудящих. Одним з аспектів цієї проблеми є боротьба КПЗУ проти буржуазного націоналізму.

Західна Україна була насильно включена до складу буржуазної Польщі. Складні умови розвитку цих земель вимагали від комуністів повсякденно давати відсіч реакційній ідеології буржуазного націоналізму. Від цього залежав успіх революційного руху, який тут відрізнявся рядом специфічних рис і особливостей. З одного боку, поневолені маси боролися за повалення експлуататорського ладу, влади капіталістів і поміщиків, з другого, — за возз'єднання з трудящими Радянської України. Національне питання тут нерозривно пов'язувалось з цим одвічним прагненням. В конгрес Комінтерну відзначав, що українське питання — одна з найголовніших національних проблем у Європі і розв'язати його можна в інтересах пролетарської революції у Польщі, Чехословаччині, Румунії та сусідніх з ними країнах шляхом возз'єднання українського народу в єдиній державі — УРСР⁴.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в західноукраїнському національно-визвольному русі визначилися два основних

¹ Постанова Пленуму ЦК КПРС «Про актуальні проблеми міжнародного становища і боротьбу КПРС за згуртованість світового комуністичного руху». «Радянська Україна», 11 квітня 1968 р.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 18, стор. 488.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 10.

⁴ П'ятий всемирний конгрес Коммунистического Интернационала. 17 июня — 8 июля 1924 г. Стенографический отчет, ч. II, М.—Л. 1925, стор. 126—127.

напрямки. Перший — буржуазно-демократичний націоналістичний з програмою політичної незалежності в умовах капіталістичного ладу, другий — робітничо-селянський, що мав на меті визволення від будь-якої експлуатації. На території Західної України націоналістичний рух очолювали різні буржуазні, клерикальні партії, організації та групи: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Організація українських націоналістів — Українська військова організація (ОУН—УВО), Український католицький союз (УКС) та ін.⁵ Головну роль серед них відігравали УНДО та ОУН—УВО. До першого входили майже всі уніатські ксьондзи, а також чимало адвокатів, лікарів, учителів, службовців, поміщиків, промисловців, куркулів. Це була партія української буржуазії, яка йшла на угоду з польською шляхтою, декларуючи свою лояльність до окупаційного режиму. Керівні діячі її стояли на чолі всіх найважливіших українських банків, торгово-промислових підприємств і союзів, різних кооперативних організацій. Класова суть програми цієї партії зводилась до того, щоб утримати і зміцнити панування української буржуазії шляхом експлуатації трудящих. Буржуазно-шляхетська влада Польщі робила ставку саме на УНДО — давала йому всілякі привілеї, подачки, посади, — бо з допомогою вірної їй української націоналістичної партії легше могла здійснювати своє панування над українським населенням.

Так зване «непримиренне» крило українського буржуазного націоналізму очолювала ОУН—УВО, яка діяла на території Західної України підпільно; головна її квартира перебувала спершу у Відні, а коли гітлерівці захопили владу в Німеччині, — у Берліні, де й залишалась аж до 1945 р. В своїй зовнішній політиці ОУН—УВО орієнтувалась на гітлерівську Німеччину, та її сателітів, а у внутрішній йшла на зближення з польською реакцією. Про політичну платформу цієї організації з липня 1933 р. писала газета ОУН—УВО «Наш клич»: «Під ім'ям українського націоналізму ми привикли розуміти певну суть: це суспільно-політичний рух, який існує сьогодні у всьому світі. В одній країні він проявляється як фашизм, в іншій як гітлеризм, а у нас просто націоналізм»⁶. Головну ставку ця фашистська організація робила на молодь.

Незважаючи на деяку розбіжність політичних поглядів УНДО і ОУН—УВО, вони були співниками у розпалюванні контрреволюційного націоналістичного цькування СРСР і боротьбі проти революційного руху в Західній Україні. Підготовка антирадянської війни, проведення курсу на відрив Радянської України від СРСР і реставрацію в ній капіталізму — ось зміст всієї політики буржуазно-націоналістичного табору. Вона повністю відповідала класовим позиціям польської буржуазії, яка взяла на себе місію «захищати» буржуазну Європу, в тому числі й Західну Україну від «радянського комунізму». «З Польщі Версальський мир, — говорив В. І. Ленін, — створив державу-буфер, який повинен захистити Німеччину від зіткнення з радянським комунізмом і який Антанта розглядає як зброю проти більшовиків»⁷. Польська буржуазія разом із західноукраїнською робила все для того, щоб виправдати цю «місію». Правда, українські буржуазні націоналісти перед масами виставляли себе борцями «національної революції», «соборної України», закликали створювати «самостійні українські профспілки», пропагували ідеї антисемітизму, влаштовували погроми в робітничих і

⁵ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине, Минск, 1935.

⁶ Там же, стор. 312.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 268.

культурно-освітніх організаціях, всякими засобами зривали національно-визвольну боротьбу трудящих. Свої дії вони маскували облудно-демагогічними фразами: «національне визволення принесе українським робітникам і соціальне визволення», «нація над класами», «національна солідарність вища класової солідарності», «все для народу». Розкольніцька діяльність українських буржуазних націоналістів становила серйозну небезпеку для визвольного руху трудящих Західної України. Тому перед КПЗУ завжди і, особливо, в період світової економічної кризи 1929—1933 рр., коли революційна боротьба досягла великого піднесення, стояло одне з найважливіших завдань — виробити чітку тактику в національно-визвольному русі, розкрити контрреволюційну роль в ньому буржуазно-націоналістичних партій, викрити їх реакційну ідеологію.

В історико-партійній літературі ці питання дуже слабо висвітлені, а про боротьбу КПЗУ проти буржуазного націоналізму згадується побіжно в ряді праць⁸.

В даній статті на основі вивчення матеріалів показано роль КПЗУ у викритті зрадницької діяльності та реакційної ідеології буржуазного націоналізму.

В умовах Західної України розкольніцька діяльність буржуазних націоналістів вела до того, що проміжні дрібнобуржуазні елементи (середнє селянство, міська дрібна буржуазія, інтелігенція) йшли в обійми соціал-демократичних або націоналістичних партій. Причиною, як вказував В. І. Ленін, є те, що ці верстви в капіталістичному суспільстві займають становище між двома класами — пролетаріатом і буржуазією, вони не мають твердих соціальних устоїв і в залежності від ситуації хитаються в той чи інший бік між ними.

В 1929—1933 рр. економічна криза розоряла їх, охоплені відчаєм, неорганізовані й політично незрілі вони шукали виходу з скрутного становища. Лідери буржуазно-націоналістичних партій легко знаходили шляхи до цих елементів, залучаючи їх у свої лави. Це звучувало національно-визвольний фронт боротьби проти окупації, а значить і розмах революційного руху проти імперіалізму взагалі. Комуністи Західної України в організації трудящих і керівництві їх революційними виступами звертали насамперед увагу тільки на класово-свідомих робітників і селян, недооцінюючи значення національно-визвольного руху⁹. Подолати ці недоліки допомогли братні КПП, КП(б)У та Комінтерн. Участь і роль партії в національно-визвольному русі обговорювалися на II (1929 р.), III (1929 р.), IV (1930 р.) Пленумах ЦК КПЗУ. Але найбільш детально розглядалися ці проблеми в 1931—1932 рр. Так, 25 жовтня 1931 р. Політбюро ЦК КПЗУ звернулося до партійних організацій з спеціальним листом-відозвою, де викладено тактику партії в даному питанні. Дальшу розробку воно знайшло в рішеннях VI Пленуму ЦК КПЗУ (квітень 1932 р.).

⁸ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960; П. Йова. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1954; М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні 1921—1939 рр., К., 1959; Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ, 1919—1928 рр., Львів, 1965; Б. Дудикевич, Я. Вітошинський. Українські буржуазні націоналісти — найманці міжнародних імперіалістів, Львів, 1952; А. Д. Ярошенко. Під ленінським прапором (В. І. Ленін і революційний рух Західної України), Львів, 1961; В. Волянук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; Й. Т. Цьох. Комуністична преса в Західній Україні (1919—1932 рр.), Львів, 1958; Його ж. Комуністична преса Західної України 1919—1939 рр., Львів, 1966 р.

⁹ ГА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 184, арк. 88.

Виходячи з лєнінських вказівок про роль національно-визвольних рухів поневолених націй, ЦК відзначав, що вони як антиімперіалістичні фактори, союзники й складова частина пролетарської революції повинні «стрінутися з боку пролетаріату і його партії найбільш рішуче і активну підтримку»¹⁰. КПЗУ закликала комуністів не боятися дрібнобуржуазного союзника, а мобілізувати його й організовувати для боротьби з окупантами за соціальну перебудову суспільства¹¹. Ці настанови повністю відповідали лєнінським вказівкам про те, що соціальна революція немислима «без повстань маленьких націй в колоніях і в Європі, без революційних вибухів частини дрібної буржуазії з усіма її передсудами, без руху несвідомих пролетарських і напівпролетарських мас проти поміщицького, церковного, монархічного, національного і т. п. гніту...»¹².

КПЗУ визначила місце і роль буржуазії в національно-визвольній боротьбі. В епоху імперіалізму буржуазія, говорилося у рішеннях Центрального Комітету, налякана пролетарською революцією, зраджує всякий демократизм, в тому числі й принцип рівноправності націй; вона відстоює гноблення, або нерівноправність їх, зраджуючи справу національного визволення в своїх класових інтересах. На цьому етапі вона придушує національно-визвольний рух, йде на угоду й співробітництво з буржуазією панівної нації проти «своїх» народних мас. Отже, успіх виступів трудящих проти іноземного гноблення зумовлювався непримиренною боротьбою з націоналістично-угодовською, зрадницькою буржуазією¹³. В умовах Західної України буржуазія не могла захищати свою національну незалежність і тому, що за її спиною стояла сила революційних мас і Українська пролетарська держава. Класовий інстинкт наказував їй вести боротьбу передусім з цими силами. Але вона мала потребу в сильних союзниках. Таким союзником стала польська буржуазія. «І це вирішує,— вказував ЦК КПЗУ,— політичний напрям всіх відламів української буржуазії»¹⁴. Виходячи з цього, КПЗУ ставила перед партійними організаціями завдання демаскувати в очах мас контрреволюційну, зрадницьку суть національної буржуазії, переконати їх в тому, що єдиною силою, здатною вести маси правильним шляхом, є пролетаріат, бо тільки він «до кінця і рішуче проти будь-яких форм і родів національного пригнічення в усіх ділянках суспільного життя»¹⁵.

В практичній діяльності комуністи успішно виконували намічені партією завдання.

В протипагу підступам націоналістів, спрямованим на розпалювання ворожнечі між польськими, українськими та білоруськими трудящими, КПП, КПЗУ і КПЗБ об'єднаними зусиллями вели боротьбу за виховання мас у дусі марксизму-лєнінізму, інтернаціональної єдності й непримиренності до ідеології як великодержавного польського шовінізму, так і місцевого націоналізму.

Найважливішу роль у цій справі відігравала комуністична преса. В період світової економічної кризи 1929—1933 рр. КПЗУ налагодила випуск легальних і нелегальних видань. Серед них найактивнішими пропагандистами марксистсько-лєнінських ідей, розповсюджувачами правди про Радянський Союз, про життя і боротьбу трудящих Західної України, Західної Білорусії та зарубіжних країн були: «Наша

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 184, арк. 85.

¹¹ Там же, арк. 88, 89.

¹² В. І. Лєнін. Твори, т. 22, стор. 329.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 184, арк. 90, 91, 92.

¹⁴ Там же, арк. 66, 67.

¹⁵ Там же, арк. 95.

правда», «Комуністичний прапор», «Сель-Роб», «Вікна», «Сяйво», «Освіта», «Кооперативні вісті», «Наша земля», «Сила», «Поступ», «Народна трибуна», «Боротьба» та ін. В революційній пропаганді значне місце посідало організоване комуністами видавництво «Книжка».

КПЗУ через свої друковані органи знайомила трудящих з вченням К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Численні матеріали викривали перед масами процес «зрощення» української і польської буржуазії, прислужництво верхівки українських буржуазно-націоналістичних партій польсько-шляхетським окупантам. Жоден прояв морального розкладу верховодів націоналізму, їх продажності не залишався без викриття. Так, в 1930 р., коли реакційний уряд Пілсудського з метою придушення революційного виступу селян влаштував криваву розправу над західноукраїнським населенням (відома в історії під назвою «пацифікації» — втихомирення), КПЗУ показала масам, хто в Західній Україні був душителем національно-визвольного руху. З ініціативи комуністів письменник С. Тудор підготував спеціальний монтаж з матеріалів західноукраїнської буржуазної преси під заголовком «Блазні на пожарищі», надрукований в журналі «Освіта». У ньому він використав найбільш відверті визнання українських націоналістів про те, що вони в період «пацифікації» всією душею були на стороні окупаційного уряду. Під час селянських заворушень керівники партії УНДО через свої органи «Діло», «Новий час», «Свобода» та інші виступили проти боротьби трудящих, засудили її як шкідливу для «української (буржуазної.— І. С.) справи взагалі»¹⁶. «Ми,— писала націоналістична газета, — засадничо бі вона не походила, зокрема ж осуджуємо нищення приватного добра без огляду на те, хто є його справником»¹⁷. Західноукраїнська буржуазія була за «конструктивну працю» з польською буржуазією і «розумну самооборону культурними засобами»¹⁸. Вона наперед давала згоду урядові Пілсудського громити національно-визвольний рух, вважаючи терор кращою мірою покарання. Так, у «Ділі» від 29 вересня 1930 р. зазначалось: «всяка влада покликана до того, щоб з такими явищами боротися, щоб боронити порядку, щоб винних у його порушенні потягати до карно-судової відповідальності. Все це в порядку і в повній згоді з логікою. Так у світі все було і так буде». Цієї ж точки зору дотримувались й інші буржуазно-націоналістичні партії.

Ворожі елементи докладали чимало зусиль до того, щоб створити легенду про старшин Української Галицької Армії (УГА). Частина солдатів УГА, обдурена націоналістично настроєними старшинами під час польського походу на Київ в 1920 р., зрадила Червону Армію, перейшовши на бік буржуазної Польщі. Ця зрада коштувала радянським воїнам дуже дорого. Українські буржуазні націоналісти перед народними масами виставляли зрадників як «героїв», «мучеників за національну ідею». КПЗУ розвінчала ці вигадки про «подвиги» діячів УГА. Комуністичні газети «Сила», «Сель-Роб» та інші закликали рядових бійців УГА поділитися з читачами спогадами і на конкретних фактах показати справжнє обличчя старшин. «Сель-Роб» вмістила відозву 29 колишніх солдат УГА «До всіх працюючих західноукраїнських земель! До бувших стрільців галицької і петлюрівської армій!» В ній пролунав заклик до рішучої боротьби з буржуазією: «Ми не підемо з вами на червоний Київ, ми не підемо проти своїх братів українських робітни-

¹⁶ «Західна Україна» (орган спілки революційних письменників), 1930, № 11—12, стор. 57.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

ків і селян! Так клянемося ми, бувші стрільці! Ми заявляємо українським працюючим, що будемо боротися проти тих, що хочуть йти «через Варшаву на Київ!» Ми будемо боротися тільки за інтереси робітників і селян, за визволення працюючих. Бувші стрільці!... Скажимо працюючим селянам і робітникам, як нас пани обманули, скажимо, що нам не разом з українською буржуазією, але проти неї треба боротися!

Геть з фашистським походом через Варшаву на Київ!

Хай живе боротьба працюючих за соціальне і національне визволення!»¹⁹.

Після цього до редакції почали надходити листи. Вони регулярно друкувались на сторінках газети «Сель-Роб» під рубрикою «На суд працюючих (1918—1931)»²⁰. Перед судом громадськості розрекламовані націоналістами «герої» постали як підлі шахраї, кар'єристи, насильники і вбивці, які заради наживи вдавались до найстрашніших злочинів. Виступи комуністичних газет проти зрадників народу мали широкий резонанс.

В придушенні масового революційного і національно-визвольного руху уряд панської Польщі використовував реакційне католицьке духовенство. Українські буржуазні націоналісти тісно співробітничали з «святими» отцями церкви. Так, митрополит Шептицький управителем своїх маєтків призначив ватажка націоналістичних бандитів Мельника, який допомагав йому гнобити робітників митропольних підприємств у Львові та прикарпатських лісорубів. Католицька церква була союзником українських буржуазних націоналістів у боротьбі проти Радянського Союзу і разом з ними активно готувала похід проти СРСР. З цією метою була створена організація «католицька дія», якій Шептицький дав назву «Український католицький союз» (УКС). Його орган, газета «Мета» вже у 1932 р. відверто говорила фашистською мовою: «Український націоналізм мусить бути готовий до всяких засобів боротьби з комунізмом, не виключаючи масового фізичного знищення, хоч би й жертвою мільйонів людських фізичних істот»²¹. У цей же період станіславський єпископ Хомишин написав пастирський лист. Звертаючись до своїх підопічних, він закликав їх комунізмом, закликав бути лояльними щодо польської держави, дбати про силу і розвиток її, тому що «приходять з-за Збруча більшовики, які замкнуть наші церкви..., духовенство й інтелігенцію... вистріляють, а сам нарід згноблять і уб'ють в нім все, що людське, і учинять з нього щось гіршого, ніж худоба»²². Буржуазно-націоналістичні політики вітали створення УКС.

Комуністи ж зразу розпізнали справжнє обличчя католицького союзу. У своїх відозвах, листівках, газетах вони показували масам, що УКС не є «братством свічкогасів», а класовою організацією, яка ставить своєю основною метою під хоругвами оборони католицької віри поширювати ворожу ідеологію і згуртовувати трудящих для боротьби з національно-визвольним рухом. Це підтверджував статут УКС, де вказувалось, що членами його можуть бути і некатоліки, які виступатимуть проти революційного руху і Радянського Союзу. Комуністи закликали трудящих дати належну відсіч цій ворожій організації²³. КПЗУ засудила також пастирський лист Хомишина, викривши його антинародну, антирадянську спрямованість²⁴.

¹⁹ «Сель-Роб», 1 жовтня 1930 р.

²⁰ «Сель-Роб», 10 жовтня 1931 р.

²¹ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Назв. праця, стор. 113.

²² «Сяйво», 1931, № 3; «Сель-Роб», 12 квітня 1931 р.

²³ «Сель-Роб», 18 січня 1931 р.

²⁴ «Сель-Роб», 19 квітня 1931 р.

Українські буржуазні націоналісти вважали Радянську Україну і весь Союз РСР територією, яку «треба зорати танками і засіяти бомбами». «Більшовизм — це наш головний ворог, — твердили вони, — і проти нього спрямуємо всі наші сили»²⁵. Унівська газета «Діло» прямо вказувала, чого вона добивається: «Комунізм мусить шезнути з лица землі, залишивши по собі спомин одної шаленої ідеї і одного невдалого... експерименту»²⁶. Їх сторінки рясніли закликами йти війною проти УРСР, створювати спеціальні легіони для цього походу і будувати панську Україну над Дніпром²⁷. Такі легіони вже у 1930 р. формував націоналістичний головоріз Коновалець, одержавши згоду, як повідомляла газета «Праця» (орган Української партії праці), у англійського, польського та румунського урядів²⁸. Для боротьби з Країною Рад українські буржуазні націоналісти шукали союзників не тільки в Європі, але і в Азії та США. Так, у зв'язку з посиленням агресивності японського імперіалізму проти СРСР на початку 30-х років, західноукраїнські буржуазні газети трубили про необхідність для Японії використати Західну Україну як плацдарм для нападу на Радянський Союз. «Ситуація створює спільність інтересів України та Японії, — писала газета «Діло» у статті «Проблеми Далекого Сходу і Україна», — і коли безпосередню співпрацю з Великою Україною унеможлиблює для Японії віддаль, то ніщо не стоїть на перешкоді для Японії належно оцінити значення і роль Західної України у боротьбі з СРСР»²⁹.

У своїй ненависті до влади робітників і селян націоналістичні покидьки йшли на пряму угоду з міжнародним імперіалізмом. В боротьбі проти першої в світі Країни Рад вони намагались стати гегемоном буржуазних націоналістів Білорусії, Грузії, Татарії, Туркестану і за їх допомогою «зорганізувати і повести у правильному напрямі підготовку до зриву... цілого СРСР»³⁰. Безпосередню участь українські буржуазні націоналісти брали в діяльності контрреволюційної організації СВУ (Союз визволення України) на території УРСР. Вона була розкрита, а членів її органи Радянської влади притягли до судової відповідальності наприкінці 1929 р. Трудящі Західної України гаряче схвалювали справедливий вирок членам СВУ, винесений радянським правосуддям, а буржуазно-націоналістичний табір розгорнув шалену кампанію проти УРСР.

Націоналісти всіх мастей при явній підтримці шляхетського польського уряду організовували протести і збирали підписи проти ними ж вигаданого терору на Радянській Україні. А 27 вересня фашистські елементи з ОУН—УВО вчинили у Львові другий замах на редакцію комуністичної газети «Сила»³¹. Було влаштовано також бандитські напади на радянське консульство у Львові і редакцію газети «Сель-Роб». Комуністичні партії Польщі, Західної України і Західної Білорусії роз'яснили трудящим роль і значення Радянського Союзу в боротьбі за майбутнє людства, дали рішучу відсіч ворогам Країни Рад. Цю роботу партія вела під гаслами: «Геть інтервенцію проти Радянського Союзу!», «Геть інтервенцію проти Радянської України!», «Хай живе Радянська Україна!», «Геть фашистський уряд Пілсудського, уряд голоду, злиднів і війни!», «Хай живе робітничо-селянський уряд Польщі!». «Геть

• 25 ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 708, арк. 55.

26 «Діло», 18 серпня 1933 р.

27 «Сель-Роб», 15 лютого 1931 р.

28 «Праця», 6 липня 1930 р.

29 «Діло», 18 вересня 1933 р.

30 ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 708, арк. 57.

31 «Сель-Роб», 12 жовтня 1929 р.

окупантів із Західної України!», «Хай живе возз'єднання з Радянською Україною!»³².

Комуністи закликали трудящих організовувати антифашистські комітети самооборони³³, виносити резолюції протесту проти зрадницьких дій націоналістів³⁴. Першими відгукнулись львівські робітники, які влаштували демонстрацію протесту. Під час її було вибито шибки у приміщенні редакції націоналістичної газети «Новий час» і розгромлено редакцію іншого органу — «Громадський голос». 13 січня 1930 р. учасників демонстрації судили. Один з демонстрантів на суді заявив, що він протестував проти західноукраїнських фашистів за напад на радянське консульство. Вироком йому було 6 місяців тюремного ув'язнення. Знаючи наперед, що буржуазний суд не притягне до відповідальності націоналістів, газета «Сель-Роб» запитувала: «Цікаво, чи відбується розправа проти українських фашистів, що робили напад і демолювали радянський консулят?»³⁵.

Пройшли також мітинги протесту й збори у Станіславі, Дрогобичі, Снятині та інших містах і селах Західної України³⁶. Всього відбулося понад 100 повітових і районних конференцій, на яких тисячі робітників і селян ухвалювали резолюції, засуджуючи контрреволюційну змову СВУ, її спільників з буржуазно-націоналістичного табору³⁷. Місцеві власті і світова буржуазія ще раз побачили, що підтримка Радянської країни була для трудящих Західної України справою захисту власних інтересів.

Боротьбу проти ідеології українського буржуазного націоналізму КПЗУ поєднувала з пропагандою успіхів господарського і культурного будівництва в СРСР, зокрема на Радянській Україні. Це давало змогу трудящим порівнювати досягнення радянських людей з тим жахливим станом національного й соціального пригнічення, в якому перебували вони. Робітники й селяни усвідомлювали, що єдиний шлях до національного визволення — це боротьба проти «своєї» і чужої буржуазії. Прикладом для них була Радянська Україна, де зростала і міцніла соціалістична державність, розквітала українська пролетарська культура, небачено швидкими темпами будувалися міста і села, поліпшувався добробут населення.

Українським буржуазним націоналістам все важче ставало ошукувати трудящих Західної України. Після прийняття в СРСР першого п'ятирічного плану та успішного проведення колективізації сільського господарства західноукраїнський націоналістичний табір перестав плекати надії на реставрацію капіталізму в Радянській Україні мирним шляхом. Газета «Мета» 17 квітня 1932 р. з сумом писала: «Стало ясным, що комуністична держава — це остаточна погибель української національності (буржуазної — І. С.)»³⁸. В цих умовах націоналісти почали відкрито зміцнювати союз з польською і світовою буржуазією для спільного військового походу проти СРСР³⁹. Коли раніше українська буржуазія на словах, щоб ошукати народні маси, домагалась «самостійної», «незалежної» України, то тепер вона смиренно почала

³² Д. Д. Вербовний. В робітничому середовищі. «КПЗУ — організатор революційної боротьби», Львів, 1958, стор. 164—165.

³³ «Сель-Роб», 12 жовтня 1929 р.

³⁴ «Сель-Роб», 24 листопада 1929 р.

³⁵ «Сель-Роб», 19 січня 1930 р.

³⁶ Там же.

³⁷ М. Кравець. Назв. праця, стор. 143.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 184, арк. 19.

³⁹ Там же, оп. 6—1, од. зб. 701, арк. 13, 17, 18.

випрошувати у Пілсудського давно обіцяну автономію⁴⁰. Вже на початку 1931 р., виступаючи з трибуни польського сейму, один з верховодів націоналізму Луцький заявив: «Загварантована нам... територіальна автономія є конечним постулятом нашої біжучої політики, від якого не уступимо!»⁴¹. Уряд Пілсудського, щоб не скривдити своїх західноукраїнських буржуазних слуг відмовою, пообіцяв відкрити три українські державні гімназії, університет у Станіславі, призначити другим львівським віце-воєводою українця та надати деякі кредити місцевій кооперації⁴². Ці мізерні словесні поступки з боку окупантів націоналісти розцінили як велику перемогу.

25—26 березня 1932 р. відбувся з'їзд УНДО. Матеріали його повністю підтвердили, що західноукраїнська буржуазія твердо стала на позиції автономії, програмно закріпивши свій союз з польською реакцією⁴³. Щоб примусити панську Польщу не зволікати з вирішенням «українського питання», тобто наданням Західній Україні прав територіальної автономії, буржуазні націоналісти використовували міжнародну трибуну. Вони виступали на різних конгресах, з'їздах. Так, на конгресі національних меншостей, який відбувся влітку 1932 р. у Відні, представник західноукраїнської буржуазії Зенон Пеленський у своїй програмній заяві виклав угодовські позиції націоналістів. Він закликав конгрес підтримати їх у «поході до автономії»⁴⁴. Польська буржуазна преса в свою чергу вітала цю заяву як велике досягнення польської державно-асиміляційної політики. Ось що писав «Век Нови» 10 липня 1932 р.: «Як бачимо, офіційний виступ українського делегата був дуже спокійний і був на заграничному терені консеквентним продовженням реальної політики, започаткованої в краю. Не було в ньому максималістичних домагань (тобто вимог «незалежної» України — *І. С.*). Українська політика (політика української буржуазії. — *І. С.*) увійшла на нормальні дипломатичні шляхи»⁴⁵. Ці дані свідчать про повну солідарність буржуазії пануючої і поневоленої націй.

Викриваючи угодовську програму націоналістів на конгресі, газета «Сила» у статті «Шляхами реальної політики» показала, що справу боротьби українських буржуазних партій за волю й права українського народу вони замінили вимогою територіальної автономії⁴⁶, яка по суті увічнювала поневолення трудящих. КПЗУ при повній підтримці КПП пропагувала у масах ленінську ідею самовизначення аж до відокремлення Західної України від Польщі і возз'єднання її з УРСР. «Пам'ятайте, — говорилось в одному із звернень КПЗУ до трудящих, — що коли ваші вожді... підписують акт остаточної зради української справи, — ми, комуністи, є одинокою (єдиною — *І. С.*) партією, котра... каже вам, що тільки в масових революційних боях під нашим прапором здобудемо повне соціальне і національне визволення.

До боротьби за поліпшення життя, за землю без викупу для селян, за самовизначення аж до відірвання!

Всі під прапори Комуністичної партії! Хай живе влада робітників і селян! Хай живе Польська Радянська республіка! Хай живе СРСР! Хай живе з'єднана Радянська Україна!»⁴⁷.

Так званий «непримиренний» табір українського буржуазного на-

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, оп. 2, од. зб. 184, арк. 6.

⁴¹ «Діло», 13 січня 1931 р.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 184, арк. 7.

⁴³ Там же, арк. 21, 22, 23, 24; од. зб. 701, арк. 15—16.

⁴⁴ «Сила», 14 липня 1932 р.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 365, арк. 98.

ціоналізму на чолі з ОУН—УВО також остаточно відмовився «боротися» проти польської окупації. Це підтверджувалось рядом декларацій його вожаків і особливо рішеннями конференції УВО, яка відбулася на початку 1932 р. в Ржевниціх⁴⁸.

З приходом до влади у Німеччині Гітлера ОУН—УВО стала виконавчим органом німецької таємної поліції. Про це свідчить факт зустрічі Коновальця з інспектором цієї фашистської установи Дільсом та полковником Рейхенау. «Коновальцеві доручили, — писала чеська газета «Народні листи», — створити таємну поліційну службу в балтійських країнах, у державах Малої Антанти і в Швейцарії»⁴⁹.

В Західній Україні націоналістичні елементи, виконуючи доручення гестапо, розпочали напади на активних революційних діячів Львівщини, Дрогобиччини, Тернопільщини та Волині. Вони в 1933 р. вбили у Львові секретаря радянського консульства Майлова.

КПЗУ дуже багато зробила для того, щоб показати трудящим співробітництво західноукраїнських націоналістів з гітлерівцями. У вересні 1933 р. ЦК КПЗУ випустив звернення «До всіх трудящих Західної України». «Ми цілком солідаризуємося з Комуністичною партією більшовиків України та з Радянською владою, коли вони провокаторів, шпівонів, шкідників, що пролізли до революційних рядів, садять до тюрем або розстрілюють. Ми солідаризуємось з цілою політикою ВКП(б) та КП(б)У, бо ця політика є єдино вірний шлях перемоги соціалізму — здобуття кращої долі для працюючих мас»⁵⁰, — говорилося в зверненні. Комуністи доводили, що націоналістичним головорізам потрібна кров трудящих, наклепницькі кампанії проти Радянського Союзу з метою відвернути увагу народних мас Західної України від своїх злиднів, нужди, голоду і окупаційного гніту. Німецький фюрер став божком для українських буржуазних націоналістів. «Наше відношення до Гітлера не було вороже, — писала націоналістична газета «Новий час» 14 серпня 1933 р., — Гітлер знищив найсильнішу союзницю російської комуністичної партії — німецьку компартію»⁵¹. Коли це в усьому світі викликало ненависть і огиду, підкреслювалось у названому зверненні ЦК КПЗУ, то українські націоналісти демонстрували «свою церковно-попівську обмеженість та куркульську реакційність, вихваляючи зразки найогиднішої реакції як ідеали своїх політичних мрій»⁵². КПЗУ закликала всіх трудящих Західної України об'єднуватися під прапорами комунізму для боротьби проти капіталізму, окупантів та їх союзника — української буржуазії⁵³.

Розвінчування комуністами антинародної діяльності та реакційної ідеології буржуазного націоналізму, його партій і ватажків знаходили широкий відгук у трудящих. Вони поривали з цими елементами всякі зв'язки, що особливо яскраво проявлялось в культурно-освітніх, кооперативних та спортивних організаціях, керованих буржуазією. КПЗУ використовувала ці організації для проведення легальної роботи в масах. Так, у травні 1931 р. ЦК партії схвалив резолюцію про діяльність в «Лугах», «Соколах» і «Пластах»⁵⁴, у цьому ж місяці видав спеціальний «Обіжник КПЗУ в справі роботи в українській кооперації»⁵⁵.

⁴⁸ ПА ІІП ЦК України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 365, арк. 119.

⁴⁹ Б. Дудикевич, Я. Вітошинський. Назв. праця, стор. 37.

⁵⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 680, арк. 70.

⁵¹ Там же, оп. 6—1, од. зб. 708, арк. 25.

⁵² Там же, од. зб. 680, арк. 72.

⁵³ Там же, арк. 73.

⁵⁴ Там же, оп. 1, од. зб. 526, арк. 79.

⁵⁵ Там же, арк. 83.

а ще раніше (у 1929 р.) було дано основні настанови комуністам щодо заходів у «Просвіті»⁵⁶.

Як бачимо, така політика КПЗУ в умовах буржуазної Польщі цілком узгоджувалася з ленінським положенням про те, що нелегальна партія може і повинна оточити себе сіткою легальних організацій, спрямовувати їх роботу в дусі революційних принципів⁵⁷.

Виконуючи вказівки ЦК КПЗУ, партійні осередки на місцях добилися значного впливу в сотнях товариств та інших об'єднань. Вже у червні 1930 р. комуністи працювали в 500 кооперативних організаціях⁵⁸ і серйозно зміцнили в них свої позиції. Під впливом комуністів велась невинна боротьба з буржуазним керівництвом. Наочним прикладом цього служили читальні «Просвіти», «Рідної школи». Їх низові організації намагались наблизити просвітянські видання до народу, очистити від націоналізму і клерикалізму, припинити переслідування своїх членів за демократичні й соціалістичні переконання, залучити молодь до справи соціального і національного визволення трудящих. На цій основі кожен крайові загальні збори «Просвіти» перетворювалися в гостру сутичку рядових членів з націоналістичними вожаками. Коли на крайових зборах у Львові 21 березня 1929 р. делегати-комуністи, висловлюючи гарячі симпатії широких мас до Радянської України, запропонували надіслати через Головпросвіту в Харкові вітальну телеграму своїм радянським братам, націоналісти вдалися не тільки до погроз, але й до спроб фізичної розправи над революційно настроєними делегатами⁵⁹. Але ті мужньо відбили наступ реакції, викрили її підлі махінації. Справжню освіту, заявили вони, може дати трудящим тільки сам робітник, який «подасть руку радянській культурі, що вчить, як визволитися з капіталістичного ярма»⁶⁰. З'їзд пройшов під знаком явної переваги революційних елементів. На загальних річних зборах «Рідної хати» * 26 травня 1929 р. у Холмі націоналістичним ватажкам Васильчуку, Рочняку і Ваврисевичу делегати не дали навіть можливості включити їх кандидатів у списки для голосування, коли обиралось управління товариством⁶¹.

Комуністи вели роз'яснювальну роботу серед рядових членів буржуазно-націоналістичних партій. У спеціальних зверненнях до них КПЗУ вказувала, що вожаки націоналізму штовхають їх на шлях зради і запродавства⁶². Чимало введених в оману переконувалися в справедливості висновків Комуністичної партії, яка доводила, що випрошування автономії для Західної України в рамках буржуазної Польщі було відреченням від масової національно-визвольної боротьби за право західноукраїнського населення возз'єднатись з Радянською Україною. Автономія означала цілком відверте визнання польської окупації. Така пропаганда сприяла масовому виходу рядових членів з лав буржуазно-націоналістичних партій і переходу їх на бік революційних сил. Про це вони публічно заявляли в пресі. Так, член УСРП Іван Пишковський з села Липиця Долишня надіслав до редакції газети «Сила» листа, в якому засуджував зрадників народу: «Я, нижчепідписаний член УСРП, зриваю з нинішнім днем всякі зв'язки з цією партією. Я переконався, що УСРП не має нічого спільного з селянами і робітниками, а тільки

⁵⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 128, арк. 21.

⁵⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 183.

⁵⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 128, арк. 2.

⁵⁹ «Сель-Роб», 7 квітня 1929 р.

⁶⁰ М. Герасименко. Б. Дудикевич. Назв. праця, стор. 135.

⁶¹ Культурно-освітні організації «Рідна хата» діяли в основному на Холмщині.

⁶² «Сель-Роб», 9 червня 1929 р.

⁶² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 365, арк. 97; Під прапором Жовтня. стор. 178, 216.

їх обманює. Вона з панамі і попами братається. Як свідомий селянин, не погоджуюсь з куркулями, і з нинішнім днем вступаю в ряди «Сельроб-Єдності» і закликаю всіх свідомих зробити так, як я»⁶³.

КПЗУ враховувала вказівки В. І. Леніна про необхідність використати той момент, коли дрібнобуржуазні елементи, переконавшись, що їх обманули, неминуче приєднаються до революційних мас⁶⁴. Тих членів, що виходили з рядів буржуазно-націоналістичних партій, комуністи перевиховували, залучаючи до революційних організацій. В 1931 р. КПЗУ створила Українську селянську організацію (УСО). Соціальною базою її були якраз ті елементи і групи, що відходили від УНДО, УСРП та інших. Показником її чисельності є тираж газети «Народна трибуна» — теоретичного органу УСО. Він досягав 4 тис. примірників⁶⁵. Була створена також Єврейська трудова партія, яка об'єднувала представників дрібноремісничого пролетаріату, що поривали з єврейськими буржуазно-націоналістичними організаціями «Поалей-Ціон» (робітники Сіона) та Бундом. В першій половині 1932 р. Єврейська трудова партія мала 1200 членів, видавала свою газету⁶⁶. Молодь, що відходила від фашистських угруповань ОУН — УВО, «Стшельця» * та інших, Комуністична партія згуртовувала в напівлегальний Союз революційного стрільця (СРС)⁶⁷. У лютому 1932 р. в його рядах було близько 1000 чоловік, найбільший вплив він мав в Коломийському окрузі, Станіславі, Стрії і Тернополі⁶⁸. Ця бойова політична організація рішуче виступала проти війни з Країною Рад. КПЗУ готувала з членів СРС кадри для активної самооборони в боротьбі з польською окупацією⁶⁹.

Успіхи в боротьбі з буржуазно-націоналістичними партіями за маси були б більш вагомими, якби не окремі помилки, допущені КПЗУ в цей період. Вони полягали в тому, що комуністи Західної України до табору націоналізму або соціал-фашизму зараховували всі непролетарські партії, групи, організації, без розбору їх класової суті, взаємовідносин між ними і польською буржуазією.

Але незважаючи на це КПЗУ справлялася з тими складними завданнями, які стояли перед нею в період світової економічної кризи 1929—1933 рр. Діяльність комуністів сприяла загостренню класової боротьби трудящих, зростанню їх революційної свідомості, переходу рядових членів буржуазно-націоналістичних партій на сторону революційних або демократичних сил. З кожним днем поглиблювалась ізоляція цих партій від широких мас Західної України. Активний наступ на буржуазних націоналістів дав можливість КПЗУ розширити базу соціальної і особливо національно-визвольної боротьби.

⁶³ «Сила», 26 червня 1932 р.

⁶⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 165, 167.

⁶⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 184, арк. 30.

⁶⁶ Там же.

* «Стрілець» — польська воєнізована фашистська організація.

⁶⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 184, арк. 31.

⁶⁸ Там же, арк. 30.

⁶⁹ Там же, арк. 78.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

КЛАСОВА БОРОТЬБА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

в 1900—1901 рр.

В кінці XIX — на початку XX ст. промисловий капіталізм на Україні, як і в усій Росії, переростає в свою найвищу і останню стадію — імперіалізм. У цей час капіталізм уже в значній мірі розвинувся і в сільському господарстві, хоч у країні ще зберігались численні пережитки кріпосництва, які гальмували дальший розвиток продуктивних сил, загострювали класові суперечності в місті і на селі. За визначенням В. І. Леніна, в країні існувало «найвідсталіше землеволодіння, найдикіше село — найпередовіший промисловий і фінансовий капіталізм»¹.

Обплатане численними пережитками кріпосництва сільське господарство з року в рік розорялось і занепадало. Десятки тисяч придушених гострим малоземеллям і неймовірними злиднями селян залишали свої оселі і йшли в міста поповнювати численну армію безробітних. У країні частішали неврожайні роки, що прирікали сотні тисяч трударів на голодну смерть.

Змучені тяжкою експлуатацією місцевої й іноземної буржуазії, поміщиків та куркулів, численними пережитками кріпосництва, повним політичним безправ'ям і царським самодержавством народні маси Російської імперії, в тому числі й України, дедалі рішучіше піднімалися на боротьбу проти своїх гнобителів. В авангарді визвольного руху йшли російські пролетарі. Робітничий рух неухильно наростав і в промислових центрах та містах України. Очолені революційними соціал-демократичними організаціями, керованими В. І. Леніним, робітники України, як і всієї Росії, переходили від економічної до політичної боротьби, до масових вуличних демонстрацій, під час яких все гучніше лунав лозунг: «Геть царське самодержавство!»

Величезну роль у розвитку робітничого руху, в згуртуванні соціал-демократичних сил і в розгромі опортунізму відіграла створена В. І. Леніним загальноросійська марксистська газета «Искра», яка через своїх агентів, комітетів і групи керувала революційним рухом. Ленінська газета приділяла також велику увагу роз'ясненню завдань соціал-демократичних організацій селянським масам. Зокрема в № 3 газети була опублікована стаття В. І. Леніна «Робітнича партія і селянство», в якій висвітлювались вимоги революційної соціал-демократії в аграрному питанні. Вони зводились, по-перше, до знищення всіх докапіталістичних, кріпосницьких відносин на селі і, по-друге, до надання класовій боротьбі на селі більш відкритого і свідомого характеру. В. І. Ленін висував вимогу заснування селянських комітетів «для виправлення тих кричущих несправедливостей, яких наробили щодо звільнюваних рабів засновані царською владою дворянські комітети»².

Багатогранна діяльність ленінської «Искры», як і героїчна боротьба міського пролетаріату, мали значний вплив на розгортання селянського руху, що неухильно посилювався і зростав. Уже з самого початку 1900 р. виникли селянські заворушення в селах Іллінці, Кливини, Буда та Рудня-Кливини Радомишльського повіту Київської губернії,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 390.

² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 386.

Бєбєхи Лєтичївськoгo пoвїту Пoдїльськoї гoубєрнїї³ та їн. Сєлянськїй рux у 1900—1901 рр. тїєю чи їншою мїрою прoявївся в 64-х пoвїтах (двї трєтїни їх загальнoї кїлькoстї) всїх 9 гoубєрнїй Укрaїни.

Дaючи дєякє уявлєння прo рoзмaх та гeoгpaфїчнї мєжї сєлянськoгo рuxу, нaвєдєнї вїщє дaнї, прїрoднo, нє рoзкрївaють спрaвжнoї кaртїни рoзвїтку клaсoвoї бoрoтьбї нa сєлї, бo в oднoму пoвїтї чї гoубєрнїї бoлo кїлькa дєсяткїв вїступїв, a в їншoму лїщє 1—2. Дoклaднїшу ї пoвнїшу кaрaктєрїстїку рoзмaху рuxу дaють вїдoмoстї прo чїслo зaвoрушєнь (вїступїв), кїлькїсть сїл ї нaсєлєння в нїх. Зa нaшїми пїдрaхункaми прoтягoм 1900—1901 рр. нa Укрaїнї вїдбoлoся нє мєншє 291 сєлянськїх вїступїв *, кїї пo oкрємїх гoубєрнїях ї пєрїoдaх рoзпoдїлaлїсь дaлєкo нєрївнoмїрнo. Тaк, у сїчнї 1900 р. в укрaїнськїх гoубєрнїях бoлo 19 сєлянськїх зaвoрушєнь, у лютoму — 12, бєрєзнї — 3, квітнї — 15, трaвнї — 24, чєрвнї — 14, лїпнї — 5, сєрпнї — 9, вєрєснї — 4, жoвтнї — 10, лїстoпaдї — 4, груднї — 5. Дaтї пoчaтку ї зaкїнчєння 43 зaвoрушєнь нє встaнoвлєнo. Рoзпoдїл зaвoрушєнь пo мїсцях в 1901 рoцї: у сїчнї — 5, лютoму — 5, бєрєзнї — 4, квітнї — 21, трaвнї — 23, чєрвнї — 8, лїпнї — 4, сєрпнї — 7, вєрєснї — 3, жoвтнї — 4, лїстoпaдї — 7, груднї — 6 ї з нєвїдoмїми дaтaми — 27. Oтжє, пєрєвaжнa бїльшїсть вїступїв прїпaдaлa нa вєснaнo-лїтнї мїсцї, щo oбумoвлєвaлoсь фoрмaми бoрoтьбї, кїї зaстoсoвувaлїсь сєлaнaми.

Рїзкa нєрївнoмїрнїсть спoстєрїгaлaсь ї в рoзпoдїлї сєлянськїх вїступїв пo oкрємїх гoубєрнїях (дїв. тaбл.)

З тaблїцї вїднo, щo сєлянськї вїступи у Пoдїльськїй гoубєрнїї oхoпїли 101 сєлo, aбo oдну трєтїну всїх нaсєлєнїх пунктїв Укрaїни, щo брaли учaсть в русї. Дрyгє мїсцє зa кїлькїстю зaвoрушєнь ї сїл, oхoплєнїх нїми, зaймaлa Кїївськa гoубєрнїя, a трєтє — Волинськa.

Нaйбїльшoгo рoзмaху ї гoстрoтї сєлянськїй рux 1900—1901 рр. дoсєг нa Прaвoбєрєжжї Укрaїни. Тут у цєй чaс вїдбoлoся 211 вїступїв (72,5% їх загальнoї кїлькoстї). Цє зумoвлєвaлoся нaявнїстю тут бїльш глїбoкїх, нїж в їншїх рaйoнaх Укрaїни, соціaльнo-єкoнoмїчнїх ї нaціoнaльнo-рєлїгїйнїх супєрєчнoстєй, пoрoджєнїх усїм пoпєрєднїм їстo-

³ Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг. (далі — Крестьянское движение...), М., 1959, стор. 515—518, 645; ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 702, 1902 р., спр. 392.

* Підрахунки зроблені автором за даними таких джерел: ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1, частина 6, 12, 13, 22, 30, 32, 38, 50, 65, 70, 76; оп. 99, 1901 р., спр. 1, частина 7, 12, 14, 16, 22, 29, 52; оп. 100, 1902 р., спр. 360, частина 15, 24, 36; спр. 1238, 1247, 1875; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, оп. 79, 1899 р., спр. 257; ф. 1405, оп. 101, 1900 р., спр. 9180, 10511; оп. 102, 1901 р., спр. 8688, 9063, 9584, 9724, 9744, 10020, 10437, 10668, 10696, 10915; оп. 103, 1902 р., спр. 9837; оп. 530, спр. 1082, 1970, 9358; ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, 1901 р., спр. 146, 173, 181, 190, 191, 199, 214, 237, 243; оп. 702, 1902 р., спр. 371, 383, 392; оп. 703, 1903 р., спр. 371; ф. 320, оп. 1, 1901 р., спр. 49, 55, 109, 178; 1902 р., спр. 168, 180; ф. 1335, оп. 2, 1901 р., спр. 38, 245; ф. 317, оп. 1, спр. 1672-а; Житомирський обласний державний архів, ф. 115, оп. 2, 1901 р., спр. 391; ф. 24, оп. 15, 1902 р., спр. 1488, 1722; Хмельницький обласний державний архів, ф. 228, оп. 1, т. 2, 1902 р., спр. 7192; ф. 281, оп. 1, спр. 6724, 7111; Київський обласний державний архів, ф. 4, оп. 81, спр. 881, 1736; Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 283, 1900 р., спр. 34; «Киевланин», 1900 р., № 164; 1901 р., № 272, 275; «Подольские губернские ведомости», 1900 р., № 46, 76, 85; Революция 1905—1907 годов на Украине, т. 1, К., 1955, стор. 123—126, 127—131; Крестьянское движение... стор. 545—548, 553—560, 645—648; П. Мaслoв. Крестьянское движение в России, ч. I, М., 1923; И. Г. Дрoздoв. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905—1906 гг., М.—Л., 1925; І. О. Пшук. Поділля напередодні революції 1905—1907 років.—«Наукові записки Вінницького державного педінституту, вип. 2, К., 1951; Д. П. Пoйдa. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, Днепропетровск, 1960; М. Н. Лєщєнкo. Сєлянськїй рux нa Прaвoбєрєжнїй Укрaїнї в пєрїoд рєвoлюцїї 1905—1907 рр., К., 1955; й oгo ж. Сєлянськїй рux нa Укрaїнї в рoкї пєршoї рoсїйськoї рєвoлюцїї, К., 1956.

ричним розвитком. Цьому значною мірою сприяли і багаті традиції класової боротьби. У Київській, Подільській і Волинській губерніях жили в пам'яті народу героїчні виступи гайдамаків, учасників «Київської козаччини» 1855 р. та масові селянські заворушення 60—70-х років XIX ст., які запалювали маси трудового селянства на боротьбу проти гнобителів.

Розподіл селянських виступів у 1900—1901 рр.

Губернії	Кількість виступів	Число сіл, охоплених виступами	Загальна кількість населення*	Кількість селян, що брали участь у виступах	
				абсолютна	% до загальної кількості населення
Полтавська	22	6	4170	600	14,4
Чернігівська	24	26	32942	16926	51,4
Харківська	4	4	6000	400	6,7
Київська	57	68	20400	11448	54,7
Подільська	100	101	30300	17691	58,4
Волинська	54	67	23450	16951	72,3
Катеринославська	13	14	21000	12362	58,9
Херсонська	7	6	9402	7056	75,1
Таврійська	10	12	12000	2100	17,5
Разом	291	304	159664	85534	53,6

* У використаних при складанні таблиці джерелах кількість населення показана лише по окремих селах, не всюди зазначено число охоплених заворушеннями, а тому доводилось користуватися середніми цифрами.

На другому місці за інтенсивністю руху були губернії Лівобережної України, де відбулось 50 виступів селян, що становило майже одну шосту частину їх загальної кількості. В Таврійській, Катеринославській і Херсонській губерніях, в яких пережитки кріпосництва були менш поширені, а селяни відносно краще забезпечені землею і заробітками, виступів було менше. Вони становили близько однієї десятої частини всіх селянських заворушень.

Класову боротьбу в українському селі в 1900—1901 рр., її силу і розмах більш яскраво і повно характеризують дані, що розкривають зміст і форми селянських виступів. Серед них досить поширеними були заворушення, які супроводжувались захопленням поміщицької землі, вимогами поліпшення умов оренди, надання випасів, луків та водопоїв, опором розмежуванню земель, порубками лісів та спашами посівів і сінокосів, тобто формами, зв'язаними з безпосередньою боротьбою селян за землю.

Розглядаючи форми і зміст селянської боротьби, слід відзначити, що в кінці XIX — на початку XX ст. серед селян України була ще досить міцна віра в царя, у можливість одержати землю і волю з його рук. У цей період поширювались чутки про неминучість переділу поміщицької землі. Про це зокрема відкрито говорили у ряді сіл Катеринославської губернії⁴ та інших населених пунктах України⁵. Начальник катеринославського жандармського управління писав у політогляді за 1899 рік, що «внаслідок малоземелля і зростання сільського пролетаріату неблагонадійними людьми поширюються чутки про майбутній переділ землі, який нібито має відбутися за розпорядженням уряду»⁶.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1, ч. 38, л. А, арк. 1.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, 1901 р., спр. 4, арк. 376.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1, ч. 38, л. А, арк. 1.

Не дочекавшись царського наказу, селяни йшли в поміщицькі економії і вимагали передачі землі в їх користування або силою захоплювали її. Так, зокрема, сталося у Коробчині Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Не довіряючи плану генерального межування землі, проведеному ще в 1807 р., вони провели обмірювання наділу і, встановивши нестачу в розмірі 250 дес., 9 травня 1900 р. самовільно захопили ділянку землі поміщиці Грузевич-Нечай і, як повідомляла остання херсонському губернатору, «вигнали, побили орендаторів, загнали худобу, викосили і забрали все сіно». Умовляння і погрози поліцейського пристава і земського начальника не мали успіху. За наказом губернатора в село виїжджали з загоном поліції повітовий справник та неодмінний член херсонського губернського присутствія Андрієвський, які з допомогою 40 куркулів встановили порушений «спокій» і повернули поміщиці загарбану нею селянську землю⁷.

Активно відстоювали право на володіння поміщицьким сінокосом і селяни Курилівки Литинського повіту Подільської губернії. Зібравшись громадою, вони в червні 1900 р. напали на службовців економії графа Орловського і силою примусили їх припинити косіння сіна на спірній ділянці землі⁸. Подібні сутички відбувалися весною та влітку 1900 р. між селянами села Нагорного Таращанського повіту Київської губернії і поміщиком Лисяним. «Порушений порядок» відновлювався поліцією, яка заарештувала 4 організаторів виступу, в тому числі запасного солдата Хому Мединського⁹.

У травні 1900 р. в Слободі Женішковецькій Лeticівського повіту Подільської губернії селяни, не погоджуючись з рішенням судових органів, відмовились повернути поміщиці Пригорі 70 дес. землі в урочищі «Дуброва», що належали їм як сільським вічним чиншовикам. А коли судовий пристав, мировий посередник та повітовий справник намагались з допомогою поліції відібрати землю силою, селяни, озброївшись кілками, прогнали поліцію. Для придушення виступу з двома сотнями козаків приїхав губернатор і заарештував 4 найактивніших учасників заворушення¹⁰.

Захоплення поміщицьких земель селянами продовжувалось і в 1901 р. Так, селяни села Ущерп'я Суразького повіту Чернігівської губернії, зібравшись громадою в 300 чоловік, з'явилися 28 травня 1901 р. на сінокіс поміщиці Листовської і поділили його між окремими селянськими господарствами. Свої дії селяни пояснювали тим, що ця земля площею в 117 дес. завжди належала громаді, але під час введення уставної грамоти її у них свавільно відрізали і передали поміщиці. За вимогою адміністрації економії в село виїжджав загін поліції, з допомогою якого було арештовано 11 селян¹¹. Подібне трапилось і в с. Теремошки того ж повіту. Вважаючи поміщицький сінокіс своєю власністю, селяни захопили 65 дес. його і поділили між собою¹².

Захоплення поміщицьких земель або вимоги повернення відрізків спостерігались в селах Скрипчі і Дьомшині Кам'янецького повіту, Шарівці Проскурівського повіту Подільської губернії¹³, Бюк-Каралез та Юхари-Каралез Сімферопольського повіту. Замішеві Новозибківського

⁷ Крестьянское движение..., стор. 546, 549—551.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1875, арк. 2.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, 1902 р., спр. 123, арк. 8.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1875, арк. 95.

¹¹ Там же, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 63, л. В, арк. 1—2.

¹² Там же, оп. 98, 1900 р., спр. 1875, арк. 26.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, 1902 р., спр. 392, арк. 16, 17.

повіту Чернігівської губернії, Старої Котельні Житомирського повіту Волинської губернії¹⁴.

В селі Синій Колодязь Новозибківського повіту Чернігівської губернії боротьба селян за землю тісно перепліталася з домаганням зарахувати їх до козацького стану. Серед жителів цього села, більшість яких працювала на сірниковій фабриці Волкова, в листопаді 1901 р. поширились чутки, нібито їх предки були козаками, а тому їм належить одержати значно більше землі. Повірівши цим чуткам, селяни стали шукати своїх козачих прав. Вони обрали спеціальних уповноважених, які, проїздивши значні суми громадських коштів, звичайно, нічого не добились.

Проте вже сама постановка цього питання викликала переполох у панівних класів, які, напевно, вбачали в ньому загрозу гайдамаччини чи «київської козаччини». В село негайно прибула військова карна експедиція на чолі з чернігівським губернатором. Незважаючи на присутність військ і погрози губернатора, селяни твердо стояли на своєму. В натовпі пролунали вигуки: «просимо записати в козаки, нам тяжко так жити», «робіть з нами, що хочете, але ми не згодні так жити і будемо домогатися своїх козачих прав». Розлютований губернатор наказав заарештувати 8 «призвідників» і відправити їх в село Теремоски, де царські посіпаки жорстоко розправлялись над селянами, які осмілились захопити поміщицьку землю¹⁵.

Виступи селян, що супроводжувались домаганням ними землі, набрали значного розмаху та стійкості і в ряді сіл Волинської губернії. Так, селяни Уллянівки та Ланищ Житомирського повіту протягом кількох років відстоювали своє право на ділянку землі поміщика Маврокордато, якою вони з давніх-давен володіли за чиншовим правом. І хоч домагання селян були справедливими, чиншові установи і судові органи прийняли рішення про примусове виселення їх з цієї землі, яке і було здійснене 8 травня 1900 р. Але наступного дня селяни знову зайняли свої будинки. Та не пройшло й року, як їм вдруге запропонували залишити садиби. На цей раз селяни, зібравшись 24 квітня 1901 р. з сокирами, вилами і кілками, напали на судових і поліцейських чиновників і, побивши їх, прогнали з села. Так само вони діяли і 11 травня, коли царські посіпаки знову прибули в село з тією ж вимогою. Налякані рішучими діями чиншовиків, царські власті ввели в село Уллянівку два батальйони піхоти і з їх допомогою примусили селян виконати рішення суду¹⁶.

Однак селяни продовжували чинити опір судовим і поліцейським органам. Певний інтерес щодо цього має виступ у Перших Бирках Чигиринського повіту Київської губернії, жителі яких заборонили судовому приставу і поліції виконати рішення з'їзду мирових суддів про зруйнування двох селянських млинів, побудованих на поміщицькій землі¹⁷.

Як видно з численних фактів, селяни відбирали в першу чергу ті землі, що належали їм раніше, але в свій час були самочинно захоплені поміщиками. Так, у с. Жабокричі Брацлавського повіту поміщицька економія захопила ділянку селянської землі. Обурені такими зухвалими діями поміщика, жабокричани звернулись з скаргою до губерньського в селянських справах присутствія, але останнє відмовило селя-

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 29, л. А. арк. 11—12; спр. 1288, арк. 126; оп. 100, 1902 р., спр. 1, ч. 32, л. В, арк. 9.

¹⁵ Там же, оп. 100, 1902 р., спр. 1, ч. 32, л. В арк. 11—12, 13—14.

¹⁶ Там же, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 16, л. В, арк. 1—2.

¹⁷ Там же, арк. 2.

нам в їх справедливих вимогах. Тоді вони вирішили повернути свою землю силою. Та на перешкоді здійсненню цього наміру стали місцеві органи царської влади. Все ж, незважаючи на це, багато селян захопило частину поміщицької землі і вимагало від так званих селянських установ усунення з волосного управління Кіндрата Горди і Малюти, які чинили їм різні утиски.

У селі Лоташеві Овруцького повіту селяни захопили 18 дес. землі поміщика, яку він, всупереч бажанню сільської громади, здав в оренду куркулю Горбуненку. Подібне сталося в Слободі Носковецькій Вінницького повіту, Звонисі Брацлавського повіту¹⁸, Кумарах Балтського повіту, Березовці та Іванківцях Ямпільського повіту, Хашчеватому Гайсинського повіту¹⁹.

Отже, протягом 1900—1901 рр. селяни багатьох сіл України рішуче боролися за відібрання поміщицької землі, об'єктивно виражаючи цим своє прагнення до знищення кріпосницьких латифундій. Досить гостро проходили виступи, які супроводжувались домаганням повернення різних угідь, відібраних поміщиками під час реформи 1861 р., чи протестом проти повсюдних намагань землевласників обмежити користування селян цими угіддями — вигонами, випасами, водопоями тощо. Значного розмаху зокрема набуло заворушення селян на цьому ґрунті в Соколівці Ольгопільського повіту Подільської губернії, що сталося в червні 1900 р. Воно було викликане наміром поміщика Бржозовського збудувати на ставку, розташованому в селі, нову греблю взамін старої. Цей захід поміщика позбавляв селян можливості користуватися дорогою та водопоем. Тому вони рішуче заборонили провадити будівельні роботи і знищили споруджену для цього огорожу, а також побили вікна в будинках 13 односельчан, які підтримували дії поміщика. Під час заворушення селяни переобрали сільського старосту та було вбито селянина Чайковського. Понад 20 учасників виступу було притягнуто до судової відповідальності²⁰.

Аналогічні події мали місце і в селі Залучі Кам'янецького повіту, жителі якого самоправно знищили греблю на річці Смотричі, в селах Малій Косниці та Княжому Ямпільського повіту селяни, всупереч забороні економії, збирали хмиз та сухе листя²¹, а в с. Кавунівці і Водяному Звенигородського повіту — різні фрукти²². Поміщики часто вдавалися до розмежування і відгородження своїх угідь від наділів селян, що примушувало останніх рішуче виступати проти таких зухвалих дій своїх гнобителів. З цією метою селяни зривали роботу землемірів, відмовлялись постачати їх необхідною робочою силою, знищували межові знаки, огорожі, а то й чинили опір поліції та військам, що примушували їх виконувати невідгідні для них рішення межових комісій. Досить тривалою і впертою була боротьба на цьому ґрунті у Краснопіллі Охтирського повіту Харківської губернії. Тут після висихання ставка утворився лужок, на який селяни стали виганяти на попас свою худобу. Це не сподобалося поміщику Вейсу і він вирішив відмежувати ці угіддя від селянських, а потім і заорати їх. Але як тільки 17 серпня 1900 р. робітники економії з'їхали з плугами на лужок, сюди зібрався натовп

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 700, 1901 р., спр. 243, арк. 3; спр. 214, арк. 2; оп. 701, 1902 р., спр. 392, арк. 18—20.

¹⁹ Там же, оп. 701, 1902 р., спр. 392, арк. 21—23, 29—30.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 70, л. В, арк. 3—6, 11, 14, 17.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, 1902 р., спр. 392, арк. 15—16, 23—24.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 16, л. В, арк. 12.

селян, переважно жінок, озброєний палицями і примусив панських службовців припинити роботу. За викликом адміністрації економії на місце подій прибули з загоном поліції повітовий справник та земський начальник. Але поява їх не залякала селян. Вони кинулись з палицями на прибулих поліцейських, побили їх і примусили залишити село. За такі рішучі дії, звичайно, багато учасників виступу було притягнуто до судової відповідальності, та селяни не припиняли боротьби²³.

23 серпня 1900 р. селяни Янівки Уманського повіту Київської губернії не дозволили поміщику Флоринському обкопувати свої поля. З'явившись у кількості 50 чоловік, вони розігнали робітників і засипали викопану ними канаву. І хоч судові органи наклали стягнення на 22 «призвідники», селяни продовжували чинити опір відгородженню угідь. Тут, як і в багатьох інших випадках, керівниками селянських виступів були відставні нижчі військові чини. Причому найбільш стійко себе вели молодші командири²⁴.

Рішучий опір розмежуванню земель чинили і селяни села Борового Зміївського повіту Харківської губернії. Прибувши 17 квітня 1900 р. в кількості 30 чоловік на місце межових робіт, вони заборонили проведення їх²⁵. У Жуклях Сосницького повіту Чернігівської губернії селяни не дозволили поміщику Комстадіусу провадити межові роботи в своєму маєтку і вимагали від нього 700 дес. землі, що належала їм за уставною грамотою. Перевіркою з'ясувалось, що мова йшла про дореформенний наділ, відібраний у них, як у селян, що перейшли до розряду дарчих. Для придушення виступу прибув поліцейський загін на чолі з жандармськими чиновниками. Проте й він нічого не міг вдіяти. Тоді було вирішено арештувати 8 найактивніших учасників заворушення. Та коли поліцейські зробили спробу здійснити цей намір, селяни побили їх і прогнали з села. У відповідь на це розлютований губернатор, прибувши на місце подій з батальйоном піхоти і сотнею козаків, вчинив жорстоку розправу над непокірними, багато з них було заарештовано і ув'язнено.

Сповідуючи департамент поліції про придушення виступу селян села Жуклі, чернігівський губернатор звертав увагу на активну участь у заворушенні жінок, які для боротьби з поміщиком обрали з селянок старосту, соцького та десятичного і підбурювали своїх чоловіків не підкорятися властям. Губернатор вказував далі на однастайність і рішучість селян, які на всі його умовляння відповідали: «Хай нас усіх в Сибір висилають, хай голови познімають, а ми будемо відстоювати своє право на землю, незаконно відібрану у нас поміщиком»²⁶. Губернатор повідомляв департаменту, що з допомогою військ опір селян було зламано. Тут же були зроблені суворі попередження селянам Овдіївки, які теж дозволили собі свавільні дії в економії поміщика Комаровського²⁷.

Виступи селян, зв'язані з розмежуванням угідь, часто тісно переплітались з масовими спашами посівів і сінокосів та порубками лісів. Безперечний інтерес у цьому плані має масова потрава поміщицького лугу селянами Кам'яногірки Липовецького повіту Київської губернії.

²³ Крестьянское движение..., стор. 545—546.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 702, спр. 371, арк. 9—11; оп. 701, спр. 123, арк. 8, 8 зв.

²⁵ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 283, 1900 р., спр. 34, арк. 1, 19.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1, ч. 12, л. В, арк. 6, 11, 23, 25.

²⁷ Там же, арк. 29.

Як відзначалось у доповіді міністра юстиції Муравйова царю Миколі II, цей луг розміром в 32 дес. був об'єктом багаторічного спору між селянами і поміщиком Єнні. І хоч ця земля становила власність селян, судові органи в кінці 90-х років XIX ст. присудили передати її поміщику. Глибоко обурені таким рішенням судових органів, селяни вирішили повернути відібрану у них землю силою. З цієї метою вони 17 квітня 1900 р. запустили свою худобу на спірний луг і витравили його. За це 28 селян було засуджено до 3-місячного тюремного ув'язнення кожного. Селяни скаржились в урядові органи, звертались і до Миколи II та марно, їх скарга була відхилена²⁸.

Тривалий час відстоювали свої права на землю і селяни сіл Яблоньки, Святочки, Роговки і Тарасовки Радомишльського повіту, вони також запустили свою худобу в поміщицькі сінокоси, заявивши, що як сінокіс, так і випаси належать їх громадам²⁹. Масові випаси селянами своєї худоби в поміщицьких посівах і сінокосах спостерігалися в селах Сальник та Олексіївці Вінницького повіту, Тимкові і Капітанці Балтського повіту³⁰, Дзяговці і Тростянці Ямпільського повіту³¹ та ін. В селі Оксаниному Уманського повіту селяни в ніч на 12 травня 1901 р. запустили своїх коней на сінокіс орендаря Павловського. А коли службовці економії зробили спробу перешкодити їм у цьому, то вони побили їх³².

Доведені до відчаю гострим малоземеллям і злиднями, селяни багатьох сіл України знищували не лише сінокоси, а й хліба, посіяні на спірних землях. Про один з таких випадків розповідав у своєму рапорті, адресованому волинському губернатору, житомирський повітовий справник. Він указував, що селяни села П'ятки, невдоволені засівом ділянки землі поміщика Терещенка, розташованої між їхніми толочними землями, зібравшись у травні 1901 р. всією громадою, запустили на неї кількасот голів своєї худоби і знищили посіану на ній пшеницю, завдавши поміщику збитку на 1860 крб.³³ Подібний виступ мав місце і в селі Ляховці цього ж повіту³⁴.

Напади селян на поміщицькі посіви і сінокоси часто супроводжувались гострими сутичками між селянами і службовцями економії, які намагалися затримати пастухів чи їх худобу для стягнення штрафу за потрапу. Під час сутички у Журавці Звенигородського повіту в жовтні 1901 р. селяни побили урядника і управляючого та забили на смерть службовця економії. У Коробчині Єлисаветградського повіту Херсонської губернії селяни побили і прогнали з сінокосу службовця економії та орендарів, у Терновці Черкаського повіту — завдали побої орендарю поміщицького маєтку Лутковському, а в Горностаївці Дніпровського повіту Таврійської губернії — чинили опір поліції та спалили поміщицькі будівлі³⁵.

В селах України застосовувалась і така форма боротьби з поміщиками як порубка їх лісів. На цей шлях штовхали селян повсюдні

²⁸ Крестьянское движение..., стор. 505—515.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 16, л. В, арк. 8—9.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, 1902 р., спр. 392, арк. 18—19, 21—22.

³¹ Там же, арк. 31—32.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 16, л. В, арк. 7.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 16, л. В, арк. 2.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, спр. 123, арк. 14.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 16, л. В, арк. 15—17; оп. 98, 1900 р., спр. 1875, арк. 94, 98; спр. 1, ч. 50, л. А, арк. 14.

порушення поміщиками їх сервітутних прав і гостра потреба в будівельних матеріалах та паливі. Так, уже з самого початку січня 1900 р. порубки поміщицького лісу спостерігались в с. Бебехи Летичівського повіту Подільської губернії. Масові порубки поміщицьких лісів набули поширення в Брацлавському повіті, де охопили в 1900—1901 рр. 8 сіл. Рубали в цей час поміщицькі ліси і селяни Радзихова Володимирського повіту³⁶ Волинської губернії, Губина Радомиського повіту, Харліївки Сквирського повіту³⁷ Київської губернії. В ряді місць селяни, навпаки, забороняли поміщикам рубати ліс, вважаючи його своєю власністю. Зокрема рішучий опір вирубці лісу чинили в листопаді 1901 р. жителі містечка Червоного та с. Малих Мошковець Житомирського повіту Волинської губернії. Аналогічний виступ селян відбувся у Немирівці Проскурівського повіту і Покутину Ямпільського повіту³⁸.

З розглянутих фактів, опис яких можна було б продовжити, видно, що в селянському русі, який розгорнувся на Україні в 1900—1901 рр., найзначніше місце займали форми безпосередньої боротьби селян за землю, які проявились не менше як у 130 виступах. На першому місці серед них були заворушення, які супроводжувались масовими спашами поміщицьких посівів і сінокосів (55 із 130), на другому місці — захоплення поміщицьких земель і угідь (31 виступ), на третьому — порубки поміщицьких лісів (22 виступи). По 11 виступів припадає на заворушення, зв'язані з розмежуванням земель і змішані форми боротьби.

З інших форм боротьби деякого поширення набули відмовлення селян від внесення різних боргів і платежів. Щоб примусити селян до сплати, царські чиновники вдавались до опису і продажу їх майна, викликаючи цими діями глибоке обурення і невдоволення серед селянства. Захищаючи свої інтереси, воно рішуче виступало проти грабіжницьких дій царських сатрапів. Так, селяни села Вербні Дубенського повіту Волинської губернії, не бажаючи платити селянському земельному банку черговий внесок за придбану при його сприянні землю і протестуючи проти призначеного мировим посередником публічного продажу їх майна, зібрались у листопаді 1900 р. всією громадою і вступили в сутичку з місцевою поліцією³⁹.

Стійким і масовим був виступ на цьому ґрунті у селі Кливини Радомиського повіту Київської губернії. Тут 34 селяни відмовились внести орендну плату поміщику Ладижінському. Останній звернувся з скаргою в судові органи, які присудили стягти борг силою. Для опису і продажу майна в вересні 1900 р. в село прибув судовий пристав. Та його поява не лякала селян. Зібравшись разом з жителями Рудня-Кливини в кількості 500 чоловік, вони напали на судових і поліцейських чиновників, побили їх і таким чином не допустили до проведення публічного торгу. При цьому селяни говорили: «садовіть нас всіх у тюрму, а майна не дамо». Виступ придушувався поліцейськими засобами, було притягнуто до відповідальності 8 чоловік⁴⁰. Чинили опір продажу майна і селяни Білецького Летичівського повіту та деяких інших населених пунктів⁴¹.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, спр. 392, арк. 17—18, 19—20, 29—30; оп. 702, спр. 237.

³⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, спр. 9837, арк. 5; оп. 102, спр. 10511, арк. 1.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, спр. 123, арк. 14; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1, ч. 16, л. В, арк. 4; ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 701, спр. 392, арк. 22—23, 26—27.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1875, арк. 97.

⁴⁰ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 101, спр. 9140, арк. 1, 4, 5.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 702, спр. 371, арк. 8—9, 11—12.

Протягом 1900—1901 рр. у ряді повітів України продовжує розгортатися страйковий рух сільськогосподарських робітників і сільської бідноти, спрямований проти тяжкої поміщицько-куркульської експлуатації, за підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. Незадоволені низькими розцінками у поміщицьких економіях Адельгейма і Тарновського селяни с. Шандри Канівського повіту зажадали різкого підвищення їх. І оскільки адміністрація не задовольнила їх вимог, селяни припинили роботу в економіях і закликали населення навколишніх сіл діяти з ними солідарно. Для придушення страйку викликалися війська ⁴².

У с. Юрковці Київського повіту селяни, не дійшовши з орендаром маєтку Шибловським згоди про умови праці, вийшли 5 червня 1900 р. на лани економії і силою зняли з роботи всіх наймитів, побили економа ⁴³.

16 квітня 1901 р. відбувся виступ селян Сачковичів Новозибківського повіту Чернігівської губернії як протест проти закриття адміністрацією залізниці переїзду, що з'єднував надільні селянські землі. Понад 200 сачковчан прибули на місце подій і силою відбудували зруйнований переїзд, а артільному старості заявили, що в разі адміністрації вдруге зачинить переїзд, то вони розкидають залізничну колію. Поліцією було репресовано 14 учасників заворушення ⁴⁴.

Селяни Жемелниців і Ляхівців Острозького повіту Волинської губернії протягом тривалого часу не дозволяли орендарям ставків ловити рибу ⁴⁵. В с. Крутному Кременецького повіту селяни в 1900 р. розібрали більшу частину снігів, що належали поміщику Минакову ⁴⁶.

Охороняючи інтереси землевласників, царські власті жорстоко розправлялись з непокірними селянами. Вони направляли в села, охоплені рухом, поліцейські загони чи війська і з їх допомогою придушували розрізнені селянські заворушення, а їх учасників сікли різками, ув'язнювали, відправляли на каторжні роботи або на заслання в Сибір та інші віддалені райони країни.

Жорстокі репресії з боку царського уряду та численні утиски поміщиків викликали справедливе обурення серед селян. Змучені непосильними податками, вкупними платежами, поміщицькою кабалою і сваволею царських чиновників, селяни України спрямовували свій гнів проти ненависних поміщиків та їх економій. Вони руйнували палаци та садиби поміщиків, лапили їх маєтки і майно, знищували посіви, а в ряді місць карали смертю найлютіших ворогів народу — поміщиків, жандармів, поліцаїв та інших вірних слуг царизму. У селах Пам'ятному, Чалбасах, Малих Копанях і Келегейських хуторах Дніпровського повіту Таврійської губернії протягом 1900 р. неодноразово відбувалися сутички, під час яких селяни, озброєні жілками і навіть рушницями, нападали на поліцейських чиновників та службовців економії і завдавали їм тяжкі побої ⁴⁷. В с. Кавунівці Звенигородського повіту Київської губернії селяни побили поміщика Єнича та його прикажчика, які переслідували їх за збирання ягід в лісі ⁴⁸.

Разом з цим селяни нападали на поміщицькі економії і руйнували будівлі та знищували майно. Такий напад був зокрема вчинений в лю-

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1900 р., спр. 1875, арк. 13.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 702, спр. 371, арк. 2—3.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1901 р., спр. 1, ч. 12, л. В, арк. 1—3.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 702, спр. 371, арк. 6—8.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 99, 1901 р., спр. 1238, арк. 126.

⁴⁷ Там же, оп. 98, 1900 р., спр. 1, ч. 50, л. А, арк. 14.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, 4 діловодство, оп. 702, спр. 371, арк. 14—15.

тому 1900 р. селянами містечка Дзигівки Ямпільського повіту, внаслідок якого були пошкоджені поміщицькі будівлі та інше майно.

У тому ж році було розгромлено маєток землевласника Панішна, розташований в Опанасівці Гадяцького повіту Полтавської губернії. Аналогічні напади селян на поміщицькі маєтки мали місце і в селах Байдаківці та Попельнастому Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії⁴⁹.

У боротьбі проти поміщиків значного поширення набули підпали їхніх маєтків і майна. Всього у 1900—1901 рр. на Україні відбулося щонайменше 44 підпали. Це завдало збитку на суму близько 100 тис. крб. Дедалі частіше траплялися підпали куркульських господарств. За далеко неповними даними, протягом 1900—1901 рр. на Україні від підпалів постраждало 13 куркулів, які зазнали збитків більше як на 12 тис. крб. Найбільша кількість підпалів припадає на Чернігівську і Волинську губернії, де форми куркульської експлуатації були найбільш грубі і жорстокі.

Важливо відзначити, що майже повсюдно селяни відмовлялися брати участь в гасінні пожеж, не дозволяли цього робити іншим. Більше того, в багатьох випадках селяни заздалегідь псували протипожежні знаряддя, обеззброюючи таким чином поміщиків і куркулів у боротьбі з підпалами. Так, наприклад, коли на одному з цукрових заводів Правобережної України виникла пожежа, її не могли своєчасно ліквідувати, оскільки водопровідні труби були до того кимсь спеціально залиті свинцем⁵⁰.

Розглянуті факти яскраво показують, що в селянському русі 1900—1901 рр. застосовувались найрізноманітніші форми і засоби боротьби селян проти гнобителів. За нашими підрахунками, з 291 селянського виступу, що відбувся на Україні в той час, 120 виступів (понад 41%) становили заворушення, зв'язані з безпосередньою боротьбою селян за землю. Друге місце займали підпали поміщицьких маєтків і майна. Їх нараховувалось близько 60, або більше однієї п'ятої частини всіх заворушень.

Питома вага інших форм селянського руху була незначна. Так, наприклад, така форма боротьби як опір селян продажу майна за недоїмки, зняття з посад сільських службових осіб були змістом 20 селянських виступів, або близько 8 процентів їх загального числа. Розгроми поміщицьких маєтків становили 2,3%, розбирання продуктів харчування і майна — 3%, страйки селян та сільськогосподарських робітників і вбивства та побиття поміщиків і царських чиновників — по 1,1%. Виступів із змішаними формами боротьби було 33, що становило понад 11%. У більшості цих виступів безпосередня боротьба селян за землю, сільськогосподарські страйки тощо супроводжувались сутичками їх учасників з поліцією і місцевими органами влади.

Таким чином, у 1900—1901 рр. в селах України, як і всієї Росії, відбувалася гостра класова боротьба, спрямована проти тяжкого поміщицько-капіталістичного гноблення, податкового тягара і кабального викупу, поміщицьких латифундій, становості, політичного безправ'я, малоземелля, злиднів, темряви та інших пережитків кріпосництва, за розв'язання аграрного питання революційно-демократичним шляхом. Ця боротьба набрала дальшого розмаху і гостроти в наступні роки — переддень першої народної революції епохи імперіалізму.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, 1901 р., спр. 1875, арк. 2, 28, 95.

⁵⁰ П. М а с л о в. Назв. праця, стор. 130—131.

На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти

І. М. БОНДАРЕНКО

К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО СОЮЗНИКІВ ПРОЛЕТАРІАТУ

Великі вожді і вчителі світового пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс створили революційну теорію, яка становить цілісний світогляд, струнку систему філософських, економічних і соціально-політичних поглядів. Їх героїчний науковий подвиг ознаменував глибокий революційний переворот у науці.

Основоположники марксизму вказували, що пролетаріат виражає інтереси не лише свого власного визволення від ярма капіталу, а й інтереси усіх трудящих мас, усіх пригноблених і знедолених, оскільки знищення буржуазного ладу визволяє і їх від капіталістичної експлуатації. Тому пролетаріат у боротьбі проти буржуазії знаходить вгноблених масах, зокрема в селянстві, своїх справжніх союзників.

Творці наукового комунізму, вивчаючи й узагальнюючи класову боротьбу трудящих, економічне і політичне становище пролетаріату та селянства, прийшли до висновку, що пролетаріат зможе виконати свою історичну місію повалення капіталістичного ладу і побудови комунізму, якщо він створить бойову революційну партію і під її керівництвом очолить рух народних мас, в першу чергу селянства, виступить гегемоном в революції. Обґрунтування і розвиток ідеї союзу пролетаріату з трудящим селянством К. Маркс і Ф. Енгельс нерозривно пов'язували з розробкою теорії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. В. І. Ленін писав, що цей союз під керівництвом робітничого класу — основа і вищий принцип диктатури пролетаріату¹, яка є особливою формою класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами експлуатованих, зокрема селянством².

К. Маркс і Ф. Енгельс ще на початку 40-х рр. XIX ст., коли вони стояли на позиціях революційного демократизму, звертали свої погляди на селянство. Вже в своїх ранніх творах К. Маркс розглядає селянське питання у зв'язку з критикою сучасного йому буржуазного суспільства. В 1842—1843 рр. він у статтях «Дебати з приводу закону про крадіж лісу» і «Виправдання мозельського кореспондента» вперше відкрито виступив на захист мозельського селянства, гостро критикуючи політичний та економічний лад Пруссії. В той же час Ф. Енгельс, ще до зустрічі з Марксом, в статті «Успіхи руху за соціальні перетворення на континенті» та інших також приділив увагу становищу пролетаріату і селянства, їх взаємовідносинам і боротьбі проти буржуазії.

Основоположники марксизму, аналізуючи питання про місце робітничого класу й селянства в капіталістичному суспільстві, довели не лише історичну необхідність союзу між ними, а й глибоко і всебічно розкрили об'єктивні фактори, які сприяють переходу селянських мас на бік пролетаріату в ході історичного розвитку капіталізму. Вони по-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 452.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

казали основні причини, які обумовлюють загальні інтереси цих двох класів, спільність їх завдань у боротьбі з буржуазією, а також специфіку селянства.

К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали селянство як один з основних класів феодального ладу, який за капіталізму перетворюється в не основний, проміжний і в результаті розвитку капіталістичних відносин йде до загибелі.

Оскільки розпорошені по всій країні селянські маси не становлять єдиного одноманітного цілого, відсутня будь-яка їх політична активність, згуртованість і організованість, вони є найвідсталішою в культурному і національному відношенні частиною суспільства, тому й не здатні від свого імені захищати власні класові інтереси. «Вони,— писали Маркс і Енгельс,— не можуть представляти себе, їх повинні представляти інші»³. В праці «Революція і контрреволюція в Німеччині» Ф. Енгельс відзначав, що сільське населення ніколи не може розпочати успішного самостійного руху внаслідок своєї розпорошеності, відсутності взаємної згоди. Селянство, говорив він, потребує ініціативного впливу з боку більш згуртованого, більш освіченого і більш рухливого населення міст⁴.

Всі ці особливості завжди обумовлювали поразку селян у боротьбі за визволення від вікового гніту. Історія людства знає багато героїчних селянських виступів, проте якого б розмаху вони не набирали, їх поразка була неминучою.

В період розвитку капіталізму, коли на арену політичної боротьби з феодальним ладом вийшла буржуазія, а пролетаріат ще не сформувався як клас і не перетворився в самостійну політичну силу, селянство виступило на боці революційної буржуазії. Воно становило тоді резерви останньої, було її союзником, оскільки в справі повалення феодалізму їх інтереси збігались. Пролетаріат на тій стадії свого формування виступав не як сила в боротьбі проти власного ворога — буржуазії, а, за словами Маркса і Енгельса, боровся з «ворогами своїх ворогів» — залишками абсолютизму, феодально-кріпосницького ладу⁵.

Генії людства, розглядаючи селянство як майбутнього союзника робітничого класу, багато уваги приділяли характеристичні його стафовища за капіталізму, аналізові складових його частин. Вони вказували, що селянство в результаті проникнення в землеробство капіталістичних відносин уже не становить такого суцільного класу, яким воно було в епоху феодалізму, і весь час розшаровується на масу обезземеленого пролетаріату і купку сільської буржуазії. Тому необхідний диференційований підхід до оцінки революційних можливостей окремих його груп.

1851 р. Ф. Енгельс у праці «Революція і контрреволюція в Німеччині» нарахував чотири групи на селі, зокрема крупне і середнє селянство, дрібні власники, феодально-залежна група, а також батраки, сільськогосподарський пролетаріат⁶. В 1894 р. у праці «Селянське питання у Франції і Німеччині» Ф. Енгельс, вивчаючи дальший процес розшарування селянських мас, відзначає наявність лише трьох груп: крупні і середні селяни, парцельні селяни і сільськогосподарський пролетаріат. Четверта група — феодально-залежна до кінця XIX ст. у Франції і Німеччині в основному зникла, і тому вона в даному творі не згадується⁷.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 196.

⁴ Див. там же, стор. 12.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 417.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 11—12.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 479.

Слід підкреслити, що К. Маркс і Ф. Енгельс розробляли питання про неоднорідність селянства і його розшарування не тільки на прикладах західноєвропейських країн, а й широко використовували з першоджерел багатющі фактичні матеріали соціальної історії Росії, зокрема про аграрні відносини, розклад селянської общини в результаті проникнення капіталізму в землеробство тощо.

Оскільки крупне селянство володіє великими земельними ділянками і засобами виробництва, експлуатує найману працю, К. Маркс і Ф. Енгельс беззастережно відносять його до буржуазії. Мета й інтереси цієї категорії селянства є буржуазними, і тому вона знаходиться в антагоністичних відносинах з пролетаріатом⁸.

Щодо сільського пролетаріату, батраків, то К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що він найближче стоїть до міських промислових робітників, поділяє з ними одні й ті ж умови існування і перебуває навіть у більш злиденному становищі, ніж вони. Це природний союзник промислового пролетаріату. Але слабкість сільських пролетарів полягає у тому, що вони розпорошені по країні й роздроблені, неорганізовані, значно відсталіші політично й культурно від маси міських робітників⁹. З цього приводу основоположники марксизму вказували: «Патріархальне ведення господарства в старих феодальних маєтках приводить до спадкової залежності сільського батрака або безземельного селянина... від його «ласкавого пана», залежності, яка дуже утруднює сільськогосподарському пролетареві прилучення до руху міських робітників. Попи, систематичне отуплення села, погане шкільне навчання, відірваність людей від усього світу довершують решту. Сільськогосподарський пролетаріат являє собою ту частину робітничого класу, яка з найбільшими труднощами і найпізніше усвідомлює свої власні інтереси, своє власне суспільне становище»¹⁰.

У зв'язку з цим К. Маркс і Ф. Енгельс вважали необхідним розгорнути широку виховну роботу серед сільських пролетарів, пробудити їх від політичної сплячки і втягнути в революційний рух під керівництвом промислового пролетаріату¹¹.

Характеризуючи дрібну буржуазію як потенціального союзника робітничого класу і відзначаючи її нестійкість у боротьбі, Ф. Енгельс писав: «Що ж до дрібних буржуа, ремісничих майстрів і крамарів, то вони завжди лишаються такими самими, як і були. Вони сподіваються правдою чи неправдою вибитися в ряди великої буржуазії. Вони бояться бути скинутими в ряди пролетаріату. Вагаючись між страхом і надією, вони під час боротьби рятуватимуть свою дорожочину шкуру, а після перемоги пристануть до переможця. Така вже їх природа»¹². Проте, зауважував Ф. Енгельс, серед них є й дуже хороші елементи, які самі приєднуються до робітників¹³.

Люмпен-пролетаріат, що являє собою покидьки деморалізованих елементів усіх класів, скупчується переважно у великих містах. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали його за найгіршого з усіх можливих супутників революційного руху¹⁴.

Розробляючи питання про союзників пролетаріату в боротьбі проти буржуазії, вожді робітничого класу особливу увагу звертали на становище і роль в капіталістичному суспільстві найбільш чисельного се-

⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 400.

⁹ Там же, стор. 401.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 74–75.

¹¹ Див. там же, стор. 401.

¹² Там же, стор. 399.

¹³ Див. там же.

¹⁴ Див. там же.

ред сільського населення Франції і Німеччини дрібного селянства, яке займало проміжне місце між буржуазією і пролетаріатом. Воно було тим середовищем, що в результаті свого розкладу поповнювало, з одного боку, ряди робітників, а з другого — незначною мірою буржуазію.

В праці «Селянське питання у Франції і Німеччині» (1894 р.) Ф. Енгельс вказував, що з усього селянства дрібне є найважливішим. Отже, в селянському питанні центр ваги лежить якраз у цій групі¹⁵. Він так характеризував цей прошарок селянства: «Під дрібним селянином ми розуміємо тут власника або орендаря... клаптика землі, не більше того, що він може, за загальним правилом, обробити з допомогою своєї власної сім'ї, і не менше того, що дозволяє прогледувати його сім'ю. Таким чином, цей дрібний селянин, як і дрібний ремісник, є робітник, відмінний від сучасного пролетаря тим, що він ще володіє своїми засобами праці; отже, це залишок такого способу виробництва, який відійшов уже в минуле»¹⁶.

Творці наукового комунізму відносили цю категорію селян, як і ремісників та інших дрібних власників у місті, до дрібної буржуазії, бо їх еднала спільна риса — володіння певними засобами виробництва і праця на них своїми власними силами. В той же час вони завжди виділяли дрібних селян з маси дрібної буржуазії, не ототожнювали між собою ці дві соціальні групи. Говорячи про різницю в методах їх експлуатації, Ф. Енгельс підкреслював, що «буржуазія панує над пролетаріатом за допомогою системи найманої праці, над селянами — за допомогою іпотек і над дрібною буржуазією (міста.— І. Б.) — за допомогою конкуренції»¹⁷.

Характеризуючи дрібну буржуазію міста і села як можливого союзника пролетаріату, К. Маркс і Ф. Енгельс особливо звертали увагу на її політичну двоїстість, нестійкість і нерішучість в боротьбі. Кожний її представник з одного боку, виступає як трудівник, з другого — як власник. «...Сучасна дрібна буржуазія, — писали Маркс і Енгельс, — є найбільш мінливим класом суспільства; банкрутство стало в її середовищі постійним явищем. Завдяки володінню невеликим капіталом, вона за своїми життєвими умовами примикає до буржуазії, а за несталістю свого існування — до становища пролетаріату. Її політична позиція так само сповнена суперечностей...»¹⁸.

Ще в «Маніфесті Комуністичної партії» його автори вказували, що середні стани: дрібний промисловець, дрібний торговець, ремісник і селянин — всі вони борються з буржуазією для того, щоб врятувати від загибелі своє існування, як середніх станів. Вони не революційні, а навіть більше — реакційні, оскільки прагнуть повернути назад коло-со історії¹⁹.

Проте ці стани спроможні на революційну боротьбу проти буржуазії остільки, «оскільки має відбутися їх перехід в ряди пролетаріату, оскільки, вони захищають не свої теперішні, а свої майбутні інтереси...»²⁰.

Отже, коли дрібне селянство виступає як власник і продавець своїх виробів, тоді воно показує буржуазне нутро, проявляє консерватизм і виступає на боці реакції, що не раз підтверджувалось історією.

¹⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 480.

¹⁶ Там же.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 113.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 68—69.

¹⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 419.

²⁰ Там же.

Як трудівник воно вбачає в особі поміщиків і капіталістів своїх ворогів, його інтереси збігаються з інтересами пролетаріату, і воно веде революційну боротьбу проти гнобителів.

К. Маркс у 1850 р. писав: «Французькі робітники не могли рушити ні на крок вперед, не могли ні на волос зачепити буржуазний лад, поки хід революції не підняв проти нього, проти панування капіталу, масу нації, що стоїть між пролетаріатом і буржуазією,— селян і дрібних буржуа, і не змусив їх приєднатися до пролетарів як до своїх передових борців»²¹.

В зв'язку з цим К. Маркс і Ф. Енгельс ставили перед пролетаріатом першочергове завдання — вести роз'яснювальну, політично-виховну роботу серед селян, згуртовувати їх навколо себе, використовувати революційні можливості селянства, перетворити його з резерву буржуазії, яким воно було раніше, в свого надійного союзника.

Вожді пролетаріату довели, що в результаті дедалі глибшого проникнення капіталу в землеробство, створення на селі великих капіталістичних господарств, які виявили значну перевагу над дрібним виробництвом, відбувається масове розорення сотень тисяч дрібноселянських дворів.

В той час, як продуктивність великого капіталістичного господарства в землеробстві весь час зростає, посилюється концентрація капіталу, дрібні власники неухильно йдуть до занепаду і зрештою зазнають краху²².

Ф. Енгельс в згаданій вище праці «Селянське питання у Франції і Німеччині» вказував, що розвиток капіталізму «перерізав життєвий нерв» у дрібного сільськогосподарського виробництва, яке, нестримно занепадаючи, гине²³. Капіталістичне велике виробництво, підкреслював він, так само розчавить безсиле застаріле дрібне господарство селян, «...як залізничний поїзд — ручну тачку»²⁴.

К. Маркс і Ф. Енгельс одночасно відзначали, що в зв'язку з певними особливостями розвитку капіталістичних відносин на селі дрібні селянські господарства, як правило, повністю не зникають і частково продовжують існувати в умовах великого капіталістичного виробництва. Це пояснюється тим, що останнє не передбачає повного їх знищення, оскільки вони не спроможні виступити серйозним конкурентом для великого виробництва і в той же час складають прихований резерв найдешевшої робочої сили. В. І. Ленін писав з цього приводу, що «...в межах капіталістичного способу виробництва неможливо розраховувати на повне витіснення дрібного виробництва в землеробстві, бо самі капіталісти і аграрії стараються відродити його, коли розорення селянства зайшло надто далеко»²⁵. «Спроможність» дрібного селянина існувати в умовах, коли ціни на його продукт надзвичайно низькі, пояснюється тим, що він відмовляє собі в найнеобхіднішому, терпить неймовірні злидні й нестатки і водночас не може відірватися від свого клаптика землі.

К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що в процесі дальшого проникнення капіталізму в сільське господарство дрібний виробник перетворюється з фактичного в номінального землевласника. У 1871 р. в першому начерку «Громадянської війни у Франції» К. Маркс зауважував, що селянська власність вже вступила в період свого занепаду і «стала

²¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 17.

²² Див. там же, стор. 79—80.

²³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 478.

²⁴ Там же, стор. 494.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 113.

номінальною, залишаючи селянину ілюзію власності...»²⁶. Ф. Енгельс, аналізуючи дальший хід цього процесу, в праці «Європейські робітники в 1877 році» відзначав, що дрібні селяни лишаються землевласниками тільки за назвою. «Їх ділянки,— пояснював він, — закладені лихварям; їх урожай іде на оплату процентів і на витрати по позовах; потаріус, стряпчий, судовий пристав, аукційний чиновник постійною загрозою стоять біля їхніх дверей. Їх становище таке ж погане, як і становище робітників, і майже так само не забезпечене»²⁷.

Отже, Маркс і Енгельс вбачали і у відношенні дрібного селянства і пролетаріату до засобів виробництва певну спільність. Якщо пролетаріат взагалі відокремлений від засобів виробництва, то дрібний власник є лише номінальним володарем свого клаптика землі. Між дрібним селянином і капіталістом складаються відносини експлуатованого й експлуататора.

Основоположники марксизму глибоко розкрили той факт, що ліквідація феодалізму аж ніяк не позбавила селянство від експлуатації і не зробила його вільним господарем на своїй земельній ділянці. Не встигли ще відгриміти гарматні постріли буржуазних революцій, як на селі місце феодала з його тяжкими повинностями міцно зайняли міський лихвар та іпотеки, місце аристократичної земельної власності посів буржуазний капітал²⁸.

К. Маркс у праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» вказував, що французький селянин у вигляді процентів на іпотеки і на неіпотечні позики у лихваря віддавав капіталістам не тільки земельну ренту, промисловий прибуток, тобто не тільки весь чистий прибуток, але навіть частину своєї заробітної плати²⁹. «...Експлуатація селян,— писав К. Маркс,— відрізняється від експлуатації промислового пролетаріату лише по **формі**. Експлуатор той же самий — **капітал**. Окремі капіталісти експлуатують окремих селян за допомогою **іпотек і лихварства**; клас капіталістів експлуатує клас селян за допомогою **державних податків**»³⁰. Звідси К. Маркс робив висновок, що тільки ліквідація капіталу зможе підняти селянина, тільки антикапіталістичний, пролетарський уряд покладе край його економічним злидням і суспільній деградації³¹.

В 1882 р. Ф. Енгельс, повертаючись до питання про визиск на селі, в листі до Е. Бернштейна відзначав: «Від Ірландії до Росії, від Малої Азії до Єгипту — в селянській країні селянин існує для того, щоб його експлуатували»³².

Аналіз цих відносин Маркс і Енгельс не обмежували лише прикладом Франції, а використовували великий фактичний матеріал про становище селянських мас в інших країнах, зокрема, Німеччині і Росії.

З приводу нещадної експлуатації і розорення капіталізмом російського селянства Ф. Енгельс в 1893 р. писав: «...До погіршення загального економічного становища селянина раптом долучився вимушений перехід від натурального господарства до грошового, що вже само по собі достатнє для того, щоб розорити селянство цілої країни. В результаті надто посилили експлуатацію селянина сільські багатії, заможні селяни і шинкарі, тігожеду (буквально люди, які об'їдають обцину) і kulaki (лихварі). І, начебто всього цього було мало, з'явилась

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 538.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 138.

²⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 199.

²⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 79—80.

³⁰ Там же, стор. 80.

³¹ Див. там же.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 279.

ще нова велика промисловість, що вкрай розорила натуральне господарство селян»³³.

Вихід з такого становища для дрібного виробника, порятунком його від капіталістичної кабали К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали у відкритій підтримці дрібним селянством пролетаріату, союзі з ним.

Революції 1848—1849 рр. в країнах Західної Європи спричинилися до глибоких змін у взаємовідносинах селянських мас з буржуазією, що особливо виразно позначилося на становниці французького селянства. Маркс і Енгельс уважно стежили за процесами, які відбувалися в його середовищі, і це знаходило своє відображення в їх діяльності і наукових розробках. Зокрема в праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», аналізуючи причини підтримки селянськими масами представника монархічних кіл Луї Бонапарта, який завдяки цьому прийшов до влади, К. Маркс підкреслював, що опорою Бонапарта було не революційне, а консервативне селянство. Останнє віддало за нього свої голоси внаслідок політичної відсталості й обмеженості, відірваності від культурного життя міст, вузькості світогляду. Буржуазні Установчі і Законодавчі збори Франції своєю податковою політикою відштовхнули селян від революції і віддали їх в обійми реакційних монархічних сил. Землероби, все життя яких було прив'язано до парцели, вбачали в наполеонівській династії свого захисника і покровителя. «Династія Бонапарта,— писав К. Маркс,— представляє не освіту селянина, а його марновірство, не його розсудок, а його передсуд, не його майбутнє, а його минуле...»³⁴.

У 1850 р. К. Маркс зазначав, що заходи французької буржуазної держави, спрямовані на захист капіталістичних порядків, інтересів буржуазії і на дальше посилення експлуатації трудящих мас селянства, «...прищеплювали революцію кожному селу, вони **переносили революцію на місця і оселянювали її**»³⁵. Вождь пролетаріату передбачав, що в міру дальшого розорення парцельного селянства воно все більше і більше відходить від впливу наполеонівських ілюзій. Зростаюче усвідомлення ним своїх завдань, дедалі гостріші суперечності між буржуазією і селянством приведуть його до встановлення єдності з робітничим класом. З цього приводу Маркс писав: «...у Франції є п'ять мільйонів людей, що перебувають на краю загибелі і або живуть у самому селі, або весь час перекочовують... з села до міста і із міста на село. Словом, інтереси селян перебувають уже не в гармонії з інтересами буржуазії, з капіталом, як це було за Наполеона, а в непримирненній суперечності з ними. Тому селянин знаходить свого природного союзника і вождя в **міському пролетаріаті**, покликаному повалити буржуазний лад»³⁶.

Ці думки Маркса, викладені ним на підставі досвіду революційних боїв 1848—1849 рр. в праці «Класова боротьба у Франції», є дальшим розвитком ідеї союзу робітничого класу з селянством під керівництвом пролетаріату, ще повнішим обґрунтуванням важливого положення марксизму.

В першому виданні твору «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852 р.), там, де мова йде про залучення селянства на бік пролетаріату, вказується: «Розчарувавшись в наполеонівській реставрації, французький селянин втрапить і віру в свою парцелу; вся споруджена на цій парцелі державна будова впаде і **пролетарська революція ді-**

³³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 384—385.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 197.

³⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 82.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 199—200.

стане той хор, без якого її соло в усіх селянських країнах стане лебединою піснею»³⁷.

Отже, в 50-х рр. XIX ст. основоположники марксизму, як і в період створення «Маніфесту», вважали, що дрібне селянство виступить під час революції в «загальному хорі» з пролетаріатом тільки в тому разі, коли воно відмовиться від віри у свій земельний наділ — цей «талісман», який з гіпнотичною силою діє на психологію сільських виробників, міцно прив'язуючи їх до парцели.

Почуття неймовірної сили приватної власності, яке увійшло в плоть і кров хлібороба, часто перешкоджало йому співчувати ідеям соціалізму. З цього приводу К. Маркс у праці «Націоналізація землі» (1872 р.) констатував, що селянин «...з фанатичною прив'язаністю чіпляється за свій клаптик землі і за своє чисто номінальне право власності на нього. Таким способом французький селянин був втягнутий у фатальний антагонізм з промисловим робітничим класом»³⁸.

Аналізуючи психологію дрібного землевласника, Ф. Енгельс пізніше, в праці «Селянське питання у Франції і Німеччині» підкреслював, що «чим тяжчою стає для нього боротьба за його клаптик землі, що зазнає стількох небезпек, тим з більш упертим відчаєм чіпляється він за нього, тим більше схильний він вбачати в соціал-демократі, який говорить йому про передачу земельної власності в руки всього суспільства, такого ж небезпечного ворога, як у лихварі і адвокаті»³⁹.

Щоб не зраджувати інтересів пролетаріату і водночас привернути на його бік широкі трудящі маси селянства, перетворити їх у надійного союзника в боротьбі з буржуазією, пролетарська партія, вказували основоположники наукового комунізму, має посилити ідейно-виховну роботу в цьому напрямі, пропагуючи свої погляди на об'єктивний хід суспільного розвитку, показуючи селянству, хто його справжній друг і хто ворог. «Але щоб завоювати політичну владу, ця партія, — писав Ф. Енгельс, — повинна спочатку з міста піти на село, повинна стати силою на селі»⁴⁰.

Пролетарська партія мусить переконати селян в абсолютній безнадійності їх становища за капіталізмом, абсолютній неможливості зберегти їх парцельну власність, цілковитій впевненості, що велике капіталістичне виробництво приведе до загибелі дрібне одноосібне господарство⁴¹. Робітничий клас повинен ясно показати селянству, що його єдиний шлях порятунку від розорення і загибелі — ліквідація буржуазного ладу і перехід в інтересах самих же трудівників села до спільного володіння землею і товариського виробництва. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що коли дрібне селянство побачить в особі пролетаріату свого захисника від капіталістичної експлуатації, реальну силу, здатну повалити несправедливий лад і звільнити його від вікового пригнічення, то воно виступить на боці робітників як союзник у спільній боротьбі з капіталізмом. Недарма Енгельс у цій же праці наголошував на тому, що соціально-економічний переворот навіть прискориться, коли зростатиме «...число селян, яких ми врятуємо від дійсного перетворення в пролетарів і яких ми зможемо привернути на свій бік ще як селян»⁴².

К. Маркс і Ф. Енгельс широко використали досвід Паризької Комуні — цього прообразу першої в світі пролетарської держави — для

³⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 580.

³⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 54.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 481.

⁴⁰ Там же, стор. 478.

⁴¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 493—494.

⁴² Там же, стор. 493.

розробки свого вчення, зокрема теорії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, а також для обґрунтування необхідності залучити на бік робітничого класу трудящі маси селянства. «Принципи Комуни, — зауважував К. Маркс, — вічні і не можуть бути знищені; вони знов і знов заявляють про себе доти, поки робітничий клас не доб'ється визволення»⁴³.

Аналізуючи соціально-економічні процеси, які відбувалися у Франції в період Паризької комуни і після її поразки, основоположники наукового комунізму відзначали дальше полівіння французького селянства. Так, у роботі «Громадянська війна у Франції» (1871 р.) К. Маркс писав, що Паризька комунa повністю відображала життєві інтереси сільських трударів. Він висловлював впевненість в тому, що якби версальці не ізолювали паризький пролетаріат від селянських мас, то, безумовно, французьке трудове селянство стало б на його бік⁴⁴.

Ф. Енгельс у праці «Європейські робітники в 1877 році» відзначав, що французьке селянство звільняється від бонапартистських ілюзій і переходить на республіканські позиції. Якщо в недалекому минулому воно двічі послужило зряддям у руках реакції для встановлення монархічних режимів, то прусська навала 1870 р. похитнула віру його в імперію, а листопадові вибори 1875 р. показали, що основна маса сільського населення стала республіканською. Ця зміна, писав Ф. Енгельс, означає «наближення союзу між робітниками в містах і селянами в селах»⁴⁵, які стали, нарешті, досить свідомими, щоб шукати дійсних причин хронічних злиднів і практичних заходів до їх усунення. Селянство повинно скоро зрозуміти, «...що єдиний засіб порятунку лежить для нього в союзі з тим єдиним класом, який ніскільки не зацікавлений в його нинішньому жалюгідному становищі, — з робітничим класом міста»⁴⁶.

К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли велику увагу справі залучення селянських мас на бік робітничого класу не лише в пролетарській революції, але й після завоювання влади пролетаріатом у період побудови нового суспільства і переведу землеробства на соціалістичні рейки.

Вирішального значення при цьому набувало правильне з точки зору інтересів пролетаріату розв'язання в одній з найголовніших сфер виробництва — сільському господарстві — питання про земельну власність. Вожді робітничого класу підкреслювали, що тільки в такому разі пролетаріат зможе не лише зробити селянство своїм вірним союзником, але й остаточно підірвати економічні та політичні позиції буржуазії. Наголошуючи на цьому, К. Маркс в праці «Націоналізація землі» писав: «Земельна власність, первісне джерело всякого багатства, стала великою проблемою, від розв'язання якої залежить майбутнє робітничого класу»⁴⁷.

Щодо великого землеволодіння, то вже в перших документах основоположників наукового комунізму ясно ставилось завдання його негайної експропріації і організації на цій основі суспільного господарства. У 1894 р. Ф. Енгельс вказував: «Тільки-но наша партія оволодіє державною владою, їй треба буде просто експропріювати великих землевласників, так само як промислових фабрикантів»⁴⁸.

Проте творці теорії соціалістичної революції не вважали необхідним і важливим одразу ліквідувати приватну власність взагалі й зок-

⁴³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 607.

⁴⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 334, 339—340.

⁴⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 138.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 52.

⁴⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 496.

рема дрібне селянське землеволодіння. Це відзначав Ф. Енгельс в «Принципах комунізму» ще у 1847 р.⁴⁹ В «Маніфесті Комуністичної партії» вказано на необхідність експропріації земельної власності і повернення земельної ренти на покриття державних податків⁵⁰. Пізніше, глибоко вивчаючи і теоретично узагальнюючи розвиток капіталістичних відносин у землеробстві і як результат цього класове розшарування селянських мас та посилення класової боротьби на селі, К. Маркс і Ф. Енгельс зробили ґрунтовні висновки і накреслили конкретні шляхи вирішення долі дрібної земельної власності. Зокрема вони визначили шляхи залучення дрібного селянства до соціалістичного будівництва і перетворення його на цій основі в найнадійнішого союзника робітничого класу.

В «Конспекті книги Бакуїна «Державність і анархія» К. Маркс писав, що пролетаріат після завоювання влади «...повинен як уряд вживати заходів, в результаті яких безпосередньо поліпшиться становище селянина і які, таким чином, привернуть його на сторону революції; заходів, які в зародку полегшують перехід від приватної власності на землю до власності колективної, так щоб селянин сам прийшов до цього господарським шляхом...»⁵¹. Однак, вказував він далі, не можна приголомшувати, лякати селянина, проголошуючи, наприклад, що скасовується право спадкування або його власність. На думку Маркса, останнє можливе тільки там, де орендар-капіталіст витіснив селянина, і справжній землероб став таким самим пролетарем, найманим робітником, як і міський робітник, а отже, має з ним одні й ті самі інтереси.

Проблема соціалістичних перетворень на селі і зміцнення союзу робітничого класу з селянством після перемоги революції знайшла найбільш повну розробку в праці Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині», де розглянуто політику пролетаріату щодо всіх шарів землеробського населення. Особливу увагу в цьому творі звернуто на ставлення пролетаріату і його партії насамперед до дрібного селянства, на розробку відповідних економічних і політичних заходів, спрямованих на поліпшення його становища, поступове залучення до соціалістичного будівництва. Ф. Енгельс писав: «Наше завдання щодо дрібних селян полягає насамперед у тому, щоб їх приватне виробництво, їх власність перевести в товариську, але не насильно, а з допомогою прикладу, пропонуючи для цього громадську допомогу. І тоді у нас, звичайно, буде досить засобів, щоб показати дрібному селянинові вигоди, які йому повинні б бути ясні вже й тепер»⁵².

Ф. Енгельс вважав, що виробники, об'єднані в товариські господарства, будуть поставлені в краще економічне становище, і це водночас забезпечить центральній владі потрібний вплив, щоб поступово перевести селянське товариство у вищу форму, зрівняти права й обов'язки як товариства в цілому, так і його окремих членів з правами і обов'язками інших частин суспільства. Як здійснити ці перетворення в деталях, залежатиме, на думку Енгельса, від обставин в кожному випадку і від тих умов, за яких пролетаріат завоює політичну владу⁵³.

Розробляючи тактику партії у цьому питанні і враховуючи труднощі, які виникають на шляху залучення до соціалізму дрібного селянина, Ф. Енгельс заявляв, що партія рішуче стоїть на боці останнього. Вона зробить все можливе, щоб його життя було більш терпимим, полегшить йому перехід до товариства, коли він на це зважиться, і навіть

⁴⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 320.

⁵⁰ Див. там же, стор. 430.

⁵¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 585–586.

⁵² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 491.

⁵³ Там же, стор. 492.

дасть йому відстрочку для роздуму на своїй ділянці, якщо він вагатиметься.

Ф. Енгельс вказував, що матеріальні витрати за рахунок суспільних коштів для допомоги товариським господарствам селян з погляду капіталістичної економіки можуть здатися просто викинутими грошми, а тимчасом це чудове застосування капіталу, бо тоді будуть заощаджені, можливо, в десять раз більші суми при видатках на суспільне перетворення сільського господарства в цілому⁵⁴.

В іншому місці Ф. Енгельс, повертаючись до питання про шляхи перебудови дрібноселянського господарства на соціалістичних засадах, особливо підкреслював, що при переході до комуністичної економіки партії доведеться широко застосовувати як проміжну ланку кооперативне виробництво, що в цьому Маркс і він, Енгельс, ніколи не мали сумніву. Проте справа повинна бути поставлена так, щоб суспільство, отже, на перший час держава, зберегли за собою власність на засоби виробництва і, таким чином, окремі інтереси кооперативного товариства не змогли б взяти гору над інтересами всього суспільства⁵⁵. Щодо можливих селян, зауважував Ф. Енгельс, то «від насильственої експропріації, мабуть, ми і тут відмовимось, але зможемо, зрештою, розраховувати на те, що економічний розвиток наставить на розум і ці уперті голови»⁵⁶.

Геніальні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про шляхи переведення дрібних селянських господарств на соціалістичні рейки втілюються на практиці в нашій та інших соціалістичних країнах.

Вчення про союз робітничого класу з трудящим селянством К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтовували і розвивали в гострій боротьбі з різними реакційними антинауковими течіями в робітничому русі, зокрема лассальянством. Останнє відкидало всяку можливість спільних виступів пролетаріату і селянства, яке лассальянці вважали реакційною масою, заперечуючи його революційну роль. Вожді пролетаріату в своїй практичній діяльності і в ряді праць (лист К. Маркса до В. Лібкнехта від 19 квітня 1859 р., «Селянська війна в Німеччині», «Критика Готської програми» й ін.) гостро критикували погляди Ф. Лассалья, викривали їх антисоціалістичну, буржуазну суть.

Вони також вели рішучу боротьбу з іншим ворожим марксизму ідейним напрямом — прудонізмом-бакунізмом, який переоцінював роль селянства, його місце в загальному русі трудящих мас проти капіталізму. Важливими працями К. Маркса і Ф. Енгельса, де вони виступають з критикою цієї ідеології, є начерки на книгу Бакуніна «Державність і анархія», «Бакуністи за роботою» та ін.

Історичне завдання відстояти, захистити теорію наукового комунізму Маркса і Енгельса, творчо розвинути і збагатити її новими положеннями й висновками, підняти на вищий ступінь випало на долю вірного продовжувача їх справи, вождя російського і міжнародного пролетаріату, засновника Комуністичної партії Радянського Союзу і першої в світі Радянської держави В. І. Леніна.

Ґрунтуючись на марксистсько-ленінському вченні, Комуністична партія створила й зміцнила союз робітників і селян — ту вирішальну суспільну силу, за допомогою якої трудящі нашої країни під керівництвом партії знищили буржуазно-поміщицький лад, побудували соціалістичне суспільство і нині успішно здійснюють переможний рух до комуністичного майбутнього.

⁵⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 493.

⁵⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36, стор. 340.

⁵⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 495.

Повідомлення

М. В. БЕЛІК

РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ПІДГОТОВЦІ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ ДЛЯ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1959—1965 рр.)

В умовах, коли технічний прогрес охопив усі галузі народного господарства, неухильне підвищення кваліфікації робітників набуло особливо великого значення. І це цілком закономірно, бо лише технічно підготовлена людина здатна привести в дію й найбільш ефективно використати сучасну техніку. Для того, щоб керувати машинами й апаратами, користуватися складними агрегатами й обчислювальною технікою, за висловом В. І. Леніна, «треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»¹. Ці безсмертні ленінські ідеї набули особливої ваги в період створення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні.

Важливе місце у діяльності Комуністичної партії та Радянської держави по підвищенню кваліфікації робітничих кадрів займають підготовка й виховання працівників для металургійної промисловості. Відповідно до рішень з'їздів КПРС і КП України, Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України про розвиток металургійної промисловості, а також вимог технічного прогресу, в роки семирічки на металургійних заводах були розроблені перспективні плани підвищення загальноосвітньої підготовки і культурно-технічного рівня робітників. На кожний рік визначались як кількість робітників, так і форми навчання. У поліпшенні роботи з кадрами велику роль відіграло також «Положення про підготовку і підвищення кваліфікації робітників безпосередньо на виробництві», затверджене в квітні 1963 р. Державним комітетом при Раді Міністрів СРСР з питань праці та заробітної плати, Державним комітетом по професійно-технічній освіті при Держплані СРСР та Президією ВЦРПС.

Поповнення робітничого класу на металургійних заводах України відбувалося значною мірою за рахунок фабрично-технічних училищ. Основна маса робітників діставала й підвищувала кваліфікацію на підприємствах. Лише на Жданівському заводі «Азовсталь» за роки семирічки для цього витрачено понад 800 тис. крб.² На заводі «Запоріжсталь» асигнування становили майже 1 млн. крб.³ Партійні організації республіки приділяли велику увагу створенню необхідної навчально-матеріальної бази. Так, у січні 1961 р. на заводі ім. Петровського стало до ладу нове приміщення з кабінетами: фізико-хімічним,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 389.

² Поточний архів відділу технічного навчання заводу «Азовсталь». Довідка по підвищенню кваліфікації та загальноосвітнього рівня робітників за 1959—1965 рр., стор. 2.

³ Поточний архів партійного комітету заводу «Запоріжсталь». Довідка про підсумки технічного навчання та загальноосвітньої підготовки робітників за 1960—1965 рр., стор. 2.

металургійним, електротехніки та механіки. На «Запоріжсталі» за рахунок фонду підприємства в 1962 р. споруджено учбово-курсний комбінат з 28 аудиторіями та 12 кабінетами й лабораторіями на 800 місць, обладнано лекційний зал на 200 чоловік, бібліотеку з книжковим фондом понад 4 тис. книг, читальний зал. Крім цього, в 11 цехах було відкрито технічні кабінети, а також технічний музей заводу⁴. На До-нецькому металургійному заводі в 1964 р. було введено в дію учбовий корпус з рядом технічних кабінетів для роботи з кадрами. Тут широко використовувався добре обладнаний необхідним інвентарем і наочними приладами Будинок техніки.

Значну роботу по зміцненню учбово-матеріальної бази здійснили партійні та профспілкові організації заводів ім. К. Лібкнехта, Криворізького ім. В. І. Леніна, «Азовсталь» та ін. Відділи технічного навчання одержали в своє розпорядження моделі сучасної техніки, фільмоскопи, епідіаскопи, кіноустановки та багато інших технічних засобів. Партійні комітети постійно дбали про викладацькі кадри. До виробничо-технічного навчання робітників залучались найбільш здібні, висококваліфіковані інженерно-технічні працівники, які мали ґрунтовну теоретичну підготовку та великий досвід практичної роботи. Кількісний і якісний склад викладачів поліпшувався з року в рік. На Костянтинівському металургійному заводі число викладачів з вищою освітою зросло протягом 1959—1965 рр. з трьох до п'ятнадцяти чоловік⁵. На «Азовсталі» щорічно залучалось до роботи різних шкіл і курсів по підготовці, та підвищенню кваліфікації робітників близько 200 викладачів, серед яких було 180 інженерів з великим виробничим стажем⁶. На Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча лише в 1963—1964 рр. для навчання робітників було залучено 178 інженерів і 95 техніків⁷⁻⁸.

Навчання робітників безпосередньо на виробництві давало можливість прискореними темпами готувати поповнення робітничого класу, здійснювати правильну розстановку кадрів і, головне, своєчасно забезпечувати кваліфікованими робітниками нові цехи, дільниці, агрегати. Це переконливо стверджується практикою підготовки кадрів на Криворізькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна. Партійна організація разом з адміністрацією цехів комплектувала з числа кращих робітників навчальні групи, піклувалася про створення необхідних умов для їх навчання. До читання теоретичного курсу залучалися підготовлені спеціалісти заводу, виробничий інструктаж проводився в тих виробничих умовах, де робітники мали працювати. В процесі роботи вони удосконалювали свою кваліфікацію. Таким шляхом та через виробничо-технічні курси тільки протягом 1963 р. на заводі було підготовлено понад 1 тис. робітників провідних професій.

Особливого значення партійна організація заводу надавала підготовці робітничих кадрів для пускових об'єктів. У квітні 1960 р. партійний комітет заслухав, зокрема, питання про хід будівництва і підготовку кадрів для доменної печі № 5⁹, у листопаді того ж року розглянув стан виховання, добору, навчання, розстановки кадрів та їх готов-

⁴ Поточний архів партійного комітету заводу «Запоріжсталь». Довідка про підсумки технічного навчання кадрів на заводі, 1965, стор. 1.

⁵ Поточний архів партійного комітету Костянтинівського металургійного заводу. Довідка про роботу з кадрами на заводі, 1965, стор. 1.

⁶ Поточний архів відділу технічного навчання жданівського заводу «Азовсталь». Довідка про підвищення кваліфікації робітників на заводі, 1964, стор. 1.

⁷⁻⁸ Поточний архів партійного комітету Жданівського металургійного заводу. Довідка про добір, виховання та розстановку кадрів, 1964, стор. 4.

⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 275, оп. 1, од. зб. 99, арк. 27.

ність до роботи в мартенівському цеху¹⁰. Постійне піклування партійного комітету про підготовку кадрів дало свої позитивні наслідки. За 5 років семирічки на заводі було підготовлено понад 6 тис. кваліфікованих робітників, переважно провідних професій*.

Основна маса робітників металургійних підприємств проходила підготовку шляхом індивідуально-бригадного навчання і через виробничо-технічні курси. Лише на 8 заводах за роки семирічки було підготовлено майже 28 тис. робітників*. Велика кількість робітників набувала виробничо-технічні знання на курсах цільового призначення, що створювались з метою вивчення нового обладнання, прогресивної технології, засобів механізації та автоматизації, передових форм організації праці тощо. Тут трудівники оволодівали всім новим, що впроваджувалося в металургійне виробництво. Тільки на Жданівському заводі ім. Ілліча в роки семирічки підвищили свою кваліфікацію на цих курсах понад 13 тис. чоловік.

Партійні організації постійно дбали про те, щоб робітники знали не лише техніку та технологічний процес на своїй ділянці, а й суміжні ланки виробництва. У цьому напрямку значну роботу провела партійна та профспілкова організації «Азовсталі»; слюсарі оволодівали спеціальностями газорізників, електрозварювальників, підкранових робітників, оператори пультів управління навчалися слюсарній справі, підручні горнових освоювали професію машиністів кранів ливарного двору і т. ін. За роки семирічки тут оволоділи суміжними та іншими професіями понад 5 тис. робітників¹¹.

Практика показує, що на сучасному етапі розвитку соціалістичного виробництва оволодіння суміжними та іншими професіями дає змогу працювати більш продуктивно, вміло експлуатувати техніку, раціонально використовувати робочий клас, в разі необхідності замінити товариша по роботі. Так, робітники прокату та підручні злиткорізників колесопрокатного цеху заводу ім. К. Лібкнехта під час капітальних і профілактичних ремонтів кваліфіковано виконували роботу слюсарів, підручні мулярів цеху ремонту мартенівських печей працювали замість мотористів підйомників тощо.

Дальшому зростанню культурно-технічних знань робітників сприяла практика закріплення за молодими робітниками досвідчених спеціалістів. Вони допомагали їм поглиблювати теоретичні й технічні знання, удосконалювати практичні навички, оволодівати передовими методами праці. Активно використовувала цю форму роботи партійна організація Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча. Шефство над молодими брали найбільш підготовлені інженерно-технічні кадри, зокрема інженери Л. П. Трошин, В. І. Адюнін, Л. В. Погоровський та ін. Майстри цеху ремонту металургійних печей О. В. Кольцов і В. І. Кочетов здійснювали шефство над випускниками технічних училищ. Інженер В. Г. Капарович постійно допомагав групі молодих працівників бесемерівського цеху.

Ваговий вклад у справу підготовки робітничих кадрів внесли інженерно-технічні працівники Запорізького заводу «Дніпроспецсталь». Провідні спеціалісти заводу виступили в 1963 р. ініціаторами подання конкретної допомоги робітникам у підвищенні продуктивності праці. Вони зобов'язались до кінця семирічки шляхом дальшого технічного

¹⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 275, оп. 1, од. зб. 99. арк. 107.

* Підраховано автором.

¹¹ Поточний архів партійного комітету заводу «Азовсталі». Довідка про стан культурно-технічного рівня трудящих на заводі, 1965, стор. 4.

прогресу та підвищення культурно-технічного рівня робітників домогтися підвищення продуктивності праці та надпланового прибутку до 100 крб. на кожного працюючого¹². Це починалися підтримали партійний комітет заводу і Запорізький обком КП України. На заводі під керівництвом партійної організації були розроблені спеціальні заходи для кожного цеху. Передбачалося впровадження нової техніки і передової технології, реконструкція та модернізація устаткування, поліпшення умов праці, пропаганда наукових, економічних і технічних знань тощо. Вирішуючи різноманітні завдання виробничого характеру, 250 інженерно-технічних працівників активно сприяли підвищенню кваліфікації робітників. Понад 600 лекцій на економічні та технічні теми прослухали 15 тис. чоловік. Партійна організація залучила інженерів і техніків до занять у школах передових методів праці. У 1964 р. ними вивчено кращий досвід роботи на 58 виробничих ділянках, проведено 120 занять, під час яких навчалось передовим прийомом і методам праці близько 1,5 тис. робітників¹³. У 1963 р. інженерно-технічні працівники очолювали 135 гуртків і семінарів, в яких понад 3 тис. трудящих вивчали питання конкретної економіки¹⁴.

Поліпшенню роботи по підготовці та підвищенню кваліфікації сприяли також огляди-конкурси, один з яких під контролем партійного комітету було проведено у вересні 1965 р. Він показав, що поряд з позитивним у цехах є ще багато недоліків в організації технічного навчання. Окремі викладачі та інструктори виробничого навчання не приділяли необхідної уваги навчання робітників передовим методам праці. Багато часу витрачалося на канцелярські справи, а водночас слабо здійснювався контроль за навчанням. На основі аналізу та рекомендацій оглядової комісії по узгодженню з партійним комітетом та заводом профспілки було затверджено положення про огляд-конкурс. У цьому визначено умови змагання, для переможців передбачені грошові премії та перехідні червоні вимпели. Були визначені також заходи по зміцненню матеріальної бази відділу технічного навчання та піднесення рівня методичної роботи¹⁵. Поряд з удосконаленням існуючих форм навчання здійснювались пошуки нових шляхів піднесення виробничо-технічних знань робітників. На початку семиріччя на металургійних підприємствах республіки народилися школи майстрів, відповідно вимог Програми КПРС «майстерність працюючих на виробництві поєднувалася з підвищенням їх загальноосвітньої підготовки»¹⁶. У 1962 р. Рада Міністрів СРСР схвалила досвід роботи цих шкіл, затвердила про них положення і рекомендувала створити трирічні школи майстрів на всіх великих підприємствах. Були розроблені заходи, що надавали пільги учням таких шкіл.

За короткий відрізок часу школи набули широкого поширення і стали дійовою формою піднесення культурно-технічних знань трудящих. 1964 р. в республіці їх працювало близько 400, де навчалось понад 30 тис. чоловік¹⁷. Позитивно, що саме в школах майстрів поєднано загальноосвітню, технічну та політичну підготовку. Наприклад, у школі «Запоріжсталі» на вивчення математики, фізики, хімії, креслення, істо-

¹² Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 3685, оп. 7, од. зб. 5, арк. 246.

¹³ Поточний архів партійного комітету заводу «Дніпроспецсталь». Інформація про хід виконання соціалістичних зобов'язань інженерно-технічних працівників, 1964, стор. 2.

¹⁴ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 3685, оп. 7, од. зб. 1, арк. 116.

¹⁵ Поточний архів партійного комітету заводу «Дніпроспецсталь». Інформація про виконання зобов'язань інженерно-технічних працівників по наданню допомоги робітникам в зростанні продуктивності праці, 1964.

¹⁶ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 392.

¹⁷ Довідник пропагандиста і агітатора, К., 1965, стор. 110.

рії СРСР відводилось 1500—1600 годин, а технічних і соціальних предметів 500—600. Значна кількість годин передбачалася для опанування внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, актуальних питань теорії і практики комуністичного будівництва. Школу майстрів відвідувало багато робітників провідних професій. Якщо в 1960 р. в ній навчалось 240 чоловік, то у 1962 р. — 840. Тільки за чотири роки семирічки школу закінчили понад 300 металургів. 249 чоловік одержали атестат про закінчення середньої школи і свідоцтво про присвоєння звання майстра за професією, а 64 — свідоцтво про закінчення восьми класів та про підвищення кваліфікації. Кращі виробничники, які успішно поєднували навчання з працею, відмічались наказом по заводу, нагороджувалися грошовими преміями, цінними подарунками, путівками до будинків відпочинку та на Виставку досягнень народного господарства. Після закінчення школи їм як правило підвищували розряди. Досвід школи «Запоріжсталі» показує, що вона перетворилася в масову і стала вищою формою підвищення кваліфікації. В ній особливо розвивалася творчість робітників, формувався їх науковий світогляд, прищеплювались їм кращі традиції робітничого класу. Про це, зокрема, свідчить те, що в 1962/63 навчальному році в школі навчались 369 членів бригад і ударників комуністичної праці, 127 передовиків виробництва, 83 раціоналізатори, 25 членів партійних бюро і 26 пропагандистів¹⁸.

Новою і ефективною формою піднесення виробничо-технічних знань трудящих були школи комуністичної праці, народжені в ході боротьби радянських людей за дострокове виконання семирічки. На заводі ім. Комінтерна в шести таких школах навчалось 250 металургів¹⁹. Організація їх роботи в дві зміни дозволяла робітникам регулярно відвідувати заняття. Школи комуністичної праці допомагали підвищувати політичні і технічні знання, оволодівати передовими прийомами праці.

Постійну увагу школам комуністичної праці приділяли партійний комітет і цехові партійні організації Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова. Значний досвід щодо цього нагромадила партійна організація прокатного цеху № 2. Створена в 1963 р. школа в останній рік семирічки мала 26 груп, які охоплювали майже тисячу металургів. Для керівництва навчанням було затверджено 15 інженерів і 11 техніків, 16 з яких комуністи²⁰. Для пропагандистів систематично проводились наради, семінари, організовувався обмін досвідом роботи. Перед ними виступали партійні працівники, керівники цехів, члени методичної ради, економісти. Пропагандисти одержували на семінарах тематичні розробки, дані про роботу заводу, цехів, конкретні приклади про технічний прогрес, продуктивність праці, якість і собівартість продукції. Це давало змогу пов'язувати теорію з практичними завданнями колективу.

На заняттях основна увага зосереджувалася на пошуках внутрішніх резервів виробництва. Особливого значення надавалось розвитку творчої ініціативи. Під час одного із занять робітники підраховали, наприклад, що в результаті економії металу, електроенергії, палива можна знизити собівартість кожної тонни готового прокату на 8 коп. Зроблені висновки лягли в основу змагання за зниження витрат на тонну готової продукції²¹.

¹⁸ Поточний архів партійного комітету заводу «Запоріжсталь». Довідка про роботу школи майстрів, 1964, стор. 9, 11.

¹⁹ «Днепровская правда», 5 вересня 1964 р.

²⁰ «Кировец» (орган партійного комітету, завкому профспілки та управління Макіївського металургійного заводу), 7 квітня 1965 р.

²¹ Поточний архів партійного комітету Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова. Довідка про досвід роботи школи досвіду комуністичної праці прокатного цеху № 2, 1965, стор. 4.

Поряд з виробничими питаннями в школі вивчали такі теми, як «Формування марксистсько-ленінського світогляду і ідейне загартування — вирішальна ланка комуністичного виховання трудящих», «Моральний кодекс будівника комунізму в дії», «Виховання комуністичного ставлення до праці — основа виховання нової людини», «Праця і побут невіддільні», «Колективізм і товариська взаємовиручка» та ін. Партійна організація цеху дбала також про піднесення загальної культури, естетичне виховання робітників у процесі навчання в школі. Цьому сприяли колективні відвідування театру, кіно, концертів, безпосередня участь в різноманітних культурно-масових заходах тощо. Навчання в школі комуністичної праці допомагало розвитку трудової та політичної активності робітників, позитивно впливало на виконання державних планів, зміцнення трудової дисципліни. Внаслідок цього, зокрема, в 1964 р. в цеху майже вдвоє зменшилась кількість порушень трудової і виробничої дисципліни²².

Партійні комітети постійно цікавилися роботою шкіл комуністичної праці, періодично обговорювали стан їх роботи на своїх засіданнях. Партійний комітет Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна в березні 1965 р. запропонував цеховим партійним організаціям більше залучати до навчання в школах передовиків, комуністів і комсомольців, створювати ради, удосконалювати навчальні плани і т. ін.²³

На металургійних заводах широкого розповсюдження набули школи передових методів праці. За 1959—1965 рр. на трубопрокатному заводі ім. К. Лібкнехта в школах передових методів праці було навчено близько 7 тис. чоловік, із них понад 70% робітників основних цехів. Це позитивно вплинуло на продуктивність праці²⁴.

З метою пропаганди передових методів праці партійні організації використовували багатотиражні газети, заводське радіо, листівки, плакати, бесіди агітаторів і політінформаторів, лекції, вечори трудової слави тощо.

Наприкінці 1962 р. передові робітники мартенівського цеху Єнакіївського металургійного заводу виступили з ініціативою «Досвід новаторів — надбання народу». Партійний комітет підтримав почин сталеварів-новаторів тт. Ісайка, Шумського, Варванського, Стьопіка, які вирішили свій досвід зробити надбанням трудящих заводу, і накреслив заходи по його поширенню. У зв'язку з цим у 17 цехах були складені відповідні графіки. В березні і квітні 100 новаторів передавали свій досвід більш як тисячі трудящим у всіх цехах²⁵. На заводі за ініціативою Донецького обкому партії проведено семінар секретарів парткомів металургійних заводів області, які ознайомилися з досвідом партійного керівництва, пропагандою передових методів праці. Бюро Донецького обкому КП України, схваливши досвід енакіївців, рекомендувало партійним, господарським і профспілковим організаціям поширити його на інші підприємства. Внаслідок організаторської та роз'яснювальної роботи досвід металургів знайшов застосування й в інших галузях промисловості — на цементному заводі, багатьох шахтах області²⁶. Дійовою трибуною пропаганди економічних і технічних знань, досягнень

²² «Кировець», 7 квітня 1965 р.

²³ Поточний архів партійного комітету Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна. Протокол засідання парткому № 8 від 11 березня 1965 р.

²⁴ Поточний архів партійного комітету Нижньодніпровського трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта. Довідка про стан загальноосвітнього та технічного рівня трудящих за 1959—1965 рр., стор. 2, 4.

²⁵ «За металл» (орган парткому, завкому профспілки та дирекції Єнакіївського металургійного заводу), 16 травня 1963 р.

²⁶ «Социалистический Донбасс», 20 лютого 1963 р.

науки і техніки, важливим засобом виховання дисциплінованості, творчого підходу до вирішення численних виробничих завдань стали народні університети, зокрема університети технічного прогресу, де підвищували рівень знань інженерно-технічні працівники та робітники провідних професій. Зокрема, в університеті заводу «Азовсталь» в 1965 р. на десяти його факультетах навчалось майже тисяча чоловік²⁷. Подібні університети в роки семирічки працювали на Дніпродзержинському металургійному заводі ім. Дзержинського, Макіївському, Єнакіївському, Нікопольському південнотрубному та на багатьох інших заводах. Керівництво навчанням здійснювали, як правило, затверджені партійними комітетами головні інженери підприємств.

Висвітлений вище досвід свідчить, що партійні організації металургійної промисловості України здійснили велику роботу по дальшому підвищенню кваліфікації робітників, озброєнню їх новими досягненнями науки та культури, забезпеченню в умовах зростаючого технічного прогресу всіх ділянок виробництва необхідними робітничими кадрами. Зросла роль партійних організацій і рівень керівництва цією важливою ділянкою роботи. Система підготовки і підвищення кваліфікації збагатилася багатьма новими формами і методами. В роки семирічки вперше ця проблема вирішувалась на основі всебічно продуманих перспективних планів з широким залученням комуністів, трудящих, інженерно-технічних працівників, наукових сил. За 1960—1965 рр. на металургійних заводах підготовлено майже 165 тис. спеціалістів, а підвищили кваліфікацію 574,4 тис. робітників і службовців*.

Зрослий політичний і культурно-технічний рівень сприяв розвиткові трудової та технічної творчості. Ця риса робітничого класу знайшла найбільше виявлення в раціоналізації та винахідництві. В роки семирічки металурги республіки брали активну участь в вирішенні багатьох проблем технічного прогресу. Вони внесли 654 827 раціоналізаторських пропозицій, що дало змогу зекономити 280 599 тис. крб.**.

Завдяки невтомній діяльності партійних організацій, самовідданий праці трудящих завдання семирічного плану виконані успішно. Понад план вироблено 5,5 млн. т чавуну, 18,4 млн. т сталі, 18,5 млн. т — прокату. Металурги республіки внесли гідний вклад в створення матеріально-технічної бази комунізму і зміцнення обороноздатності нашої країни.

²⁷ «Социалистический Донбасс», 27 лютого 1965 р.

* Підраховано автором за даними поточного архіву ЦСУ Української РСР. Відділ праці і зарплати.

** Підраховано автором за даними поточного архіву ЦСУ Української РСР. Відділ статистики нової техніки.

Я. В. ПІДПРИГОРЩУК

ДЖЕРЕЛА І ФОРМИ ПОПОВНЕННЯ КАДРІВ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР В РОКИ П'ЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Комуністична партія завжди розглядала поповнення робітничого класу кваліфікованими кадрами як завдання великого народногосподарського значення і політичної ваги, бо робітничий клас є «інтелектуальним і моральним рушієм, фізичним виконавцем» перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне¹.

З побудовою в Радянському Союзі соціалізму відбувається процес зближення трудящих в економічній, соціальній, політичній та культурній галузях, стирання класових відмінностей, набуття ознак соціальної однорідності. Проте ще зберігаються класові відмінності, існує різниця між містом і селом, розумовою і фізичною працею. Це обумовлює необхідність при аналізі джерел поповнення робітничого класу виходити з їх соціального характеру. Визначення джерел поповнення робітничого класу тільки за ознаками класового походження людей і відношення їх до міських чи сільських жителів уже недостатнє. Оскільки суспільство і раніше складалось не лише з класів, а й різних проміжних соціальних верств, ототожнювати поняття «класовий» і «соціальний» буде невірно. Це тим більше неприпустиме стосовно до соціалістичного суспільства, де відбулись корінні соціальні зміни. На завершальному етапі будівництва соціалізму, коли в суспільстві все більше нівелюються класові відмінності, під джерелом поповнення робітничого класу слід розуміти насамперед соціальні джерела. Причому, зміст поняття «соціальний» все більше втрачає класове забарвлення і все виразніше набирає конкретно-виробничий зміст. Отже, в нових умовах при аналізі джерел поповнення робітничого класу класові ознаки слід доповнювати класифікацією людей за родом основних занять. Саме це і визначатиме їх конкретне місце в системі соціалістичного виробництва, тобто соціальне положення*.

З'ясувати питання про роль робітничого класу на певному етапі розвитку соціалістичного суспільства можна лише дослідивши, як з побудовою соціалізму змінювався він сам, як зміни у класовій і соціальній структурі суспільства відбилися на джерелах і формах його поповнення.

І в період завершення будівництва соціалізму зберігається таке традиційне джерело поповнення робітничого класу як селянство. В ході соціалістичного будівництва це джерело зазнало серйозних змін.

При капіталізмі на селі неминучим є аграрне перенаселення, перехід сільського населення у промисловість має стихійний характер і веде до росту масового безробіття та злиднів. В умовах соціалізму частина сільськогосподарського населення систематично переходить у промисловість і будівництво, проте причини цього явища інші. Здійснення колективізації сільського господарства, широке запровадження передової техніки створило умови для вивільнення частини сільськогосподарського населення і переходу її у різні галузі народного господарства. Селянство, яке було раніше станом, що включав різні соціальні

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 51.

* В цьому питанні автор поділяє думку, висловлену С. Л. Сенявським в книзі «Рост рабочего класса СССР (1951—1965 гг.)», М., 1966, стор. 40—49.

верстви, перетворилось у єдиний клас — колгоспне селянство. Ряди робітничого класу тепер поповнює не розорений дрібний власник, як це було колись, а повноправний член сільгоспартілі, що добровільно переходить в ту чи іншу галузь народного господарства.

Це джерело продовжує відігравати важливу роль і в поповненні робітничого класу України. У 1953 р. за організованим набором з колгоспів ввійшло 91,5 тис. чоловік, 1954 р. — 104,5 тис. і в 1955 р. — 78,5 тис., або пересічно по 91,5 тис. за три роки п'ятирічки². Крім цього певна кількість колгоспників влаштовувалась на заводи і будови в індивідуальному порядку. Так, кількість працівників, що мешкаючи у селах, працювали у промисловості, на будівництві та транспорті зроста з 720,3 тис. чоловік в 1951 р. до 757,8 тис. у 1955 р.³

Особливо інтенсивно процес переходу селян у промисловість відбувався в західних областях республіки, де завдяки завершенню колективізації і технічному оснащенню сільського господарства їх вивільнилося досить велика кількість. Багато колгоспників було залучено в машинобудівну, нафтову, вугільну та інші галузі промисловості. Тільки у Волинській області 24 тис. колгоспників пішли працювати у новостворювану вугільну промисловість⁴. Через організований набір з областей Західної України в народне господарство за п'ятирічку було залучено 239 568 чоловік⁵.

Характерно те, що колгоспне селянство одночасно виступає і як джерело поповнення робітничого класу і разом з тим само збагачується кадрами робітників, які на заклик партії вирушили на село, щоб взяти активну участь у піднесенні сільського господарства.

Розглядаючи колгоспне селянство як традиційне джерело поповнення робітничого класу ми мали на увазі тільки тих, хто безпосередньо зайнятий у сільськогосподарському виробництві. Молодь, як сільська так і міська, яка не досягнула працездатного віку, ще тільки визначатиме своє місце у суспільстві. Її соціальна належність ще не визначена. Якщо абстрагуватись від сімейних зв'язків і розглядати молодь з точки зору її місця у системі соціалістичного виробництва, то цілком очевидно, що підростаюче покоління належить до такого масового соціального прошарку в нашій країні як учні.

З огляду на поступове нівелювання чітких класових граней, швидке зростання культурно-технічного рівня трудящих, учні поступово набувають риси самостійної соціальної категорії.

Як потенціальне джерело поповнення різних верств населення, молодь відзначається значною рухливістю і неоднорідністю. Окрема частина її сполучає працю з навчанням і, отже, вже визначила свою належність до певної категорії трудящих. Інші, навчаючись у вузах, технікумах, на різних курсах, вже обрали професію і тому не можуть бути джерелом поповнення різних загонів робітничого класу. Таким джерелом може бути молодь, яка навчається у загальноосвітній школі і досягає працездатного віку. Учні й раніше відігравали певну роль у поповненні робітничого класу, але не розглядались як самостійне джерело.

До 50-х рр., коли відчувалась гостра потреба в спеціалістах вищої та середньої кваліфікації, середня школа готувала контингент переважно для вищих і середніх спеціальних учбових закладів. В епоху

² Архів Міністерства сільського господарства (далі — АМСГ) УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 164, арк. 2; оп. 26, спр. 71, арк. 1; оп. 29, спр. 84, арк. 1.

³ АМСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 152, арк. 2; оп. 29, спр. 84, арк. 1.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 191, од. зб. 187, арк. 315.

⁵ Підраховано за даними архіву Державного комітету трудових ресурсів (далі — ДКТР) УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 129, арк. 1; оп. 7, спр. 1, арк. 2; ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 115.

бурхливого науково-технічного прогресу перед середньою школою постає завдання дати народному господарству працівників більш високого загальноосвітнього рівня, служити джерелом підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу. Наслідки Великої Вітчизняної війни виявилися в тому, що загальна кількість учнів середньої школи в республіці за рахунок поступаючих скоротилась з 7 133,7 тис. чоловік у 1950/1951 навчальному році до 5 882 тис. в 1955/1956. Водночас кількість учнів 8—10 класів зросла майже в 4 рази, а їх питома вага з 4,77% до 21,89%⁶. Якщо в 1951 р. середню школу закінчило 45 671 чоловік, то в 1955 р. — 254 344, тобто в 5,5 разів більше⁷. Більшість випускників 1951—1953 рр. поступала у вузи. У 1951 р. на стаціонарні факультети було прийнято близько 98% юнаків і дівчат, що одержали атестати зрілості. В 1954 р. у вузи прийнято 25,3%, а в 1955 р. тільки 17,4%⁸. Якщо врахувати відомчі школи, то загальна кількість випускників середніх шкіл республіки в 1955 р. становила 276 тис.⁹ На денне навчання у вузи з них було прийнято лише близько 16,05%. Оскільки певна кількість вступників приходила з виробництва, можна припустити, що в 1954 р. і 1955 р. 80—85% випускників середньої школи, які не поступили у вузи, йшли працювати на виробництво.

Значний резерв поповнення робітничого класу становили учні 7 класів, які, бажаючи швидше одержати спеціальність, включалися у сферу виробництва. Певна кількість їх одержувала спеціальність через систему трудових резервів або безпосередньо на фабриках і заводах, МТС і колгоспах. Таким чином в 1951 р. не пішли у 8-й клас і не поступили на денне відділення середніх спеціальних учбових закладів 34 878 чоловік, в 1955 р. — 239 119, а за п'ятирічку загальна кількість їх складала 875 139¹⁰.

У використанні випускників загальноосвітньої школи на виробництві в цей час виникли певні труднощі. Юнаки і дівчата, що закінчили середню школу, зовсім не мали трудових навиків, оскільки школа не була зв'язана з виробництвом. Згідно з рішенням XIX з'їзду КПРС в школах почали запроваджувати політехнічне навчання¹¹. Уже в 1954 р. на Україні у класах по підготовці кваліфікованих робітників з 20 спеціальностей навчались близько 1800 учнів¹². У 1955 році кількість шкіл, де учні набували спеціальність кваліфікованого робітника масової професії, зросла на 200, а шкіл, в яких готували спеціалістів середньої кваліфікації — на 27¹³.

Перетворення загальноосвітньої школи у справжнє джерело поповнення народного господарства кваліфікованими робітниками з високим загальноосвітнім рівнем полягає, як вказував В. І. Ленін, у поєднанні навчання з продуктивною працею молодого покоління¹⁴. Це завдання здійснювалось уже на основі рішень XX з'їзду КПРС. Випускникам середніх шкіл було створено умови для набуття кваліфікації. Відповід-

⁶ Народне господарство Української РСР в 1960 р. Статистичний щорічник, К., 1961, стор. 435. Питома вага розрахована автором.

⁷ Поточний архів ЦСУ УРСР, Відділ статистики культури, динамічні ряди.

⁸ Підраховано за даними відділу статистики культури ЦСУ УРСР.

⁹ Л. Черкашин. Ширше залучати на виробництво випускників середніх шкіл, — «Комуніст України», № 12, 1955, стор. 65.

¹⁰ Підраховано за даними відділу статистики культури ЦСУ УРСР.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 540.

¹² «Зоря», 2 жовтня 1955 р.

¹³ Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у м. Києві, ф. Р — 539, оп. 2, спр. 253, арк. 75, 78.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 423.

но до постанови Ради Міністрів СРСР від 2 серпня 1954 р. «Про організацію виробничо-технічної підготовки молоді, що закінчила середню школу, для роботи на виробництві» і постанови ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1954 р. в республіці було організовано 64 технічних училища на 15 400 учнів¹⁵. Ще раніше, 17 липня 1954 р., Рада Міністрів УРСР зобов'язала відповідні міністерства залучити до профтехшкіл та індивідуального навчання в 1954 р. 32 645 випускників середньої школи¹⁶.

Запровадження в життя цих постанов вимагало копіткої роботи партійних, комсомольських, профспілкових організацій, колективів підприємств, шкіл. Необхідно також було психологічно підготувати юнаків і дівчат до роботи на виробництві. Роз'яснювальна робота педагогічних колективів шкіл дала бажані наслідки: багато з випускників схотіли вчитися в техучилищах, або відразу пішли на виробництво. На кінець 1954 р. в 66 технічних училищах республіки навчалось 16 124 чол.¹⁷, а вже в наступному році вони дали народному господарству 6 821 кваліфікованого робітника¹⁸.

Потреби народного господарства і набутий досвід обумовили доцільність скорочення терміну навчання у більшості техучилищ з 2—1,5 року до 6—10 місяців. Кількість професій, по яких готувались спеціалісти, починаючи з 1955 р. було збільшено з 78 до 170¹⁹. Позитивний досвід роботи техучилищ обумовив розширення їх мережі та контингенту. У 107 технічних училищ республіки у 1955 р. було зараховано 20 249 чоловік з 43 тис., що побажали в них вчитися²⁰. Значна кількість випускників середньої школи пішла безпосередньо на підприємства і там набула спеціальності. В республіці також працювали різні короткотермінові курси по підготовці кваліфікованих робітників, на яких у 1955 р. навчалось близько 35,5 тис. випускників середньої школи²¹.

Понад 80 тис. випускників трудовлаштувалися у народному господарстві²². Тільки в робітничу сім'ю влилося близько 10 тис. юнаків та дівчат, що закінчили 7 класів загальноосвітньої школи²³. Для молоді, що починала своє трудове життя на виробництві, створювались умови для набуття вищої та середньої спеціальної освіти через мережу заочних та вечірніх учбових закладів, шкіл робітничої молоді.

Ряди робітничого класу зростали також за рахунок працівників промислової кооперації, але у 1951—1955 рр. цей процес мав стихійний характер.

Одним з важливих джерел поповнення робітничого класу було працездатне населення, зайняте в домашньому і особистому підсобному господарстві. Через відсутність обліку цієї категорії населення, її чисельність можна визначити лише приблизно. Згідно з переписом населення 1939 р. домогосподарки разом із зайнятими у особистому підсобному господарстві становили близько 9% всього міського населення країни²⁴. При чисельності міського населення України в 1950 р. 12,8

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1, арк. 78; ЦДІА УРСР, ф. Р-539, оп. 2, спр. 183, арк. 136, 141.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. Р-539, оп. 2, спр. 176, арк. 249.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1076, арк. 10.

¹⁸ Там же, спр. 1158, арк. 9.

¹⁹ «Правда», 3 жовтня 1955 р.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 107, арк. 20; ЦДІА УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1158, арк. 9.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1, арк. 78.

²² Там же.

²³ «Радянська освіта», 5 грудня 1955 р.

²⁴ М. Я. Соппін. Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда, М., 1959, стор. 83.

млн. чоловік число громадян, зайнятих у домашньому і підсобному господарстві, складатиме близько 1 150 тис. чоловік. Якщо врахувати цю категорію населення в сільській місцевості, де питома вага зайнятих у домашньому і підсобному господарстві не нижча, ніж у містах, то абсолютна кількість працездатного населення, зайнятого повністю в домашньому і особистому господарстві складатиме 3 290 тис. чоловік²⁵.

Серед зайнятих домашнім та особистим підсобним господарством 90% у досліджуваній період становили жінки²⁶. Виконання природних функцій догляду за дітьми, ведення домашнього, а часто й підсобного господарства в значній мірі відволікає їх від участі в суспільному виробництві. На завершальному етапі будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму створюються все сприятливіші умови для використання праці жінок в громадському виробництві. Це в значній мірі залежить від ступеня розвитку побутового обслуговування, громадського харчування, а головне від того, які є можливості вивільнити жінок від догляду за дітьми. У цій справі було досягнуто певних успіхів. За п'ятиріччя ясельна мережа розширилась на 16%²⁷, на 22,2% зросла в містах і робітничих селищах кількість підприємств громадського харчування, поліпшилося побутове обслуговування. Все це сприяло вивільненню жінок з домашнього господарства і залученню їх до роботи на виробництві. За роки 5-ої п'ятирічки число жінок-робітниць і службовців у народному господарстві країни зросло з 18 397 тис. чоловік до 21 674 тис.²⁸

До роботи на виробництві залучається також значна частина працездатних пенсіонерів, інвалідів праці та інвалідів Вітчизняної війни. Ці люди мають великі знання та організаторські навички і охоче передають молодим свій виробничий досвід. За даними Міністерства соціального забезпечення УРСР у 1951 р. в народному господарстві працювало 69% інвалідів праці (від загальної їх кількості), 93% інвалідів Вітчизняної війни, 67,3% пенсіонерів за віком і 87% — за вислугою років. У 1955 р. їх працювало відповідно 62,9%, 88%, 63,6% і 71,4%²⁹. На початку 1953 р. у промисловості були зайняті 170 822 пенсіонери праці та Вітчизняної війни, а вже в наступному році — 195 067 чоловік³⁰.

Певну роль у поповненні робітничого класу у другій половині 5-ої п'ятирічки відігравало скорочення адміністративно-управлінського апарату. Відповідно до постанови ЦК КПРС від 25 січня 1954 р. «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату» партійні, радянські і господарські органи республіки провели значну роботу щодо подолання громіздкості в структурі управлінського апарату, його багатоступеневості, надмірності в штатах.

Загалом удосконалення адміністративно-управлінського апарату за роки 5-ї п'ятирічки дало можливість вивільнити 81 тис. чоловік³¹. Виконуючи вказівки Партії і Уряду місцеві партійні, радянські, профспілкові та господарські органи робили все, щоб скорочені з управлінського апарату працівники набули виробничі спеціальності.

²⁵ Підраховано за даними статистичного щорічника «Народне господарство Української РСР в 1965 році», стор. 27.

²⁶ С. Л. Сеп'явський. Пазв. праця, стор. 72.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1, арк. 89.

²⁸ Народное хозяйство СССР в 1964 г. Статистический ежегодник, М., 1965, стор. 552.

²⁹ Поточний архів Міністерства соціального забезпечення УРСР. Відділ працевлаштування пенсіонерів. Звіт за 1951—1955 рр., арк. 5, 6, 19, 21.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. Р-582, оп. 11, сир. 509, арк. 16.

³¹ Народне господарство Української РСР в 1960 році, стор. 345.

Джерелом поповнення робітничого класу є й радянські воїни. Послідовно проводячи політику збереження і зміцнення миру між народами, Радянський Союз рішуче виступає за загальне і повне роззброєння. В результаті неодноразового масового скорочення збройних сил в ряди робітничого класу вливались тисячі кадрових військових.

З метою використання цього джерела поповнення робітничого класу Рада Міністрів УРСР вжила відповідних заходів щодо трудового влаштування офіцерів, звільнених з Радянської Армії і Військово-Морського флоту в запас. Радянські та господарські органи були зобов'язані подавати звільненим у запас всіляку допомогу в працевлаштуванні³². Ця постанова була своєчасною, бо тільки в 1955 р. демобілізувалися 640 тис. чоловік³³. За 1955—1958 рр. стали до роботи в народному господарстві країни 2,14 млн. колишніх військовослужбовців³⁴.

В роки 5-ої п'ятирічки розвиваються і форми поповнення робітничого класу. На відміну від джерел форми поповнення не мають соціального характеру і виступають як сукупність прийомів, способів залучення людей в ряди робітничого класу.

На противагу капіталістичній формації, де поповнення робітничого класу відбувається стихійно, в соціалістичному суспільстві цей процес підпорядкований загальному народногосподарському плану. Питання про планомірне поповнення робітничого класу постало перед Радянською країною з перших днів її існування. Необхідно було за допомогою нових форм і методів залучати до праці все працездатне населення. Про важливість цього завдання неодноразово говорив В. І. Ленін. «Будувати нову дисципліну праці,— писав він,— будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч»³⁵.

На різних етапах соціалістичного будівництва існували різні форми поповнення рядів робітничого класу. Трудова мобілізація у період воєнного комунізму і частково під час Вітчизняної війни, як і біржа праці, що існувала на початку непу, мали тимчасовий характер. В 30-х рр. держава укладає спеціальні договори з колгоспами і колгоспниками. Згодом ця форма переростає в організований набір. В роки перших п'ятирічок і особливо в 50-ті рр. великої популярності набирає громадський заклик. Гостра нестача кваліфікованих робітників у промисловості та на будівництві напередодні Вітчизняної війни обумовила таку форму поповнення робітничого класу як мобілізація молоді в державні трудові резерви. На всіх етапах соціалістичного будівництва широко використовується набір робітників самими підприємствами.

Широко використовувався в роки 5-ої п'ятирічки громадський заклик, коли Комуністична партія і Радянський уряд звертались до певних груп населення з закликом взяти участь у будівництві чи експлуатації тих чи інших об'єктів. Використання цієї форми давало змогу забезпечити масовий перерозподіл робочої сили між галузями і районами країни.

Громадський заклик відіграв важливу роль у забезпеченні кваліфікованими кадрами новобудов 5-ої п'ятирічки — потужні гідроелектростанції, в тому числі на Україні Каховську ГЕС, при освоєнні цілинних і перелогових земель, у задоволенні потреб у робочій силі Донецького вугільного басейну, в створенні підприємств будівельної індустрії тощо.

³² ЦДІА УРСР, ф. Р - 539, оп. 2, спр. 103, арк. 73—74.

³³ «Правда», 18 серпня 1955 р.

³⁴ «Правда», 11 липня 1962 р.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469—470.

На заклик партії в 1954—1955 рр. освоювати цілину вирушили сотні тисяч радянських людей. Лютнево-березневий Пленум ЦК КПРС (1954 р.) схвалив ініціативу ЦК ВЛКСМ, що звернувся до молоді з закликом поїхати на цілину³⁶. Протягом перших днів у райкоми і обкоми ЛКСМУ надійшло близько 19 тис. заяв³⁷. Весною 1954 р. серед добровільців на цілинних землях працювало близько 25 тис. юнаків і дівчат з України³⁸. У 1955 р. з числа робітників сільського і міського будівництва УРСР лише в Казахстан виїхало 10 472 чоловік; 3 185 чоловік з України працювали там у заготзерно та заготбуді³⁹.

У 1955 р. з ініціативи ЦК ЛКСМУ, схваленої ЦК КП України, комсомольські організації звернулися до молоді з закликом виїхати на роботу у вугільній промисловості Донбасу. На цей заклик відгукнулись 15 156 добровольців⁴⁰. Всього за роки 5-ої п'ятирічки за путівками комсомолу на шахти Донбасу прибуло понад 75 тис. чоловік⁴¹. Молодь швидко влилась у робітничу сім'ю, оволоділа професіями. Більшість з них стала висококваліфікованими працівниками.

Поряд з громадським закликом ефективною формою залучення трудящих у різні галузі виробництва є організований набір робітників, який у період завершення будівництва соціалізму залишається однією з головних форм планомірного забезпечення народного господарства робочою силою.

Кількість людей, залучених за оргнабором у республіці невинно зростала: з 60,8 тис. у 1947 р. до 103,1 тис. в 1950 р. і до 190,7 тис. чоловік в останньому році 5-ої п'ятирічки. Збільшувалась і частка робітників з України у загальній кількості залучених на виробництво через оргнабір в країні. Якщо в 1950 р. вона становила 1/8, то в 1955 р. досягла 1/4⁴². Це означало, що в республіці були значні резерви робочої сили, які покривали потреби не тільки зростаючого господарства УРСР, але й інших братніх республік. Так, в 1951 р. за межі України за оргнабором виїхало працювати 16 431 робітник, 1953 р.— 71 758 чоловік, 1954 р.— 107 683 працівника⁴³. Тим, хто виїжджав, подавалась велика матеріальна допомога, оплачувався переїзд тощо.

Характерно, що серед залучених за оргнабором зростає питома вага городян. Якщо серед набраних в 1953 р. міське населення становило 46 586 чоловік, або 36%, то в 1955 р.— 104 022, або 54,6%⁴⁴. Через оргнабір у промисловість залучалися і демобілізовані з Радянської Армії.

Потреба у робітниках дедалі зростала, а плани організованого набору їх часто не виконувались. Це було викликано істотними недоліками в роботі органів, що безпосередньо здійснювали набір робітників та серйозними вадами у плануванні оргнабору. Багато підприємств виявлялись невідповідними до прийому робітників. З цієї причини, наприклад, план оргнабору в республіці у 1951 р. було виконано лише на 94,4%⁴⁵. Утруднювало оргнабір і те, що деякі господарники погано

³⁶ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 624.

³⁷ «Радянська Україна», 26 лютого 1954 р.

³⁸ М. Я. Сонин. Назв. праця, стор. 234.

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1105, арк. 165, 184.

⁴⁰ Там же, арк. 1.

⁴¹ А. М. Беляшов. Комсомол Донбасса — верный помощник Коммунистической партии в борьбе за развитие угольной промышленности (1946—1957 гг.). — «Ученые записки Луганского неединститута», т. VII, Ростов-на-Дону, 1957, стор. 109.

⁴² Архів ДКТР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 129, арк. 1; оп. 7, спр. 1, арк. 2; ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 115; М. Я. Сонин. Назв. праця, стор. 186. Підраховано нами.

⁴³ Архів ДКТР УРСР, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 115.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 191, од. зб. 186, арк. 138; Архів ДКТР УРСР, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 21.

⁴⁵ Архів ДКТР, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 31.

дбали про нове поповнення, не створювали робітникам необхідних виробничих і житлово-побутових умов. Такі факти мали місце на шахтах і будовах Донбасу⁴⁶ та інших підприємствах. ЦК КП України неодноразово зобов'язував обкоми і облвиконкоми забезпечити виконання плану оргнабору⁴⁷. Рада Міністрів УРСР розробила заходи по забезпеченню виконання плану організованого набору робітників у II півріччі 1954 р. Дніпропетровський, Донецький, Запорізький, Луганський, Миколаївський, Одеський, Харківський облвиконкоми були зобов'язані направити у промисловість й будівництво за оргнабором 38 307 колгоспників⁴⁸. Приділялась увага цьому питанню і в 1955 р. Партійні, радянські, профспілкові організації, господарники доклали зусиль до подолання недоліків і виконання планів забезпечення народного господарства робітниками через оргнабір.

Важливою формою поповнення робітничого класу республіки в період завершення будівництва соціалізму була система трудових резервів, створена на базі шкіл ФЗУ в 1940 р.⁴⁹ За роки 5-ої п'ятирічки училища і школи професійно-технічної освіти підготували для народного господарства 485 тис. кваліфікованих робітників. Проте значення цієї форми поповнення робітничого класу у досліджуваний період дещо зменшилось. Починаючи з 1954 р., в системі трудових резервів значна увага приділяється підготовці механізаторів сільського господарства. За роки 5-ої п'ятирічки промисловість, будівництво та транспорт одержали від учбових закладів професійно-технічного навчання 387 тис. робітників проти 859 тис. в 1946—1950 рр., або тільки 45,05% від кількості підготовлених робітників за роки 4-ої п'ятирічки⁵⁰. Серед всіх робітників, що стали працювати на промислових підприємствах, частка направлених через систему трудових резервів в 1950 р. складала 9,2%, а в 1955 р.—4,57, тобто зменшилась понад у 2 рази⁵¹.

Відбулися зміни і в характері добору контингенту трудових резервів. З часу створення і до початку 50-х рр. їх контингент формувався шляхом призову (мобілізації) сільської і міської молоді, тобто з використанням адміністративних заходів. Оскільки потяг молоді до одержання професійно-технічної освіти зростає, указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 березня 1955 р. було скасовано призови у школи трудових резервів⁵². Завдяки цим заходам поліпшився якісний склад учнів та випускників трудових резервів. Якщо у 1951 р. серед учнів закладів трудових резервів з освітою 7 класів і вище було 45,4%, то у 1955 р. випускників, які мали таку освіту було 92,9%⁵³. Отже, трудові резерви почали давати для народного господарства робітників з більш високим загальноосвітнім рівнем підготовки.

Найбільш масовою формою поповнення робітничого класу є індивідуальний набір робочої сили самими підприємствами. Відповідно до виробничих планів через відділи кадрів відбувалось залучення робітників тих спеціальностей, в яких була потреба. Завдяки її існуванню

⁴⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 191, од. зб. 186, арк. 49, 53, 79.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ ЦК КПРС, ф. 17, оп. 54, од. зб. 998, арк. 7, 13, 46.

⁴⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 191, од. зб. 186, арк. 136; ЦДІА УРСР, ф. Р—539, оп. 2, спр. 180, арк. 24.

⁴⁹ М. Я. Соколов. Назв. праця, стор. 283.

⁵⁰ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 534.

⁵¹ Підраховано за даними ЦСУ УРСР, відділ промислової статистики, форма № 9, 1 Св.

⁵² Директива КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам, М., 1958, т. 4, стор. 371.

⁵³ «Профессионально-техническое образование», 1956, № 2, стор. 2.

робітники могли працювати на підприємствах, що розташовані найближче від їх місць мешкання, повніше враховувати свої економічні інтереси, власні бажання. Про питому вагу згаданої форми поповнення робітничого класу України можна судити з такої таблиці⁵⁴.

Форми поповнення робітничого класу	В % до підсумку	
	1950 р.	1955 р.
Організований набір	13,79	12,19
Трудові резерви	9,21	4,57
Набір самими підприємствами в індивідуальному порядку	70,01	83,25
Всього прийнято робітників (без переведених)	100	100

Таким чином, індивідуальний набір робочої сили займає перше місце, тоді як питома вага трудових резервів і організованого набору зменшилась. В статистиці не виділено таку форму поповнення робітничого класу як громадський заклик, оскільки вона окремо не враховувалась, а залучені в такий спосіб на підприємства включались у число прийнятих самим підприємством.

При визначенні абсолютної і відносної величини такої форми поповнення робітничого класу як індивідуальний набір самими підприємствами, слід мати на увазі, що її значний розмір до певної міри обумовлювався великою плінністю робітників, яка набрала особливо масовий характер у вугільній промисловості та будівництві. Так, за 1951—1955 рр. промислові підприємства Донецької області прийняли 601,5 тис. робітників, а звільнилось понад 554 тис. чоловік. Тільки за першу половину 1955 р. з шахт області вибуло понад 40 тис. робітників⁵⁵. У 1955 р. промислові підприємства України прийняли 640 841 робітника і в тому ж році за власним бажанням звільнилось 344 874 чоловік, ще 107 448 робітників вибули з підприємств у зв'язку з закінченням строку трудового договору⁵⁶. Така плінність обумовлювалась рядом причин: великими труднощами з житлом, яким підприємства могли забезпечити лише невелику кількість працівників, недоліками в організації праці, подекуди низькою зарплатою, погано організованою роботою по закріпленню кадрів тощо.

Отже, у роки 5-ої п'ятирічки основними джерелами поповнення робітничого класу були: колгоспне селянство, учні загальноосвітніх шкіл, працездатне населення зайняте в домашньому і особистому підсобному господарстві та інваліди, що не повністю втратили працездатність, скорочені з адміністративно-управлінського апарату службовці, кадрові військовослужбовці в період масової демобілізації, члени промислової кооперації. Для залучення трудящих на виробництво в цей час використовувались такі форми поповнення робітничого класу, як громадський заклик, організований набір, трудові резерви і набір робітників самими підприємствами.

Джерела і форми поповнення робітничого класу не залишаються незмінними. В процесі розвитку соціалістичного виробництва вони стають дедалі різноманітнішими. Це забезпечує поповнення різних загонів робітничого класу і його чисельне зростання, що сприяє успішному виконанню народногосподарських планів.

⁵⁴ Підраховано за даними ЦСУ УРСР, відділ промислової статистики, форма № 9, I Св.

⁵⁵ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 34, арк. 7.

⁵⁶ ЦСУ УРСР, відділ промислової статистики, форма № 9, I Св.

Г. Т. ФЕДОРОВ

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО ЗМІЦНЕННЮ ОБОРОННО-МАСОВОЇ РОБОТИ
СЕРЕД ТРУДЯЩИХ РЕСПУБЛІКИ**

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що поки існує імперіалізм, продовжує залишатись загроза військового нападу на Радянський Союз¹, Комуністична партія здійснювала плани будівництва соціалізму в нерозривному, органічному єднанні з зміцненням обороноздатності країни. Економічна криза в капіталістичному світі, яка почалась у 1929 р., призвела до ще більшого загострення імперіалістичних протиріч, посилення реакції, форсування підготовки до війни.

Аналізуючи міжнародну обстановку, XVI і XVII з'їзди та XVII конференція ВКП(б), відмічаючи наростаючу загрозу війни, пленуми Центрального Комітету рішуче вказували на необхідність зміцнення обороноздатності. В рішенні грудневого (1930 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) підкреслювалось, що «відповідно робітників і селян на підготовку інтервенції проти Країни Рад повинні бути ще послідовніший і ще рішучіший наступ соціалізму по всьому фронту і зміцнення всіма заходами обороноздатності країни»².

Соціалістична індустріалізація країни і створена на її основі потужна оборонна промисловість давали змогу оснащувати армію найновітнішою технікою. Але це породило у деякого елементи безтурботності, безпечності і зазнайства. Тавруючи ці вади, М. І. Калінін у виступі на XVII з'їзді партії говорив: «Я ставлю перед вами запитання: чи все ми зробили для зміцнення нашої країни? Ні, не все! Потрібно не лише кричати — переможемо, переможемо, якщо на нас нападуть! Необхідно провести серйозну роботу на місцях, і вона дасть добрі результати»³.

Комуністи України враховували той факт, що імперіалістичні країни, готуючись до війни проти Радянського Союзу, приділяли особливу увагу захопленню України. В резолюції XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) вказувалося, що «ЦК КП(б)У повинен звернути дуже серйозну і всебічну увагу партійних, профспілкових і радянських організацій також на зміцнення оборони країни і посилення мобілізаційної готовності нашої промисловості, беручи до уваги особливе становище України, як аванпоста Радянського Союзу на кордонах з капіталістичними державами»⁴.

Центральний Комітет партії і Радянський Уряд накреслили ряд заходів, спрямованих на поліпшення оборонної роботи в республіці. Зокрема, при Держплані УРСР було створено сектор оборони⁵. Врахо-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 120—121.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 86.

³ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет, М., 1934, стор. 584.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 493.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4, 537, арк. 128.

вуючи потреби армії та оборонно-масової роботи серед населення, сектор здійснював планування будівництва військових об'єктів (баз, складів, госпіталів) і військово-учбових пунктів на території України. З метою ширшого охоплення молоді військовою підготовкою Політбюро ЦК КП(б)У в 1932 р. схвалило перспективний план будівництва 273 учбових пунктів і 1 008 тирів⁶.

Особлива увага зверталась на підготовку населення республіки до протиповітряної і протихімічної оборони. Використовуючи пресу, радіо та інші форми агітаційно-масової роботи, партійні організації роз'яснювали важливість цієї справи. Відповідно до постанови ЦК Компартії України від 2 серпня 1936 р. партійні організації мали забезпечувати здачу норм ППХО насамперед працівниками найважливіших закладів і об'єктів⁷.

Для організації масової пропаганди військових знань ЦК КП(б)У створив у 1934 р. в Києві Всеукраїнський будинок оборони⁸, який мав у своєму розпорядженні військово-учбовий комбінат, що займався підготовкою командного складу запасу, аеро- та військово-річковий клуби⁹.

Велику увагу оборонно-масовій роботі приділяли обласні, міські, районні та місцеві партійні організації. В липні 1932 р. Київський обласний партійний комітет вирішив створити школи стрілецької підготовки та будинки оборони в Білій Церкві, Житомирі, Ніжині, Черкасах та Шостці¹⁰. Лише в 1936 р. на курсах протиповітряної і протихімічної оборони в області було підготовлено понад 1 тис. начальників груп і інструкторів, у тому числі в Києві — 500, Житомирі — 251, Черкасах — 145¹¹.

Активізувала оборонну роботу серед населення Дніпропетровська обласна парторганізація, яка протягом 1936 р. шість разів обговорювала окремі питання цієї галузі, заслухала звіти 47-ми секретарів міськомів і райкомів партії. Внаслідок вжитих заходів було обладнано 660 будинків і хат оборони¹².

Успішному розгортанню оборонно-масової роботи сприяв і той факт, що Радянський уряд, постійно дбаючи про зміцнення обороноздатності країни, забезпечував цю ділянку роботи необхідними коштами. У 1931 р. лише для України було виділено 1 млн. 300 тис. крб.¹³, а в 1934 р. тільки для будівництва аероклубів республіка отримала 1 млн. 500 тис. крб.¹⁴

Важливе значення для успішної пропаганди військових знань серед трудящих мало те, що партійні організації республіки залучили до цієї справи частини і з'єднання Українського військового округу. Відповідно до наказу командуючого округом від 13 листопада 1936 р. в певний день кожної декади партійні організації військових частин направляли кращих фахівців-комуністів на заводи, фабрики, колгоспи і радгоспи республіки для організації військового навчання¹⁵. Вони допомагали місцевим організаціям в організації та веденні оборонно-ма-

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 863, арк. 10, 64.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4539, арк. 158.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1184, арк. 5.

⁹ Там же, арк. 8.

¹⁰ Там же, од. зб. 190, арк. 218.

¹¹ «На страже», 18 вересня 1936 р.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 182, арк. 32.

¹³ Там же, ф. 7, оп. 1, од. зб. 744, арк. 29.

¹⁴ Там же, од. зб. 1179, арк. 4.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 43, спр. 105, арк. 301.

сової роботи¹⁶. Лише комуністи 46-ої стрілецької дивізії створили в цей час на підприємствах Києва 373 гуртки військових знань¹⁷.

ЦК КП(б)У здійснював постійне керівництво всіма оборонно-масовими організаціями республіки. Активним помічником партії в справі зміцнення обороноздатності країни та мобілізації молоді на боротьбу за оволодіння військовими знаннями був Ленінський комсомол, який керувався в своїй роботі рішеннями IX з'їзду ВЛКСМ (січень 1931 р.), де вказувалося, «що в лавах комсомолу не повинно бути місця тим, хто недооцінює необхідність військової підготовки і тих, хто не веде щоденно військової роботи»¹⁸. ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ проводили спільні наради, на яких підсумовувалась їх робота, накреслювались плани дальшої діяльності, де зазначалася не лише загальна кількість трудящих, які мають опанувати військовою справою, але вказувались конкретні завдання щодо підготовки спеціалістів окремих галузей. Ці планові завдання дедалі зростали. Якщо в 1932 р. передбачалось охопити всіма видами військової підготовки 150 тис. чоловік, то в 1933 р.— 300 тис., з них 150,8 тис. стрільців, 30 тис. кулеметників, 15 тис. артилеристів, 1 тис. планеристів, 14,2 тис. зв'язківців, 5 тис. шоферів, 2 тис. мотоциклістів, 10 тис. саперів, 1 тис. понтонерів, 10 тис. автобронетанкістів, 15 тис. кавалеристів тощо¹⁹.

Наслідки оборонно-масової роботи комсомолу республіки щорічно підсумовували всеукраїнські наради при ЦК ЛКСМУ та зльоти молодих ударників оборони, що проводилися спільно з представниками Українського військового округу. Перша така нарада відбулась в червні 1930 р. Відзначивши велику роботу, виконану комсомолом республіки протягом 1929—1930 рр., нарада вказала на обмежену кількість військових спеціальностей, що вивчалися в гуртках. У зв'язку з цим було рекомендовано розширити кількість спеціальностей, внесених до програм вивчення. Це сприяло прискореній підготовці льотчиків, планеристів, парашутистів, снайперів, кулеметників, радистів, шоферів, електромеханіків тощо²⁰.

Подібна нарада відбулась у червні 1931 р.²¹ Надаючи великого значення зміцненню авіації, IX з'їзд ВЛКСМ прийняв рішення про шефство над Військово-Повітряним Флотом. Виконуючи його, комсомол України проявив багато творчості та ініціативи. На добровільні внески комсомольців було вирішено побудувати дві ескадрильї: «Комсомол України» і «Комсомол Донбасу», по 20 літаків у кожній²². В 1934 р. літаки були побудовані і передані Київському та Луганському аероклубам²³.

Комсомольські організації України багато допомагали у створенні й комплектуванні клубів Тсоавіахіму, де юнаки та дівчата без відриву від виробництва вивчали конструкції моторів і літаків, оволодівали майстерністю пілотування, вчилися користуватись парашутом. У 1936 р. аероклуби республіки підготували пілотів майже стільки, скільки всі аероклуби Тсоавіахіму країни в 1935 р.²⁴ В них починали свій шлях уславлені льотчики: І. Кожедуб, П. Осипенко, С. Супрун і багато ін-

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1316, арк. 27.

¹⁷ Там же, од. зб. 1181, арк. 249.

¹⁸ IX Всесоюзный съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет, М., 1931, стор. 414.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 748, арк. 12.

²⁰ Там же, од. зб. 595, арк. 29.

²¹ Там же, од. зб. 1021, арк. 30.

²² Там же, од. зб. 505, арк. 143.

²³ «На страже», 8 квітня 1936 р.

²⁴ «На страже», 22 грудня 1936 р.

ших. Вихованці аероклубів щорічно поповнювали військові школи пілотів, авіаційні частини військового округу.

Водночас комсомол республіки подавав значну матеріальну допомогу військово-повітряним силам округу. Лише в 1934 р. підшефним авіаційним частинам УВО було передано близько 500 тис. крб.²⁵

Характеризуючи шефську роботу ЛКСМУ над військово-повітряними частинами, командуючий округу в наказі від 5 березня 1935 р. зазначав, що шефи відіграли велику роль у поліпшенні бойової та політичної підготовки, зміцненні дисципліни, поліпшенні матеріального й культурного рівня життя воїнів авіаційних підрозділів. «Своєю повсякденною роботою в частинах,— говорилося в наказі,— комсомольські організації зв'язали себе нерозривними узами з особовим складом»²⁶.

У пошуках найбільш раціональних форм військового навчання молоді, у 1935 р. комсомол вирішив створити учбово-стройові підрозділи, керівництво якими здійснювалось комітетами комсомолу. Сутність цієї системи військового навчання полягала в тому, що всі комсомольці і позаспівкова молодь допризовного віку добровільно об'єднувались на своїх підприємствах у взводи, роти, батальйони за різними військовими спеціальностями (кулеметники, артилеристи і т. д.)²⁷. Програма навчання в підрозділах була розрахована на 120 год. в рік. Кожен комсомолец мав оволодіти однією військовою спеціальністю. Лише в 1932/33 навчальному році за цією програмою пройшли навчання 95 тис. комсомольців і 350 тис. неспівкової молоді²⁸.

Водночас поширювались і такі нові форми оборонно-масової роботи, як стрілецькі конкурси, походи та участь у тактичних навчаннях, зльоти ударників оборони тощо²⁹. Лише в 1936 р. в тактичних навчаннях, що відбулись у Дніпропетровській області, взяло участь 230 тис. комсомольців і молоді, в Луганській — 60 тис.³⁰

Важливу роль у поширенні серед трудящих військових знань відігравали оборонно-масові організації. Враховуючи виняткове значення Тсоавіахіму ЦК КП(б)У постановою від 17 липня 1933 р. запропонував усім місцевим партійним і комсомольським організаціям зміцнити його керівними кадрами³¹. Виконуючи це рішення, ЦК ЛКСМУ направив на роботу в апарат Тсоавіахіму 100 чоловік з числа керівного складу обласних комсомольських організацій³².

У 1929—1930 рр. Тсоавіахім переважно займався питаннями підготовки в системі гуртків допризовної молоді, організацією перепідготовки командного та рядового складу запасу і військовим навчанням тієї категорії громадян, яка не проходила служби в армії. Проте на початку 30-х років справжньої військової підготовки гуртки не давали. З 400 районів України військове навчання було налагоджене лише в 150³³.

Наростання загрози війни вимагало значного розширення сфери діяльності цієї оборонно-масової організації. Почались пошуки нових форм і методів роботи, які привели до створення на підприємствах та в радгоспах військово-учбових пунктів, що стали основною базою та місцем занять, і надали можливість концентрувати наочне приладдя, під-

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1321, арк. 19.

²⁶ «Красная Армия», 5 березня 1935 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1167, арк. 61.

²⁸ Там же, од. зб. 1021, арк. 30.

²⁹ Там же, арк. 29.

³⁰ «На страже», 22 грудня 1936 р.

³¹ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 105, арк. 225.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, од. зб. 399, арк. 5.

³³ Там же, оп. 1, од. зб. 743, арк. 2, 4.

бирати кваліфіковані кадри викладачів, забезпечуючи таким чином якісне навчання протягом усього учбового року. За кожним військово-учбовим пунктом були закріплені певні підрозділи частин УВО³⁴.

Якщо в 1932 р. на Україні функціонувало 273 такі пункти, то в 1935 р.— 551, де лише за 120-годинною програмою навчалися 37 тис. чоловік³⁵.

Значну увагу Тсоавіахім приділяв оборонній роботі в сільській місцевості. З 1 грудня 1931 р. по 23 лютого 1932 р. відбувся двомісячник перебудови військової роботи на селі. Для дальшого її розгортання в селах республіки створювались пересувні військово-учбові пункти. Політвідділи МТС і радгоспів відігравали роль опорних пунктів оборонної роботи серед трудівників села³⁶.

Велику роль у пошвавленні діяльності Тсоавіахіму, збільшенні чисельності його рядів, збору коштів на потреби оборони відіграла «Декада оборони», проведена восени 1930 р. за вказівкою ЦК партії. Якщо до жовтня 1930 р. тсоавіахімівська організація Харківського тракторного заводу налічувала 1510 членів, то за час декади вона збільшилася до 2 тис. З ініціативи парткому заводу було обладнано Будинок оборони, тир, створено курси: ПХО, стрілецькі, санітарні, а також учбовий пункт допризовної підготовки молоді³⁷. За цей же час тсоавіахімівські та комсомольські організації Конотопського району Сумської області зібрали у фонд оборони 70 700 крб.³⁸, м. Луганська 15 тис., Чернігівської області 300 тис., м. Вінниці 15 тис.³⁹.

Докорінне технічне переоснащення армії і флоту, яке відбувалося в роки перших п'ятирічок на основі досягнутих успіхів і індустріалізації країни, з усією гостротою порушило питання підготовки кадрів, які б оволоділи новою військовою технікою. IX з'їзд ВЛКСМ у своїй резолюції з цього приводу вказував на те, що «розмах і зміст військової роботи комсомолу не відповідає сучасним вимогам оборони країни та новому технічному оснащенню РСЧА» і вимагав «негайного здійснення завдання загального і обов'язкового військового навчання комсомольців, освоєння кожним комсомольцем мінімуму загальних і одним з видів спеціальних, переважно технічних, військових знань»⁴⁰.

Виконуючи це рішення, ЦК ЛКСМУ своєю постановою від 13 серпня 1931 р. зобов'язав усі комсомольські організації спільно з Тсоавіахімом провести Всеукраїнську перевірку військових знань комсомольців⁴¹. Ініціатива комсомолу України та ряду інших комсомольських організацій зустріла підтримку ЦК ВЛКСМ, ВЦРПС та ЦР Тсоавіахіму. В квітні 1931 р. вони прийняли спільну постанову «Про громадський військово-технічний екзаме́н комсомольців». Підготовка до нього розпочалася з квітня 1932 р. і викликала велике патріотичне піднесення серед трудящих, привернула їх увагу до оборонної роботи, сприяла мобілізації молоді на оволодіння військовими знаннями.

Перші підсумки цього екзамену було підбито в лютому 1935 р. на Всеукраїнському зльоті молодих ударників оборони. В доповіді секретаря ЦК ЛКСМУ С. І. Андреева вказувалося, що в ході екзамену було підготовлено 152 тис. ворошиловських стрільців, 3,8 тис. планеристів, 116 тис. парашутистів (з вишки), 285 тис. чоловік здали норми ГПО

³⁴ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 49, арк. 85.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, од. зб. 741, арк. 4.

³⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 207, арк. 594.

³⁷ «Красная Армия», 25 жовтня 1930 р.

³⁸ Партархів Сумського обкому КП України, ф. 42, оп. 1, од. зб. 240, арк. 26.

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 744, арк. 17, 46, 56.

⁴⁰ IX Всесоюзный съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет, стор. 413—414.

⁴¹ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 42, спр. 56, арк. 28.

і т. ін.⁴². За досягненнями в оборонно-масовій роботі комсомольські й тсоавіахімівські організації України зайняли друге місце в країні. Кращі показники в республіці мали Київська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська та Чернігівська області⁴³.

В ході екзамену було створено нову матеріально-технічну базу, що дозволяла в ширших масштабах розгорнути оборонно-масову роботу серед населення. Якщо до екзамену в республіці існувало лише 6 аероклубів, 2 планерні станції, 3 парашутні вишки й кілька планерних гуртків, то під час його виникло ще 19 аероклубів, 20 планерних станцій, 60 парашутних вишок, організовано 170 планерних гуртків⁴⁴. Крім того, обладнано 816 стрілецьких тирів і 1,6 тис. спортивних майданчиків⁴⁵. Кількість молоді, що проходила навчання у військово-учбових пунктах Тсоавіахіму, порівняно з 1930 р. збільшилася в 3,5 раза⁴⁶.

ЦК ВЛКСМ та ЦР Тсоавіахіму 10 квітня 1935 р. прийняли постанову про проведення другого туру військово-технічного екзамену (з квітня 1935 по лютий 1936 р.).

Загальні підсумки військової підготовки молоді республіки, а також результати другого туру екзамену підбила III сесія ЦВК України (лютий 1936 р.). В ході другого туру екзамену було підготовлено 186 тис. ворошиловських стрільців, 643 льотчики, 7350 планеристів, 400 інструкторів-парашутистів, 235 тис. чоловік здали норми ГПО I-го ступеня⁴⁷. ЛКСМУ та Тсоавіахім України розділили з московськими організаціями перше місце у всесоюзному змаганні за кращу поставку оборонної роботи⁴⁸.

Важливу роль у підготовці молоді до оборони країни відіграло Товариство друзів автомобіля, трактора та хороших шляхів (Автошлях). До 1937 р. 55 таких гуртків підготували 70 тис. спеціалістів. Це мало велике значення для створення необхідного резерву кадрів автобронетанкових частин⁴⁹.

У досліджуваній період партійні організації України очолили масовий похід комсомольських організацій за підготовку піонерів та школярів до протиповітряної та протихімічної оборони. В товариства юних друзів різних оборонно-масових організацій приймалися піонери та школярі віком від 12 до 16 років. Особливої популярності серед них набули гуртки авіамоделістів, де протягом 1931 р. працювало 85 тис. дітей. На Всесоюзному зльоті юних авіамоделістів у 1935 р. українські представники зайняли перше місце в країні⁵⁰.

Наведені факти свідчать про те, що партійна організація республіки, проявляючи постійне піклування про зміцнення обороноздатності нашої країни, виконала значну роботу по зміцненню оборонно-масових патріотичних організацій. Їх різнобічна діяльність в умовах зростаючої загрози війни сприяла зміцненню оборонної могутності першої країни соціалізму. Сотні тисяч патріотів, вихованих Комуністичною партією, які здобули перші навички військової справи в оборонно-масових організаціях, героїчно билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, показуючи приклади виняткового героїзму і чудового володіння військовою майстерністю.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1316, арк. 22.

⁴³ «На страже», 18 лютого 1935 р.

⁴⁴ «Красная Армия», 6 квітня 1936 р.

⁴⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1316, арк. 25, 26.

⁴⁶ Там же, арк. 233.

⁴⁷ Там же, од. зб. 1169, арк. 29.

⁴⁸ Там же, од. зб. 1319, арк. 16.

⁴⁹ Там же, од. зб. 1004, арк. 10, 11.

⁵⁰ «На страже», 20 лютого 1931 р.

С. М. ЗЛУПКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗКИ БУКОВИНИ
З НАДДНІПРЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ ТА ГАЛИЧИНОЮ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Споконвічна українська земля — Північна Буковина в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. перебувала на становищі внутрішньої колонії Австро-Угорської імперії. Її правлячі кола робили все можливе, щоб викоренити у буковинців почуття національної гідності й приналежності до великого українського народу, який входив у склад населення Російської імперії, погасити їх надію на возз'єднання з рідними братами. «Навряд чи можна вказати в даний час на материк Європи інший народ, — писав у 1887 р. журнал «Вестник Европы», — на який було б спрямовано стільки матеріального і морального насильства, як на буковинських українців, з метою ліквідації їх національних особливостей, денаціоналізації їх»¹.

Реакційні німецькі історики Кайндль, Бідерман, Цах, Лангер, Фікер докладали максимум зусиль, щоб довести німецьке походження жителів Буковини. Румунські буржуазно-націоналістичні ідеологи — Йорга, Ністор, Балан та інші намагалися виправдати експансіоністську політику своїх хлібодавців щодо Буковини². Та марними були потуги шовіністичних ідеологів. Населення краю не мирилося ні з онімецченням, ні з румунізацією, а, відчуваючи свої кровні узи з українським народом, боролосся за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі, за дружбу з народами Росії.

У 60-х роках ХІХ ст. тіснішими стають зв'язки Буковини з Наддніпрянською Україною та Росією. Цьому сприяла зокрема, певна демократизація політичного устрою австрійської монархії (було прийнято конституцію, яка надала деяких буржуазних свобод). Тоді ж сталися значні зміни і в житті народів Російської імперії — скасовано кріпосне право. Це активізувало визвольний рух на західноукраїнських землях, бровесною 1861 р. вдарила «могуча народоловна хвиля» із Наддніпрянської України. Значно зріс інтерес до Т. Г. Шевченка та його творчості.

Щоправда, поезії великого Кобзаря тут були відомі й раніше, але лише вузькому колу інтелігенції. З 60-х же років творчість Т. Шевченка почала вивчати західноукраїнська молодь, яка шукала відповіді на пекучі проблеми життя.

Твори Кобзаря проникали на Буковину з Галичини, де вони мали багато прихильників. Завдяки спілкуванню Ю. Федьковича з галицькою демократичною інтелігенцією поезія Т. Г. Шевченка захопила і його, що мало значний вплив на формування його світогляду й літературного таланту. Про це можна знайти чимало згадок у творах самого письменника, наприклад:

Займу плуги, круторогі,
Зорю ниву та й долину,
Зорю свою Буковину,
Як наш Тарас, як мій тато
Научив мене ората,
І віру, любов, надію
Буковинов скрізь посію³.

¹ «Вестник Европы», 1887, січень, стор. 395.

² А. М. Глуговський. До питання про історіографію Буковини. — «Український історичний журнал», 1967, № 7, стор. 141—146.

³ Юрій Федькович. Вибрані твори, Львів, 1953, стор. 53.

Особливо вплив Т. Г. Шевченка був відчутним під час італійських походів (1859 р.), коли, сумуючи за Батьківщиною, буковинський Кобзар (так згодом Ю. Федьковича назвав І. Франко) звернувся до ідейних джерел народної творчості. Саме тоді він написав перші свої вірші українською мовою, які були фактично стилізованими переспівами кількох поезій Кобзаря.

Т. Г. Шевченко як творчістю, так і подвижницьким життям справив глибокий вплив на піднесення національної свідомості і на виховання у широких колах буковинської інтелігенції любові до пригнобленого народу. Це деякою мірою видно з повісті письменниці Є. Ярошинської, яка писала: «Він (Т. Г. Шевченко.— С. З.) так любив свій народ, натерпівся тільки за нього, а все-таки ніколи йому не спроневірився. Я подивляю його як поета, але його характерові, як чоловікові, належиться також повне признание. Подумай лиш, та глибока любов до народу, та сильна воля, бажане принести йому поміч, та страшна мука за переконане і, не вважаючи на те,— видержане таки при них до смерті,— чи не заслуговує все те нашого подиву?»⁴

Однак реакційні кола, зокрема москвофіли намагалися спалюжити творчість великого Кобзаря перед трудящими західноукраїнських земель. Але на захист його став видатний російський революціонер-демократ і вчений М. Г. Чернишевський, який виступив проти реакційної львівської газети «Слово» (розповсюджувалась і на Буковині). Він у статті «Національна безтактність» довів, що зневага москвофілів до рідної мови є зрадою національних інтересів і сприяє денационалізації українського населення тих земель⁵. Згодом А. Кобилянський видав брошуру «Слово на слово до редактора «Слова» (Львів, 1861), де, використавши «Жовнірські думки» Ю. Федьковича, піддав різкій критиці редакторів москвофільської газети «Слово» і довів національну самобутність українського народу.

У той же час прогресивна буковинська інтелігенція рішуче виступила проти засилля реакції й онімечення буковинців, проти церковно-москвофільського мовного сурогату в школах. Одними з визначних виразників цього напрямку були Ю. Федькович і С. Воробкевич. Перший 1869 р. звернувся до шкільної управи з доповідною запискою, де, спираючись на висловлювання видатних вчених-славістів, сформулював основні принципи викладання українською мовою⁶ в загально-освітній школі. Другий чимало зробив для популяризації Шевченкових поезій в рідному краї, який, за його словами, приєднується до «заповіту віщого Тараса»⁷.

У зв'язку з поширенням серед інтелігенції прогресивних поглядів наприкінці 60-х років на Буковині виникли деякі культурно-освітні організації, зокрема 1869 р. у Чернівцях засновано товариство «Руська бесіда», до першого правління якого було обрано також галичан, бо буковинці відчували «спільність з галицькими і закордонними братами»⁸. Українці Наддніпрянщини та Галичини радо підтримували й зміцнювали особисті та ідейні зв'язки з представниками Буковини. Значна роль у цьому належала М. Драгоманову, який ще в студентські роки зацікавився долею західноукраїнського населення, а на початку

⁴ Є. Ярошинська. Вибрані твори, К., 1958, стор. 291.

⁵ Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, т. III, М., 1951, стор. 427—449.

⁶ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3, оп. 1, спр. 3057, арк. 5—8.

⁷ Сидір Воробкевич. Вибрані поезії, К., 1964, стор. 8.

⁸ С. Дмитрів. Ілюстрована історія просвітного товариства «Руська бесіда» в Чернівцях (1869—1909), Чернівці, 1909, стор. 40.

70-х років відвідав Львів. Він затаврував консервативні погляди, поширені на Західній Україні, де неподільно панувало москвофілство. А у Наддніпрянській Україні визвольний рух пішов таким шляхом, що «благовірним народовцям аж волосся ставало догори». Саме в той час статті й листи М. Драгоманова, як писав згодом І. Франко, пекли й боліли, іноді були несправедливі, але завжди змушували думати, рахуватися з власним сумлінням.

1875 р. М. Драгоманов, об'їжджаючи західноукраїнські землі, відвідав у Чернівцях Ю. Федьковича, зустрічався з інтелігенцією й селянами Буковини, закликав їх до боротьби за свої права. Так, коли чабани в розмові з письменником висловили надію, що російський цар звільнить їх від експлуатації, М. Драгоманов відповів, що чекати допомоги від царя немає рації, а треба покладатися на власні сили⁹.

1876 р. ученим у Києві було видано збірку оповідань «Повісті Осипа Федьковича», де реалістично зображено австрійську рекрутчину й солдатчину. Збірка містила широкий літературно-критичний нарис видавця. «Ми дуже раді,— писав М. Драгоманов,— що д. Федькович дозволив нам зібрати його повісті в одну книгу, через що тепер з'являється як би новий письменник, особливо для України»¹⁰. Завдяки М. Драгоманову Ю. Федькович був першим із західноукраїнських письменників, з творчістю якого познайомилося населення Наддніпрянської України. Високо оцінив буковинського Кобзаря також відомий російський письменник І. С. Тургенев.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. зв'язки між прогресивними колами Буковини та Галичини й Наддніпрянської України здійснювалися переважно на основі революційно-демократичної ідейності й використання праць основоположників наукового комунізму. Австрійська поліція пильно слідкувала за тим, щоб на Буковину не проникала революційно-демократична й марксистська література. Так, за антиурядову спрямованість було заборонено розповсюджувати журнал «Громада», що видавався М. Драгомановим. Під впливом прогресивних кіл Наддніпрянської України й Галичини зростало прагнення, як писала буржуазно-ліберальна газета «Буковина», поставити українців краю «на рівний ступінь духовного і морального розвою з іншими народами...», вивчати життя «...галицьких, угорських і на Україні живучих братів...», належачих до одної і тої ж самої великої родини...»¹¹. Вихованню революційної і національної свідомості буковинського населення велику увагу приділяла радикальна партія, що виникла 1890 р. у Галичині. Взагалі, всі галицькі партії й організації поширювали свою діяльність на Буковину. Багато для встановлення дружніх стосунків між галичанами й буковинцями зробила Г. Павлик, яка розповсюджувала на Буковині журнали «Житє і слово», «Народ», газети «Хлібороб», «Робітник», брошури С. Подолинського «Про бідність», «Про хліборобство» тощо¹².

Прогресивні буковинські діячі в справі піднесення суспільної свідомості свого народу надавали великого значення російській літературі. Так, Є. Ярошинська у полеміці з буржуазно-націоналістичними реакціонерами писала: «То тільки тупі люди можуть у нас виступати проти російського письменства; люди розумні та чесні можуть багато скористати з нього і потім приложити те до буковинського ґрунту...»¹³

⁹ М. Драгоманов. Австро-руські спомини, ч. III, Львів, 1892, стор. 392—393.

¹⁰ М. Драгоманов. Галицько-руське письменство, Львів, 1876, стор. 35.

¹¹ «Буковина», 1885, № 1.

¹² ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 5929, арк. 2—4.

¹³ Є. Ярошинська. Ще раз про руську інтелігенцію та про нарід на Буковині.— «Народ», 1890, № 4, стор. 51.

На російській демократичній літературі письменниця вчилася поважати рідний народ, його мову і культуру, доносити передові ідеї до трудящих мас.

Яскравою сторінкою культурних зв'язків Буковини з Наддніпрянською Україною була дружба Ольги Кобилянської і Лесі Українки, що сприяло творчому зростанню буковинської письменниці й допомогло їй позбутися впливу ідеалістичної філософії та реакційного ніщешанства з його концепцією надлюдини. Пізніше О. Кобилянська визнала, що, познайомившись з видатною поетесою, вона «заглянула глибше в акції розвою українізму»¹⁴. Леся Українка критикувала націоналістичну обмеженість буковинських псевдопатріотів. Одночасно поетеса популяризувала буковинську літературу. Вона виступила з статтею «Малорусские писатели на Буковине» в російському журналі «Жизнь», а 21 грудня 1899 р. на засіданні літературно-артистичного товариства в Києві зробила доповідь на цю ж тему, схарактеризувавши становиче української літератури на Буковині та її найвидатніших представників — Ю. Федьковича й О. Кобилянську. На основі їх творчості Леся Українка переконливо довела, що пригнічена галузь українського народу дала літературні таланти, гідні уваги громадськості розвинутих націй. «Які творчі сили повинен таїти народ,— підкреслила вона,— до якого належить це маленьке плем'я і як би розвинулись ці сили при ліпших умовах»¹⁵.

Особливу роль в розвитку суспільної думки на Буковині та у зв'язках її діячів з прогресивними колами Наддніпрянської України і Галичини відіграв І. Франко, який різко засуджував ідеалізм і буржуазний націоналізм, реакційні консервативно-клерикальні погляди. Він закликав О. Кобилянську до реалістичного зображення дійсності, видавав її твори, а також Ю. Федьковича й Є. Ярошинської. Великий Каменярь приділяв Буковині багато уваги. Він написав наукову працю «Лук'ян Кобилиця», в якій висвітлив боротьбу буковинського селянства проти поневолювачів у середині XIX ст. Зв'язки І. Франка з Буковиною заслуговують окремого дослідження. Тут треба відзначити те, що завдяки йому на Буковині вперше стали відомі ім'я й революційна діяльність В. І. Леніна в зв'язку з надрукуванням у журналі «Житє і слово» статті Г. В. Плеханова «Робітницький і революційний рух в Росії». У ній розкривалася діяльність петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», розглядалися випущені ним листівки і праця В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають на фабриках і заводах». В примітці до статті зазначалося, що серед заарештованих царськими властями членів «Союзу» — «адвокат Ульянов (брат повішеного у 1887 р.)»¹⁶.

На початку XX ст., коли центр міжнародного революційного руху перемістився в Росію, на Буковину частіше почала проникати революційна література. Так, у 1901 р. тут з'являється ленінська «Искра». У січні 1903 р. львівська поліція повідомляла крайове управління в Чернівцях про конфіскацію творів К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, В. Лібкнехта тощо, виданих у Лондоні й Швейцарії й надісланих на Буковину Г. Григоровичу. Подібні факти — переконливе свідчення впливу російського визвольного руху на Буковину¹⁷. Особливо це спостерігається під час революції 1905—1907 рр. У січні 1905 р. в Чернівцях було проведено соціал-демократичні збори, присвя-

¹⁴ Ольга Кобилянська. Твори, т. V, К., 1963, стор. 221; Леся Українка. Твори, т. IX, К., 1965, стор. 351.

¹⁵ Леся Українка. Твори, т. VIII, стор. 66, 80.

¹⁶ «Житє і слово», т. V, кн. II, 1896, стор. 125.

¹⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. I, спр. 8804, арк. 1—3.

чені революційним подіям у Росії. Після цього буковинці влаштували перед російським консульством демонстрацію проти царського самодержавства¹⁸. У квітні 1906 р. мешканці с. Погорілівки Заставнівського повіту на зборах обговорювали питання про становище українського населення в Росії в зв'язку з революцією 1905 р.¹⁹ Події в Росії й на Україні були важливим фактором розгортання революційно-визвольної боротьби в краї.

Вороги народних мас (австрійська бюрократія, її румунські, польські попихачі, а також і лакизи з «православних русинів») перешкоджали Буковині встановлювати зв'язки з прогресивними силами Наддніпрянщини й Галичини, намагаючись зберігати провінціальний спосіб мислення буковинців. Так, «буковинський православний русин», автор брошури «Руське питанє на Буковині» звинувачував радикальну партію Галичини в тому, що вона скликає «віча» за участю буковинців, які переймають «фальшиві поняття» і вживають у своїх працях «чисто українські вирази, котрих лиш в полудневій Росії, на Україні уживають»²⁰. Однак ніщо не могло перервати зростаючих ідейно-культурних зв'язків буковинців з українцями Наддніпрянщини, Галичини і трудящими Росії.

Таким чином, протягом другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. дружні контакти прогресивних сил Буковини з Наддніпрянською Україною, Галичиною, з революційним рухом Росії поглиблювалися. Наведені факти, звичайно, не охоплюють усієї багатогранності цих взаємин з іншими українськими землями, представники яких благотворно впливали на розвиток культури, суспільної думки, класової і національної свідомості буковинського населення, яке завжди відчувало свою єдність з усім українським народом, спільно з ним боролось за ліпшу долю і возз'єднання в єдиній державі, за дружбу з російськими братами.

За роки Радянської влади колись уярмлена, нині соціалістична Північна Буковина — складова частина УРСР стала невпізнанною. Вона вносить свій гідний вклад у загальну справу будівництва комуністичного суспільства в нашій країні.

¹⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9299, арк. 3.

¹⁹ Там же, спр. 9883, арк. 3.

²⁰ Руське питанє на Буковині, Чернівці, 1892, стор. 20.

О. Я. ЛИСЕНКО

М. ДРАГОМАНОВ ПРО ІСТОРИЧНИЙ ПРОГРЕС

Останнім часом радянські історики і філософи часто звертаються до ідейної спадщини М. Драгоманова, вивчаючи й використовуючи в ній те краще, що характеризувало талановитого публіциста, історика й громадського діяча: пристрасний громадський пафос, боротьба проти реакційного самодержавного режиму, зв'язок ідейно-політичної концепції з потребами визвольного руху, віра в неминучість поступально-го, прогресивного розвитку суспільства. Після смерті Т. Г. Шевченка і аж до появи програмних статей І. Я. Франка видатне місце в історії передової суспільної думки України кінця 70-х років XIX ст. належить М. Драгоманову. Справедливо писав у 1914 р. А. В. Луначарський в статті «Шевченко і Драгоманов»: «Шевченко для українців, а за ним і для світової демократії, багате джерело світла! Але і Драгоманов залишається джерелом світла, що дивує далекозорістю, яскравістю і красою свого розуму, лишається великим учителем, котрий далекозорістю і правдолюбством не нижче самого Чернишевського»¹.

Скоро минає 100 років з дня написання Драгомановим магістерської дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». В цій першій великій історико-філософській праці, і в інших поки що розкиданих і малодоступних широкому читачеві статтях і монографіях, Драгоманов сказав так багато слушного, свіжого по корінних проблемах суспільного розвитку, висловив таке багатство нових думок, відвів таке місце теорії у визвольному русі, що все це змусило тогочасну передову громадськість заговорити про нього як про одного з найвизначніших соціологів і істориків.

М. Драгоманов був рішучим прихильником історизму в підході до суспільних процесів. Вимагаючи суворої об'єктивності в оцінці соціальних явищ, він справедливо вбачав хибність того чи іншого висновку в суб'єктивному, упередженому підході до них, у відсутності «уміння глянути на світ ширше, ніж сьогоднішні форми життя»². Такого ж правила додержувався він і в оцінці діяльності окремих людей, які так чи інакше впливають на події. «Кожного чоловіка, кожного письменника тільки тоді можна оцінити як слід,—слухно зауважував Драгоманов,—коли роздивитись на нього власне історичним об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював... Таке дослідження розбиває ідоли, святі моці, та зате дає не тільки правдивий погляд на померлих пророків, а ще й міцну нитку, щоб провести нас в майбутнє...»³ Величезний вплив публіцистичних виступів Драгоманова з різноманітних питань науки, освіти, політики, соціології саме й пояснюється тим, що він умів бачити загальне і особне, національне і загальнолюдське, індивідуальне та громадське в їх тісному переплетінні і в цьому наближався до діалектико-матеріалістичного розуміння історичного процесу.

Яким же був критерій соціального прогресу в Драгоманова? Вже в перших наукових працях із загальної історії, зокрема в дисертації

¹ Пам'яті Драгоманова. Харків, 1920, стор. 55.

² М. Драгоманов. По вопросу о малорусской литературе, Вена, 1876, стор. 33.

³ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906, стор. 22.

«Імператор Тіберій» (1864) та магістерській дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869) у Драгоманова помітні сильні матеріалістичні тенденції в підході до суспільних явищ. Він наголошує на тому, що суспільство прогресує головним чином завдяки діяльності народних мас. Не імператори визначають хід історичного процесу, як думали римські історики, а соціальні відносини основного населення держави. «Сукупність усіх історико-філософських питань,— писав Драгоманов про розуміння римськими істориками суспільних явищ,— приводила їх до того, що вони дуже мало вникали у внутрішні причини історичних явищ і в головну сторону політичного життя як старої Римської республіки, так і періоду революційного і часу імперії, в їх соціально-економічні відносини, а тому й не могли правильно оцінити жодної з цих епох»⁴.

Як видно, за Драгомановим, основа прогресу — в динаміці соціально-економічних факторів. Віддаючи належне французьким матеріалістам XVIII ст. за їх звернення до людини як основи основ суспільного життя, Драгоманов разом з тим критикує їх обмеженість, їх намагання зводити розвиток людини до механічних законів природи, яким підлягає життя. «Зводити до таких результатів тисячолітню історію цивілізованого народу,— писав він,— чи не означає це вигнати з історії царство неусвідомленого випадку тільки для того, щоб поставити на його місце випадковість, осмислену механічними законами? Чи не означає це замість наукового дослідження причин і наслідків зміни політичних і соціальних явищ дивитись на історію очима східного фаталіста-візіонера, який програмує, що «все на світі суета і міраж, який тільки безумними приймається за дійсність»⁵. Отже, Драгоманов наголошує передусім на об'єктивному і закономірному характері прогресу.

Звичайно, це не було відкриттям для другої половини XIX ст., бо такі ідеї висловлювались ще в кінці XVIII ст. Ці ідеї з позиції об'єктивного ідеалізму були викладені в «Філософії історії» і «Феноменології духу» Гегелем. Вони були науково обґрунтовані основоположниками наукового комунізму, і зайняли своє чільне місце в науці про матеріалістичне розуміння історії в середині 40-х років XIX ст. Однак потрібно враховувати також те, що Драгоманов був одним з перших мислителів Росії і України, який слідом за Герценом і Чернишевським в умовах жорстокого урядового терору, посилення реакції в усіх сферах політичного і культурного життя країни, панування релігійно-ідеалістичної філософії мужньо і послідовно відстоював думку про прогрес суспільства, зв'язуючи його з визвольним рухом.

Значно пізніше, вже на початку 90-х років, Драгоманов піднімається до наукового розуміння одного з найважливіших питань соціології, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в історії. «Вся практична мудрість людська,— зазначав він,— може бути в тому, щоб убачити напрямку руху світового, його міру, закон, і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас»⁶.

Ставлячись з глибокою повагою до тих мислителів минулого, які йшли наперекір пануючим політичним концепціям, відстоювали ідеї закономірних змін у суспільстві, Драгоманов вказував на величезну революційну силу таких ідей саме тому, що вони запалюють маси на боротьбу. «Думка про поступ в історії,— писав він 1880 р. в «Грома-

⁴ М. П. Драгоманов. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит, К., 1869, стор. 90.

⁵ Там же, стор. 219.

⁶ М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу, Львів, 1892, стор. 294.

ді» — стала підпирати всі змагання до зміни в громадських порядках... Зміни то миром, то повстанням. Думка про поступ *позаду нас* підпирала передові гурти і тоді, коли вони були ще малими, даючи їм певну надію, що подібно ж буде поступ і до нас і після нас. Так, наприклад, тепер **соціалісти**, заступники «четвертого» шару громадського, бачачи й признаючи те, що зробила в свій час для поступу громадського буржуазія, «третій шар громадський», тим більш хочуть іти далі і підпирають свої надії на те, що такі вони доборяться до свого, приміром того, як доборолась до свого ота буржуазія»⁷. Саме думка про поступ в історії, продовжує він далі, «стала ґрунтом і підвалиною всякої громадсько-політично-соціальної праці, мирної як і повстанської, і в цілих гуртів, як і в кожній людині осібно»⁸.

Ідею соціального прогресу Драгоманов протиставляє релігійній вірі в майбутнє. На його думку, ідея поступального розвитку історії «дає таку силу вільним робітникам, яку колись давала найліпшим з рабів божих віра в царство небесне»⁹.

Важливою особливістю поглядів Драгоманова на суспільний прогрес було також те, що він тісно пов'язував виникнення соціалістичних учень у ХІХ ст. з появою «вільних робітників у господарстві» * та остаточним торжеством філософських ідей про «природний безупинний поступ».

Це вже було новим словом у суспільній думці України кінця 70-х років ХІХ ст. Тут буде слушно зауважити, що ті самі думки висловив двома роками пізніше І. Франко в роботі «Мислі о еволюції в історії людськості». Інша справа, як розумів Драгоманов цей безупинний поступ, яким шляхам він віддавав перевагу, як обґрунтовував їх доцільність на різних етапах соціально-економічного розвитку Росії та України, як ставився до революції і еволюції. Тут виявились і сильні, і слабкі сторони його соціологічних поглядів, обмеженість і помилковість у вирішенні конкретних питань визвольного руху. Та вже саме звернення до ідеї прогресу і намагання зв'язати соціальний прогрес з визвольною боротьбою, з соціалізмом було великим кроком уперед в історії передової суспільно-політичної думки в порівнянні з пануючими ідеалістичними доктринами. Щодо шляхів історичного прогресу, то Драгоманов був твердо переконаний у необхідності крутої ломки старих порядків. Не можна погодитись з існуючими до цього часу твердженнями, ніби Драгоманов був в основному еволюціоністом, поступовцем. Ті, хто дотримується такої думки, посилаються, як відомо, на статтю І. Франка «Суспільно-політичні погляди Драгоманова».

В умовах загострення класової боротьби в Галичині І. Франко виступив за творчий розвиток спадщини Драгоманова, закликав іти далі, а не сліпо слідувати за старими схемами й догмами. Пізніше, в листі до дружини Драгоманова, він визнав, що в оцінці постаті Драгоманова були наявні і його, Франка, чисто особисті міркування. Сама ж стаття була спрямована по суті проти епігонства, хоч у ній і містилася дещо одностороння оцінка суспільно-політичних поглядів Драгоманова. Слова Франка «не революція, а еволюція були девізом Драгоманова», як відомо, болісно вразили всю передову громадськість, яка бачила в особі Драгоманова в першу чергу непримиренного борця з самодер-

⁷ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, стор. 83.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 84.

* Говорячи про «вільних робітників», Драгоманов мав на увазі передусім трудивників міста і села, які, позбавившись феодально-кріпосницької залежності, дістали б змогу «вільно» продавати свою працю і здобути кращу, ніж раніше, соціально-політичну організацію.

жавством. Тимчасом ці слова стали на багато років відправною точкою для багатьох дослідників наукової і громадсько-політичної діяльності Драгоманова.

Такий принцип дослідження суперечить ленінській вказівці про те, що до визначення ролі і місця в історії видатних суспільних діячів потрібно підходити конкретно-історично. Усе життя М. Драгоманова — боротьба. Боротьба з релігією — за матеріалістичний світогляд, з самодержавством — за конституційну європейську форму правління, з націоналізмом — за свободу розвитку свого народу і одночасно за розвиток усіх народів, з реакційними суспільними інститутами — за соціальний прогрес, з схоластикою і національною заскорузлістю — за реалізм у літературі та мистецтві. Девіз Драгоманова — боротьба. Він любив повторювати слова Шевченка: «На те й лихо, щоб з ним боротись».

Звичайно, людина, яка проголошувала своїм девізом боротьбу, не могла бути еволюціоністом у тому розумінні цього слова, яким кваліфікують, скажімо, фабіанський рух. Тому неправильно розцінювати боротьбу Драгоманова за конституційну свободу в Росії як еволюціонізм. Адже в ті самі роки, коли Драгоманов проголошував своїм лозунгом встановлення політичного режиму в Росії на зразок європейських буржуазно-демократичних форм правління, він в ім'я досягнення справедливої мети закликав і до рішучих дій: «Якщо уже пішов із-за речі, яка справді, варта того, так бери револьвер, ніж, хоч вила, і не вертай, а стріляй, ріжся, коли треба»¹⁰.

До речі, в цьому відношенні у Драгоманова було багато спільного з Герценом. Справді, драгоманівські видання «Громади» багато чим нагадували полум'яні сторінки герценівського «Колокола»; Герцен боляче переживає поразку революції 1848 р., а Драгоманов — Паризької комуні та політичну реакцію в Європі після 1871 р.; обидва мислителі звертаються до вивчення національно-визвольних рухів у Європі (ірландців, норвежців, італійців) з тим, щоб підштовхнути прогресивну громадськість Росії до боротьби за свободу. Не випадково політичною діяльністю та науковим доробком О. І. Герцена і М. П. Драгоманова цікавились К. Маркс і Ф. Енгельс, до їх праць неодноразово звертався В. І. Ленін.

Яке ж місце відводить Драгоманов еволюції і революції в суспільстві? Чи можна говорити, що він віддає перевагу одній якійсь з цих форм соціального прогресу? Що він взагалі вкладав у поняття «еволюція» і «революція»?

Еволюцію Драгоманов розумів як поступове нагромадження прогресивних сторін і моментів у суспільному житті, як такий історичний процес, що включає в себе також і революційні зміни. Поняття «еволюція» в нього значно ширше і місткіше, ніж у позитивістській філософії Конта і Спенсера. Це не тільки поступові, дрібні і незначні зміни, але й події корінні, які змінюють усю структуру суспільства¹¹.

Політичний і моральний крах бакунізму в Західній Європі приводить Драгоманова до думки про те, що самими лише бунтами, без чіткої політичної програми не можна добитись таких корінних змін у суспільно-політичній атмосфері Росії, про які він мріяв. Тому в першому ж номері «Громади» (1879 р.) він застерігає від легковажного підходу до такого важливого питання, як здійснення соціальної революції.

Як відомо, багатьом революціонерам здавалося, що з самодержавством ось-ось буде покінчено, що для цього досить більш-менш удало-

¹⁰ М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, Париж, 1906, стор. 219.

¹¹ «Громада», 1878, Женева, стор. 70, 72 та ін.

го бунту. Вони недооцінювали великої підготовчої роботи до соціального перевороту, який, по суті, продовжується багато років, а не закінчується на другий день після повстання. Моральний крах бакунізму на Заході ще не означав того, що з ним покінчено і в Росії. Саме це мав на увазі М. Драгоманов, коли писав разом з С. Подолінським і М. Павликом у «Передньому слові» першого номера «Громади»: «Давати дуже велику вагу повстанням, а до того і вірити в те, що велика, корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звуть «соціальною революцією», може стати ділом одного великого повстання навіть в одній великій країні — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські і господарські»¹².

Таким чином, Драгоманов правильно вважав, що успішне повстання може вирішити лише головне питання революції: про політичну форму правління, про владу. Для вирішення ж багатьох соціальних і господарських питань, що виникнуть після цього, на його думку, необхідна еволюція. «Нова наука природня,— говорить він, маючи на увазі вчення Дарвіна про еволюцію в органічній природі,— мусить превчити письменних людей... привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться відразу, і що державні чи протидержавні заходи і повстання — тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському житті, а далеко не все»¹³. Драгоманов не виступав проти повстань взагалі. Більш того, він визнавав, що «без збройного бою з гнобителями народу не обійтись». Він висловлює глибоку думку про те, що повстанням «можна кінчати з старими порядками, котрі вже підкопані з усіх боків», але встановити нові порядки саме повстання не може, бо «навіть повалені старі порядки вертаються на другий день після повстання»¹⁴. А щоб такі порядки не повернулись, потрібні докорінні зміни в суспільстві не тільки в формі правління, але також і в сфері «громадській, родинній, науковій»¹⁵.

Саме такі зміни, за Драгомановим, визначають ступінь прогресивного розвитку суспільства. Не віддаючи перевагу матеріальним чи духовним факторам, він схильний був розцінювати їх як рівнозначні, вважаючи, що «життя людське занадто складне, щоб пояснити його лише одним елементом»¹⁶. Звичайно, в розумінні Драгомановим суті суспільних явищ є момент еkleктизму. Однак позитивне вже те, що він спрямовував свою критику проти однобічного пояснення складних суспільних явищ, що було характерним, наприклад, для позитивістської філософії, яка вбачала причину соціальних явищ головним чином у біологічній природі людини. З другого боку, в Західній Європі після поразки Паризької комуни поширився економічний матеріалізм, який спрощено розглядав питання про вирішальну роль економічних факторів. Полемізуючи з обома цими ворожими марксизму напрямками, Драгоманов писав: «Головним методом соціального руху є економічний прогрес, від церкви не залежний, і світська вільна наука і філософія»¹⁷. Таке трактування прогресу було, безумовно, також значним кроком уперед в умовах ще досить сильного впливу в Росії і на Україні позитивізму Конта, а також різних вульгаризаторів економічної теорії Маркса.

В плані розгляду соціологічної концепції Драгоманова і того місця, яке він відводив ідеї прогресу в суспільстві, безперечний інтерес

¹² «Громада», стор. 69.

¹³ Там же, стор. 70.

¹⁴ Там же, стор. 70—71.

¹⁵ Там же, стор. 72.

¹⁶ Переписка М. Драгоманова з Ю. Бачинським, т. I, стор. 7.

¹⁷ «Народ», 1892, ч. 15—18, стор. 204.

має його ставлення до народних рухів і ролі в них окремих осіб. Результати революційних переворотів, зауважує він, мало залежать від почуттів і розрахунків їх ініціаторів, бо причини таких переворотів глибші, ніж це здається на перший погляд. «Ідея прогресу,— писав Драгоманов,— послабила поняття про випадковість або приписування особистості більшого значення, ніж вона мала в дійсності»¹⁸.

Кількома роками пізніше в одному з листів до редакції журналу «Друг» Драгоманов знову повертається до питання про роль особи в історичному процесі, наголошуючи на тому, що ця роль тим політичніша і відчутніша, чим більше відповідає інтересам найширших мас, «історія яких важніша історії пануючих класів». На думку Драгоманова, вплив видатних осіб на історичний розвиток залежить від того, наскільки вони розуміють потреби народних мас. «Гідні поваги лише ті,— писав він,— хто з найбільшою свідомістю переходить на сторону маси, plebis, тобто хто зраджує вищі класи і прагне злитись з масою, передаючи їй розумовий розвиток, успадкований від минулої історії»¹⁹.

Цю ж думку Драгоманов відстоює і в «Передньому слові» першого номера «Громади», коли закликає народ «самоmu, без панів і чиновників впорядковувати свою долю»²⁰, ця ідея — лейтмотив багатьох його виступів і пізніше, зокрема, на сторінках створеного з його ініціативи журналу радикальної партії «Народ». Тому І. Франко мав цілковиту рацію, надзвичайно високо оцінюючи заслуги Драгоманова-соціолога щодо визначення ним ролі народних мас в історичному процесі. «Він один з перших в Росії, а тим більше у нас, почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній за царями і війнами маси народні. Їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя»²¹.

Народ не тільки головний рушій соціального прогресу. Він і великий зодчий у духовній царині. Драгоманову по праву належить одне з найчільніших місць серед діячів демократичного напрямку в справі визначення провідної ролі народу в розвитку матеріальної і духовної культури. Учений-фольклорист з європейським іменем, він глибоко досліджував питання, як протягом століть український народ створював багату й оригінальну національну культуру, збагачуючи її кращими надбаннями культури російської і світової, водночас безкорисливо ділячись своїми здобутками з іншими народами.

Палкий інтернаціоналіст і гуманіст, Драгоманов був ворогом «національного етнографізму» в мистецтві і виступав за тісний зв'язок літератури та мистецтва з життям народу, за мистецтво, що уособлює передові прогресивні ідеї, об'єднує навколо них людей різних національностей. Загальновідомі гнівні виступи Драгоманова проти «хуторянського» націоналізму, його глибока критика реакційних ідей народовців і москвофілів у мистецтві. «Наша література,— писав він у листі до В. Навроцького,— мусить виступати во ім'я демократизму і поступових ідей віку..., мусить розвиватися на міцній реальній основі»²². Світова культура, на думку Драгоманова, має розвиватися шляхом органічного поєднання національного й інтернаціонального, загальнолюдського й особистого. Таке поєднання має закономірний характер,

¹⁸ М. Драгоманов. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит, стор. 37.

¹⁹ «Друг», 1876, ч. 14—15, стор. 226.

²⁰ «Громада», стор. 23.

²¹ Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів, Львів, 1896, стор. 27—28.

²² Листування М. Драгоманова з В. Навроцьким.— «За сто літ», кн. I, К., 1927, стор. 107.

бо стосується найсуттєвіших соціальних питань розвитку всіх народів. «Чим більше народна література,— зазначає Драгоманов,— тим більш вглиб вона захоплює людей і тим більше збільшує соціально-культурне, всесвітньо-історичне тіло»²³.

Драгоманов неодноразово виступав проти концепції «самобутнього розвитку» українського народу, з великим пієтетом говорив про прогресивні сили Росії, її «гідних поваги і шани людей, які готували суспільство до звільнення селянства з кріпацтва і які ще чимало послужать українському народові більш гідним чином, ніж колишні Дорошенки та Палії, а особливо Мазепи»²⁴. Однак правильно твердячи, що «національність є тільки форма, а не ідея, і націоналізм не може бути принципіальною підставою ніякої громадської праці — ні соціальної, ні культурної»²⁵ — він зупиняється на півдорозі. Знайти діалектичну єдність соціального і національного, углядіти вирішення національного питання через соціальне Драгоманову було не під силу. Це зміг зробити лише марксизм.

У поглядах на історичний процес у цілому і на окремі його сторони, зокрема на прогрес, Драгоманов проявив себе глибоким мислителем. Його ідеї про закономірний і об'єктивний характер прогресу як неминучого настання корінних змін у суспільстві, про роль народу, цього основного рушія прогресу, про національне й інтернаціональне суперечать уявленню про Драгоманова як, головним чином, ліберального діяча і мислителя.

Звичайно, і в ліберальних мислителів трапляються прогресивні ідеї. Наприклад, у відомого російського соціолога М. М. Ковалевського головним стержнем соціологічних поглядів також була думка про закономірний прогрес. Про прогрес писав навіть такий ідеаліст, як С. С. Гогоцький. Усе це так. Однак Драгоманов, слідом за Герценом і Чернишевським, пов'язував соціальний прогрес із визвольним рухом, з боротьбою народу за свою кращу долю. В Ковалевського, як відомо, прогрес — це «гармонія» і «солідарність» у суспільстві, а в Гогоцького — «усталеність», непорушність державних основ. У Драгоманова ж — це боротьба за найсправедливіший лад на землі (хоч багато в чому для нього і неясний), за визволення від нужди і рабського безправ'я, за такий національний розвиток, який не перечив би розвитку інших народів. В цьому корінна відмінність його поглядів на прогрес від буржуазно-ліберальних.

Роль Драгоманова в розвитку ідей прогресу в 70—80 роках досить помітна. Вона була б іще помітнішою і вагомішою, якби Драгоманов був тісніше зв'язаний з визвольним рухом безпосередньо, якби він жив не в еміграції, а на своїй рідній землі. Тоді для нього були б явнішими ті нові тенденції, що виникли в соціальних відносинах наприкінці 80-х — на початку 90-х років: значне зростання робітничого руху, поширення марксистських ідей, розвиток політичних форм класової боротьби трудящих.

Однак, навіть стислий аналіз поглядів Драгоманова на історичний процес свідчить про їх прогресивність для свого часу. В багатьох випадках вони відповідали корінним вимогам революційно-визвольного руху 70—80 років у Росії і на Україні, відіграли помітну роль у розвитку ідей прогресу, в підготовці до сприйняття передовими верствами суспільства історичного матеріалізму.

²³ М. Драгоманов. По вопросу о малорусской литературе, Вена, 1876, стор. 21.

²⁴ М. Драгоманов. Українське письменство 1866—1873 років. ЛНВ, кн. 12, 1902, стор. 122.

²⁵ «Народ», ч. 16, 1893, стор. 160.

С. В. ЩУРАТ

ПРО ЗВ'ЯЗКИ Т. ПАДУРИ З ДЕКАБРИСТАМИ

До сторіччя повстання декабристів в українських радянських виданнях було опубліковано ряд досліджень. Окремі автори (академік Д. Багалій, М. Слабченко та ін.)¹ вказали на участь у переговорах між Південним товариством декабристів і Польським патріотичним товариством польсько-українського письменника з Правобережжя Тимка (Томаша) Падури (1801—1871), який виступив на захист прав українського народу.

Основою для подібних припущень були згадки про це у деяких українських і польських істориків, мемуаристів та літературознавців.

Ще 1884 р. польський історик і мемуарист Антоні Ролле² повідомляв, що на початку 1825 р. у Житомирі в будинку волинського губернського маршалка Петра Мошинського під час наради представників Польського патріотичного товариства і Південного товариства декабристів про спільну революційну діяльність загальну увагу привернула одна людина. «Був нею молодий вихованець кременецької школи. Томаш Падура, брат Юзефа, який саме тоді виконував обов'язки секретаря при губернському маршалкові. Цей пришелець, з хазяїном навіть не дуже-то знайомий, зовсім несподівано виступив в ім'я свободи третьої слов'янської національності, малоруської власне... А промовляв з таким захопленням про давні вольності народу на Україні, так образно змальовував його минуле, що прихилив до себе серця всіх; ентузіазм ще більше посилювався, коли промовець запропонував свої послуги та готовність до апостольства в народі, що зберігає традиції своєї давньої величі»³. Тоді ж, зазначив Ролле, С. Муравйов-Апостол подарував Падури на знак братерства залізний перстень, а В. Жеву-ський обіцяв свою приязнь і допомогу.

З літературознавців на зв'язки Падури з декабристами, мабуть, першим вказав М. Дашкевич в «Отзыве о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Вспереч негативній оцінці Петровим творчості Падури («Падура — плохой польско-украинский стихотворец»⁴), Дашкевич заявив, що той «рисував небувале козацтво, але не без всякого таланту, і поезія його не минулась безслідно». Поряд з тим він відзначав, що у Падури майже одночасно з Рилеєвим виникла думка оспівати героїв української історії і припускав, що останній захопився цією ідеєю внаслідок близького «знайомства з поляками», оскільки «російські змовники, до яких Рилеєв належав, спілкувалися з польськими, серед яких був Падура»⁵.

Обережну концепцію М. Дашкевича про схожість тематики творів обох поетів невдало розгорнув у ХХ ст. київський літературознавець

¹ Д. Багалій. Уваги до генези декабристського руху на Україні. Рух декабристів на Україні, Харків, 1926, стор. 32; М. Є. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 ст., т. 1, Одеса, 1925, стор. 96.

² Dr. Antoni I. Orowiadania, serya czwarta, т. 1, Warszawa, 1884, стор. 159—253.

³ Dr. Antoni I. Назв. праця, стор. 233.

⁴ Н. Н. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия, К., 1884, стор. 380.

⁵ Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX тому Записок Импер. Академии наук, № 1, Спб., 1888, стор. 192—193.

Василь Маслов, який у монографії «Литературная деятельность К. Ф. Рылеева» (К., 1912) повністю визнав вплив Падури на Рилєєва і навіть вказав на деякі тематичні й фразеологічні запозичення письменника-декабриста. «Падура з його ідеалістичними уявленнями про Мазепу міг мати певний вплив і на Рилєєва»,— твердить Маслов. З ним польський поет міг зустрічатися на Україні, де він, одягнений простим лірником, пройшов багато областей, намагаючись всюди розбудити ентузіазм, дух давнього вільного життя козацтва і вселити ненависть до російського уряду⁶.

У дожовтневий час на зв'язки Падури з декабристами також вказували О. Русов, О. Мончаловський та ін.⁷

Однак в дослідженнях про участь Падури в декабристському русі було чимало суперечностей (різnobій у назвах, де відбулася нарада, в іменах її учасників тощо), крім того дехто з літературознавців почав некритично повторювати за Масловим думку про літературний вплив Падури на Рилєєва. Спробу з'ясувати ці питання зробив наприкінці 20-х років житомирський дослідник проф. В. Гнатюк⁸. Він досить детально вивчив вказані суперечності і слушно назвав Падуру «типовим українським регіоналістом польської орієнтації»⁹, який у процесі розвитку громадської думки на Правобережжі був певним «етапом на шляху до хлопоманів і Антоновича»¹⁰. Гнатюк у своїх висновках щодо зв'язків поета з декабристами небезпідставно заявив: «З деякою обережністю ми припускаємо, що Падура міг брати участь у нараді між декабристами й поляками в Житомирі чи в іншому місці Правобережної України, але категорично відкидаємо думку про літературний та ідеологічний вплив Падури на творчість Рилєєва»¹¹.

Гнатюк підтримав думку, що нарада проходила в Житомирі. «Тут,— слушно аргументує він,— працювала дуже енергійна особа, Петро Мошинський, що був у січні 1826 року усунений з посади губернiального маршалка й притягнений до слідства в справі польських організацій. Юзеф Падура, як секретар Мошинського, без сумніву, був з ним у близьких стосунках і міг відповідно рекомендувати свого брата»¹². Вчений припускає, що нарада відбулася в серпні 1825 р.: «Правдоподiбно є і дата спільного зібрання—серпень 1825 року, бо у вересні російські змовці перебували, як свiдчить Горбачевський, на маневрах у с. Ліщині під Житомиром, а саме порозуміння пiвденців з поляками, за його словами, сталося ще до маневрів»¹³. Внаслідок ґрунтового аналізу В. Гнатюк прийшов до висновку, що Падура встановив стосунки з декабристами лише після написання вірша «Рухавка»¹⁴.

⁶ В. Маслов. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева, К., 1912, стор. 301.

⁷ О. Русов. Теорбанисты Грегор, Каэтан и Франц Видорты.— «Киевская старина», 1892, т. XXXVI, стор. 365—380; О. Мончаловский. Литературное и политическое украинифильство, Львов, 1898; В. Щурат. Шевченко і поляки, Львів, 1917.

⁸ В. Гнатюк. Тимко Падура в українському історично-культурному процесі.— «Червоний шлях», Харків, 1927, № 12, стор. 145—154; його ж. Падура, Рилєєв і декабристи.— «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XIII, К., 1928, стор. 113—128; його ж. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис, Харків, 1931.

⁹ Володимир Гнатюк. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис, стор. 67.

¹⁰ Там же, стор. 131.

¹¹ В. Гнатюк. Тимко Падура..., стор. 128.

¹² Володимир Гнатюк. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис, стор. 27.

¹³ Там же.

¹⁴ В. Гнатюк. Тимко Падура..., стор. 119.

В «Pismach Tymka Padurry...» (зберігаються у Львівській державній науковій бібліотеці), опублікованих на основі автографів письменника, вірш надруковано на 11—13-й сторінках і позначено 1825 р. Інший недатований його варіант вміщено у тому ж виданні на 337—338-й сторінках. Вчений прийняв датований текст за первісний. А оскільки тут Падура виставив ворогами козаків росіян та ще й заперечив їх слов'янське походження, Гнатюк зробив висновок, що «Рухавка» у первісному звучанні написана до встановлення взаємин поета з декабристами і вказав, що ці взаємини могли мати місце лише після відмови Падури від шовіністичних поглядів: «...Войовничий і в великій мірі шовіністичний настрій поета відбивається в його українці (свої пісні Падура називав «українками». — С. Ш.) «Рухавка» («Повстання»), датований 1825 роком у Тетіїві. Історіографи, вказуючи на зв'язок Падури з декабристами, наводять здебільшого її першу строфу, де Падура енергійно закликає українське козацтво до організованого виступу проти спільного ворога. Чи могло сприяти порозумінню між поляками й декабристами оголошення подібного вірша? Звичайно, ні! Але для нас потрібна його дата, бо він, без сумніву, був скомпонований до знайомства Падури з декабристами»¹⁵. І далі: «Од своїх шовіністичних поглядів «Рухавки» Падура відмовився й, залишивши кістяк вірша (заклик до козацтва), він його в 1827 році (Ружин на Раставиці) переробив, скерувавши увагу козацтва на його традиційного історичного ворога, бусурменів; вийшло шаблоново, але, головне, показувало настрій першої редакції»¹⁶.

Слід, проте, зазначити, що міркування Гнатюка про «Рухавку» необгрунтовані, хоча й здаються переконливими. На деякі доступні йому матеріали автор не звернув уваги. З автографами ж поета та його біографією від 1875 р. вчений не мав можливості ознайомитися. До того ж, наприкінці 20-х років рух декабристів було вивчено ще недостатньо.

Оскільки питання про зв'язок Падури з декабристами стане значно рельєфнішим лише у світлі окремих подій того часу, доцільно на них зупинитись.

Ще в 1823 р. на київському з'їзді декабристів видатний діяч руху декабристів на Україні підпоручик М. П. Бестужев-Рюмін запропонував Південному товариству увійти в зв'язки з Польським патріотичним товариством та розпочати з ним переговори про спільну діяльність. Після серйозних дебатів з'їзд схвалив пропозицію, доручивши зустрітись з поляками М. П. Бестужеву-Рюміну та підполковникові С. І. Муравйову-Апостолу, тобто керівникам Васильківської управи Південного товариства декабристів¹⁷.

Протягом 1823 р. зв'язок було встановлено. На початку 1824 р. до Києва для переговорів прибули відповідальні керівники польської організації, члени її Центрального комітету — князь Антоні Яблоновський і підполковник польської армії Северин Кшижановський. Під час наради було схвалено проект спільного договору¹⁸, а для дальших контактів виділено посередників: від декабристів — Муравйова-Апостола й Бестужева-Рюміна, від поляків — дворянського засідателя Київського головного суду А. Гродецького і члена обласної ради Польського товариства в Київській губернії, поміщика А. Чарковського¹⁹.

Внаслідок того, що остаточне затвердження договору між Цен-

¹⁵ Володимир Гнатюк. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис, стор. 26.

¹⁶ Там же, стор. 27—28.

¹⁷ М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. II, М., 1955, стор. 35.

¹⁸ Там же, стор. 37.

¹⁹ Там же, стор. 40.

тральним комітетом Польського патріотичного товариства та Північною й Південною управами декабристів натрапило на труднощі, головним чином, у вирішенні територіального питання (йшлося про майбутній кордон між конституційною Росією і визволеною незалежною Польщею), зустрічі між посередниками декабристів і поляків не припинялися. Протягом 1824 р. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін мали кілька спільних нарад з Гродецьким. Незабаром до Києва прибув вдруге Антоні Яблоновський і протягом січня — лютого 1825 р. вів переговори з П. Пестелем і С. Волконським, оскільки Муравйов і Бестужев через службові обов'язки не могли бути в Києві²⁰. Проте вони й надалі залишалися представниками декабристів у взаєминах з польськими революціонерами. Напередодні повстання Чернігівського полку, 25 грудня 1825 р., С. Муравйов-Апостол сповістив П. Мошинського про події у Петербурзі і вимагав від Польського патріотичного товариства одночасного виступу²¹.

Вищенаведені факти свідчать, що ініціаторами й організаторами зв'язків з поляками були керівники Васильківської управи Південного товариства — С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін. Вони обидва приблизно з 1824 р. встановили стосунки з П. Мошинським, який брав активну участь у переговорах поляків з декабристами.

Анонімний автор біографії Падури про зв'язки поляків з декабристами пише: «В цих саме областях (у Київській, Волинській і Подільській губерніях. — С. Щ.) відбувалися близькі контакти польських зв'язківців з російськими, і саме на початку 1825 р. провадилися у цій справі (зв'язків і спільної діяльності. — С. Щ.) у Києві переговори між Пестелем і Яблоновським. Російські змовники не заперечували проти того, щоб після знищення царизму Литва, Україна та зайняті землі залишились за Польщею, але через відсутність рішучих заяв з боку польських керівників остаточної домовленості не досягнуто, і справа російсько-польської змови поки що не вдалася»²². І далі про Падуру: «Отож, до цих таємних змов належав також і наш Падура. Чи дав втягти себе до них ще у Кременці, чи лише після закінчення тамтешньої школи, це неважливо, але перейнявся, може аж надто, їхньою метою та їх різноманітними заходами, і звідси саме, мабуть, і пішли оці червоні принципи, які визріли в його душі і яким дав попуск у «Czarce» («Шанці») *. А що він належав до тих змов найкраще свідчить його вірш українським наріччям, що його написав зараз же після закінчення Кременецького ліцею, 1825 р., перебуваючи в Тетіїві, маєтку князів Сангушків. Це його «Рухавка», бойова пісня, сповнена вогню й натхнення, складена з усією наснагою молодечої душі. Написав її в тому ж році, як сам свідчить, на прохання якихось С. М. А. і М. Р. Б., що бажали мати бойову пісню цією мовою: вона мала повести загони українців на криваву боротьбу з царською солдатнею, до якої, однак, після викриття російської змови і покарання її головних керівників не дійшло»²³.

Другий біограф Падури розкривав деякі деталі, що стосуються однієї з нарад декабристів з поляками, її місця, часу й учасників: «У 1825 р., у перших днях серпня, в Житомирі, — пише він, — мав місце з'їзд, і в будинку графа Мошинського відбулася велика Слов'янська

²⁰ М. В. Нечкина. Назв. праця, стор. 113—117.

²¹ Там же, стор. 331.

²² Pisma Tymka Padurzy..., Lwów, 1874, стор. XIII.

* Поема датована 6 лютого 1826 р., польською мовою. У ній в алегоричній формі поставлено проблему про класову будову суспільства та гноблення феодалами підданих.

²³ Pisma Tymka Padurzy..., стор. XIII.

сесія під головуванням Муравйова-Апостола, Рилеева і наших польських знаменитостей. Граф відрекомендував Тимка. Молодий ентузіаст втратив самовладання. Те, що виголошував, порівнювано з промовою Байрона до греків під Фермопілами. Зчинилося загальне захоплення, фанатична віра у справедливість справи, віра в силу єдності, впевненість у силі духа і власних силах; серед загального розквіту золотих сподівань промовець почувся щасливим у zenіті успіху! На цій сесії ухвалено вислати Тимка за Дніпро до українських молодців, а Муравйов подарував йому залізний перстень на знак братерства у спільній дії в ім'я єдиної справи. На цій сесії також Тимко вперше познайомився з графом еміром Вацлавом Жевуським»²⁴.

Для висвітлення зв'язків Падури з декабристами важливе значення має свідчення самого поета в авторській примітці до «Рухавки». Але на нього чомусь не звернули уваги ні Гнатюк, ні інші дослідники. «Цей вірш був написаний у 1825 р. на прохання С. М. А. і М. Р. Б., які бажали мати бойову пісню цією мовою»²⁵. Указані поетом ініціали без сумніву розшифровуються, як Сергій Муравйов-Апостол і Михайло Бестужев-Рюмін. Тоді стає ясно, що «Рухавку» було написано на замовлення керівників Васильківської управи Південного товариства. Це вказує на стосунки поета з ними.

Щоб проаналізувати варіанти «Рухавки», звернемося до автографів Падури. В автографі, що має заголовок «Pisma Tymka Padurgy., Tom I» (інв. № 1935а) вірш датовано 1825 р. і записано на 27—31-й картках. Це перша його редакція, яку в львівському виданні 1874 р. надруковано у примітках («przypisach») на 337—338-й сторінках без дати. Тут немає шовіністичних випадів проти росіян, а, навпаки, ворогом усіх, «кому вольність мила», показано царизм. Саме до бою з ним автор закликав нащадків вільного козацтва. Другий перероблений текст «Рухавки» автор записав на 303—306-й картках першого рукописного тома своїх творів без дати під заголовком «Ruchawka (porgawiona)», тобто «поправлена». Цей варіант редактор львівського видання 1874 р., якому друга, шовіністична інтерпретація вірша подобалася найбільше, опублікував на 10—13-й сторінках, вказавши дату першої редакції. Саме в цьому «поправленому» варіанті спільним ворогом поляків і козаків Падура вивів росіян. Вірш він переробив 1827 р., готуючись перед повстанням 1831 р. до агітаційної подорожі по Україні. Час переробки підтверджує дата («1827, Ружин при Раствавиці»), вказана автором під єдиною публікацією твору у збірці поезій «Ukrainki z putoju Tymka Padurgy» («Українки з нотами Тимка Падури»), виданій у Варшаві 1844 р. самим поетом. Тут «Рухавка» надрукована під назвою «Pisn kozacka» («Казацька пісня») на 99—105-й сторінках і покладена на музику відомим польським композитором Каролем Ліпінським*. Це остання авторська редакція «Рухавки», у якій, очевидно, з цензурних причин ворогом козаків виведено татар. Змінивши в силу необхідності текст твору, Падура залишив дату попереднього (тобто другого) варіанту.

Можна припускати, що найбільш достовірним свідченням про місце, час і учасників наради, на якій був присутнім Падура, є слова автора «Prawdziwego zyciorysu...» До кінця червня 1825 р. Падура навчався в Кременецькому ліцеї. Мало ймовірно, щоб уже там у нього встановилися зв'язки з декабристами. Повернувшись додому він, зви-

²⁴ Prawdziwy Zyciorys Tomasza Padurgy, skreślony przez..., Poznań, 1875, стор. 33—34.

²⁵ Pisma Tymka Padurgy..., стор. 336.

* Раніше музику до вірша склав сам автор, а записав її В. Жевуський, бо Падура пот не знав.

чайно, мусив шукати підтримки у свого старшого брата Юзефа, який працював у Житомирі у Мошинського. Отже, можна напевне вважати, що декабристсько-польські переговори проходили в Житомирі. Біограф Падури датує нараду початком серпня, що здається вірогідним. З фрагмента листа Жевуського до Падури від 19 серпня 1825 р., частково наведеного в «Pismach...» (стор. XXIII), видно, що тоді між ними існували контакти. Це свідчить, що нарада, на якій вони познайомилися, відбулася раніше.

Точно встановити, хто брав участь у нараді немає можливості. У світлі фактів з історії декабристського руху на Україні не викликають жодного сумніву особи С. Муравйова-Апостола і П. Мошинського. З числа декабристів А. Ролле називає С. Муравйова-Апостола, К. Рилеева та І. Муравйова-Апостола. О. Русов про останнього не згадує. З поляків Ролле наводить прізвища Мошинського, Карвіцького, Собанського, Тарновського, Ворцеля, Жевуського. Русов не згадує про Мошинського і Ворцеля. Автор же «Prawdziwego życia» називає лише Мошинського і Жевуського, а про інших висловлюється загальною — «наші польські знаменитості». З декабристів він згадує лише С. Муравйова-Апостола і К. Рилеева. Звичайно, Карвіцький, Собанський, Ворцель, Тарновський були діяльними членами Польського товариства і можна припустити, що вони брали участь у зустрічах декабристів з поляками. Проте, чи всі вони були учасниками наради в Житомирі, сказати важко. У жодному з свідчень немає згадки про М. Бестужева-Рюміна, хоча безперечним є те, що він був ініціатором налагодження декабристсько-польських зв'язків і мав стосунки з Падурою. Особливі сумніви викликають згадки про К. Рилеева, оскільки в історичних та літературознавчих працях не існує жодного підтвердження його приїзду на Україну влітку 1825 р. Про І. Муравйова-Апостола відомо, що він прибув сюди лише в грудні 1825 р. і сповістив про початок повстання в столиці.

Таким чином, декабристсько-польська нарада, в якій брав участь Падура, найімовірніше відбулася на початку серпня 1825 р. у Житомирі в будинку П. Мошинського. Вірш-пісня Т. Падури «Рухавка» в першій редакції була заклик до боротьби з царизмом. Вона написана в Тетієві в середині 1825 р. на замовлення членів Південного товариства — С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна, які бажали мати бойову агітаційну пісню українською мовою, що підтверджують дослідники декабристського руху (М. Нечкіна²⁶ та ін.). Адже декабристи, еволюціонуючи до демократичних позицій, почали звертати увагу на народні маси, щоб заручитись їх підтримкою. Зокрема, «Рухавка» вказує на те, що напередодні грудневого повстання найвидатніші діячі декабристського руху на Україні прагнули встановити зв'язки з народними масами.

Треба також відзначити, що в українській літературі «Рухавка» Т. Падури — єдина пам'ятка історичного значення, написана для декабристів на їх замовлення. Отже, свідчення біографів та інших дослідників про участь Падури в декабристському русі загалом мають незаперечну історичну основу, а окремі припущення про зв'язки поета з декабристами напередодні повстання Чернігівського полку були не-безпідставними.

²⁶ М. В. Нечкіна. Назв. праця, стор. 183.

Замітки

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НОВОСІБІРСЬКОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ

Східні райони нашої країни являють собою невичерпну скарбницю природних багатств. Їх освоєння, яке розпочалось після перемоги Великого Жовтня, набрало особливо високих темпів у наші дні. В 1970 р. тут буде видобуто 23% вугілля, вироблено 19% електроенергії від загальносоюзного рівня. А видобуток газу становитиме 16—26 млрд. куб. м, тобто стільки, скільки давали всі газові родовища країни на початку семирічки¹.

Освоєння величезних природних багатств, дальший розвиток виробничих сил східних районів був би неможливий без використання новітніх досягнень науки. Це поставило на порядок денний питання про необхідність створити тут великий науковий центр, здатний ефективно впливати на правильне використання ресурсів Сибіру і Далекого Сходу, знаходити нові шляхи розвитку промисловості й сільського господарства у відповідності з конкретними умовами. Академіки М. О. Лаврентьев, С. О. Христіанович, С. Л. Соболев звернулись до ЦК КПРС і Уряду з пропозицією про створення в Сибіру такого наукового комплексу. Розглянувши ці пропозиції, Рада Міністрів СРСР 18 травня 1957 р. ухвалила постанову про організацію Сибірського відділення Академії наук СРСР².

Науковий центр створювався не на пустому місці. На цей час тут вже діяли Західно-Сибірський, Якутський та Далекосхідний філіали АН СРСР. Після прийняття постанови про організацію Сибірського відділення, до складу якого увійшли колишні філіали, поблизу Новосибірська було обрано місце для будівництва цілого комплексу споруд академічного містечка, де передбачалось створити всі умови для плідної роботи й життя вчених.

Одночасно вирішувалась справа залучення до роботи тут висококваліфікованих кадрів. В 1955 р. у Сибіру працювало лише 13 докторів наук і один член-кореспондент АН СРСР³. 27 січня 1958 р. Президія АН СРСР ухвалила обрати по Сибірському відділенню 8 академіків і 32 члени-кореспонденти⁴. Перші вибори відбулись 28 березня того ж року на загальних зборах Академії наук. Обрані на них академіки й члени-кореспонденти АН СРСР невдовзі переїхали на постійну роботу до Новосибірська.

Сибірському відділенню було надано право першочергового відбо-

¹ СССР в новой пятилетке, М., 1966, стор. 163—165.

² Науковий архів Сибірського відділення АН СРСР (далі — НА СВ АН СРСР), ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

³ «Вестник АН СССР», 1961, № 12, стор. 54.

⁴ Московський архів АН СРСР, ф. 2, оп. 6а, спр. 148, арк. 118, 122.

ру спеціалістів з числа випускників вищих учбових закладів. Ряд молодих науковців отримав можливість пройти стажування в московських та ленінградських науково-дослідних інститутах. У формуванні колективу нового центру взяла участь велика група провідних вчених країни. В Сибір на роботу виїжджали не лише окремі фахівці, але й цілі наукові колективи, які складали кістяк новостворюваних дослідних інститутів.

Піонером Сибірського відділення став Інститут гідродинаміки. Навколо академіка М. О. Лаврентьєва сформувалась група молодих вчених і випускників Московського фізико-технічного інституту, які першими в 1958 р. переїхали до Сибіру.

При Московському математичному інституті ім. В. А. Стеклова і обчислювальному центрі АН СРСР у 1957 р. під керівництвом академіка С. Л. Соболева був організований Інститут математики з своїм обчислювальним центром, який пізніше виділився у самостійну установу. Москвичі-математики подали велику допомогу своїм сибірським колегам у доборі та підготовці кадрів. Інженери новоствореного обчислювального центру проходили стажування у відповідних установах АН СРСР та АН Вірменської РСР.

Основне ядро Інституту теоретичної і прикладної механіки склала невелика група вчених, очолені академіком С. О. Христіановичем, який пізніше став директором цього закладу.

Вся країна допомагала сибірським ученим в успішному виконанні поставлених перед ними завдань. Неоціненний вклад у цю справу внесли вчені України. Одним з п'яти товаришів, удостоєних за роботу по створенню СВ АН СРСР високого звання Героїв Соціалістичної Праці, був член-кореспондент АН СРСР М. А. Чінакал, який розпочав свою діяльність на шахтах Донбасу. Очолений ним Інститут гірничої справи показує взірць вмілого поєднання науки з практикою. Кожний карбованець, вкладений державою на дослідні роботи та утримання інституту, повертається народному господарству 100 крб.⁵ Подібний ефект досягається завдяки широким зв'язкам вчених з різноманітними галузевими науковими закладами Сибіру, Москви, Ленінграда, України. На 40 заводах країни виготовляються дослідні зразки машин, іде серійний випуск устаткування, розробленого колективом цього інституту.

Відомо, що швидке запровадження у виробництво нової техніки багато в чому залежить від енергії людей, яким доручена ця справа. Так, за серійне освоєння розробленого в Інституті пневмопробійника П-460 («підземна ракета»), призначеного для проходження каналів у ґрунтах без вскришних робіт, гаряче взявся колектив Одеського заводу шляхових та будівельних машин. Працівники підприємства разом з Всесоюзним проектно-технологічним інститутом Будшляхмаш підраховували, що економічний ефект від використання лише однієї такої «ракети» складатиме 8400 крб. у порівнянні з траншейним способом прокладання труб та кабелів. При успішному виконанні річної програми по виробництву цих пневмопробійників Одеським заводом економічний ефект досягатиме 42 млн. крб. на рік.

В 1966 р. за розробку, створення і впровадження у виробництво комплексу високопродуктивних механізмів для буріння свердловин у підземних умовах групі співробітників інституту разом з працівниками Кузнецького металургійного комбінату та Криворізького заводу гірничого устаткування була присуджена Ленінська премія.

⁵ М. М. Савкин. Внедрение результатов исследований и повышение эффективности труда ученых. «Пути повышения эффективности научного труда», ч. II, Новосибирск, 1966, стор. 143.

Українські спеціалісти подали Сибірському відділенню АН СРСР допомогу в створенні Інституту теплофізики. Група його науковців проходила стажування в Харківському фізико-технічному інституті. Весь випуск спеціалістів з оптики, спектроскопії, молекулярної фізики Одеського університету надіслав до Новосибірська колективного листа з проханням прийняти їх на роботу в цей інститут.

На Україні було покладено початок комплектування Інституту автоматики та електрометрії Сибірського відділення, єдиного закладу в системі АН СРСР, де провадяться досліді з теорії складних вимірювальних систем, призначених для відбору, перетворення та обробки вимірювальної інформації. Кістяк колективу сформувався у Львові при Інституті машинознавства і автоматики АН УРСР та Львівському політехнічному інституті. З Львова в Новосибірськ виїхало на роботу більше 50 спеціалістів.

Допомога науковців різних республік у створенні великого наукового центру на Сході стала проявом братерської дружби народів нашої країни.

В 1963 р. всі науково-дослідні установи Сибірського відділення АН СРСР вже працювали в новозбудованих приміщеннях академічного містечка. Для успішної їх роботи було створено ряд майстерень, конструкторських бюро та дослідний завод. Експериментальною базою інститутів біологічного профілю стало величезне господарство площею в кілька тисяч гектарів. Все це сприяло дальшому розвитку науки в східних районах нашої країни, високому рівню теоретичних дослідів, їх тісному зв'язку з практичними завданнями.

Новосибірський науковий центр об'єднує діяльність 21 закладу: фізико-математичного, технічного, хімічного, біологічного профілю, інститутів суспільних наук⁶. Всі вони об'єднують свої сили в дослідженні комплексних проблем, і не тільки самі працюють єдиним колективом, але діють також у співдружності з іншими науково-дослідними закладами нашої країни.

Так, інститути ядерної фізики, математики, теплофізики, хімічної кінетики і горіння, теоретичної та прикладної механіки розробляють ряд питань ядерної енергетики. Інститути геології та геофізики, гідродинаміки, неорганічної хімії і Новосибірського геологічного управління розв'язують проблему «Методи досліджень будови, складу земної кори і глибинних оболонок землі». Можливості зрошення Кулундинського степу вивчають інститути гідродинаміки, біології, фізико-хімічних основ обробки мінеральної сировини, Центральним ботанічним садом і т. д.⁷.

В Сибірському відділенні виникла ідея відмовитись від традиційної схеми зв'язку науки з виробництвом, за якою теоретичні розробки академічного інституту здійснює в робочих кресленнях галузевий інститут і лише тоді справа доходить до підприємства. Це диктувалось тим, що те чи інше нововведення в силу своєї комплексності не вкладається в рамки якої-небудь однієї галузі виробництва. Отже, доводилось користуватися системою галузевих інститутів Сибіру, хоч ще слабо розвиненою і малозабезпеченою науковими кадрами та експериментальною базою.

В зв'язку з цим було запропоновано створити ряд спеціальних конструкторських бюро та фірм по впровадженню результатів досліджень академічних інститутів у виробництво. Нові СКБ та фірми ціл-

⁶ «Вестник АН СССР», 1967, № 6, стор. 5.

⁷ А. И. Щербakov. Пути совершенствования организации труда научных сотрудников, М., 1966, стор. 28.

ком себе виправдали. В майбутньому навколо академічних інститутів повинна виникнути ціла система КБ та дослідних виробництв, підлеглих Сибірському відділенню АН СРСР та галузевим міністерствам. Складовою частиною її мають стати вузи і технікуми, які готуватимуть спеціалістів з нової техніки, що створюється в наукових закладах.

В Новосибірському науковому центрі склалась струнка система підготовки кадрів. Керівництво відділення, громадські організації проводять систематичні конкурси по залученню творчої молоді, якій створюються чудові умови для плідної наукової діяльності. Середній вік вчених відділення 33 роки. Вже стали традиційними конференції молодих вчених, симпозіуми. Діє рада молодих вчених, досвід роботи якої запозичили москвичі, ленінградці, кияни.

В 1959 р., незабаром після створення Сибірського відділення, тут було відкрито університет. Його студенти, починаючи з 3-го курсу, постійно залучаються до роботи дослідних інститутів, де вони працюють під керівництвом провідних науковців. В свою чергу, участь вчених у педагогічній діяльності вимагає від них постійно розширювати свій науковий кругозір, шукати контакти з студентством не лише в учбових аудиторіях, але й в лабораторіях інститутів.

Протягом кількох років в Новосибірську працює фізико-математична та хімічні школи, в які добирається здібна молодь з шкіл всього Сибіру.

Все це приносить свої плоди. За 10 років існування Сибірського відділення АН СРСР в ньому було захищено близько 200 докторських і понад тисячу кандидатських дисертацій. Зараз тут працює 16 академіків, 28 членів-кореспондентів АН СРСР, 95 докторів і 950 кандидатів наук⁸.

Партійні, профспілкові та комсомольські організації інститутів швидко і правильно визначили своє місце в житті колективів науковців і подають значну допомогу Президії Сибірського відділення в успішному виконанні планів науково-дослідних робіт. Вони активно вирішують проблеми підвищення результативності наукових досліджень, вживають заходів у ліквідації багатотемності, беруть участь в оцінці досягнень. Був висунутий лозунг «перегнати не доганяючи», суть його зводиться до того, щоб вчені спрямовували свої зусилля на пошуки оригінальних шляхів та методів дослідження, які б дали змогу завоювати пріоритет перед зарубіжною наукою.

Серед науковців розгорнулось соціалістичне змагання. Брались зобов'язання, за якими передбачалось провести понаднормові дослідження на допомогу промисловим підприємствам та сільському господарству Новосибірської області, прискорити впровадження у виробництво наукових досягнень. Цей рух став однією з ланок виховання у науковців комуністичного ставлення до праці. Досвід колективу Сибірського відділення АН СРСР свого часу дістав схвалення Всесоюзної Центральної Ради Професійних спілок.

Інститути, Відділення збагатили науку важливими відкриттями, що мають величезне державне, народногосподарське значення. Економічний ефект від впровадження робіт вчених у виробництво вже перевищив державні капіталовкладення на створення і утримання нового наукового центру нашої країни.

Значення досвіду організації Сибірського відділення АН СРСР, доцільність перерозподілу наукових кадрів, забезпечення умов для

⁸ «Вестник АН СССР», 1967, № 6, стор. 6.

швидкого розвитку науки в цьому, особливо перспективному районі країни виходить за межі Сибіру і Далекого Сходу. Пізніше він був творчо використаний при створенні наукового центру АН УРСР у Донбасі. Його вивчають і наші зарубіжні колеги.

О. І. ЩЕРБАКОВ, Ф. А. БАТУРІН

СТАВЛЕННЯ ІІІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ДО ШАХТАРІВ ДОНБАСУ

Донецькі шахтарі — один з найбільших загонів робітничого класу СРСР. Своєю боротьбою проти царизму і капіталістів, за встановлення диктатури пролетаріату, побудову соціалізму й поступовий перехід до комунізму вони вписали чимало славних сторінок у героїчний літопис історії нашої Батьківщини.

У радянській історичній літературі за останні роки вийшло кілька праць, що висвітлюють історію шахтарів, зокрема — їх становище в період між першою й другою буржуазно-демократичними революціями¹. Однак ряд питань, зокрема реакційна політика ІІІ Державної думи у ставленні до запитів у зв'язку з вибухами на вугільних шахтах Донбасу, ще не розглянуто.

До початку ХХ ст. Україна посідала важливе місце у загальному розвитку промисловості Росії, в тому числі й за обсягом видобутку кам'яного вугілля: до 1900 р. на частку України припадало 2/3 всього загальноросійського видобутку вугілля². Джерелом вуглевидобутку тут був Донецький басейн, де в 1900 р. працювало 82,9 тис. чоловік³. З дальшим розвитком імперіалізму, а також у зв'язку з столипінською аграрною реформою число донецьких шахтарів до 1913 р. зросло до 168,5 тис. чоловік⁴. Донбас перетворився на один з важливих центрів зосередження пролетарських сил у Росії. За даними 1908 р. на шахтах басейну було зосереджено 76% усіх робітників кам'яновугільної промисловості країни⁵.

Під час революції 1905—1907 рр. робітничий клас Росії (в тому числі донецькі шахтарі) своєю героїчною боротьбою вирвали у царизму і буржуазії цілий ряд політичних і економічних поступок. Після державного перевороту 3-го червня 1907 р., оцінений В. І. Леніним як «природний і неминучий результат грудневої поразки в 1905 році»⁶, велика буржуазія прагнула відібрати у робітничого класу завойовані ним поліпшені умов праці.

У своєму наступі на робітничий клас контрреволюція спиралась і на ІІІ Державну думу, де верховодила партія поміщиків і великих буржуа.

¹ Г. Д. Бакулєв. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955; В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957; М. В. Демченко. Робітничий і селянський рух на Україні в період столипінської реакції, К., 1959; Г. Я. Емченко. В. И. Ленин и донецкий пролетариат, Донецк, 1959; Н. И. Маценко. Большевики Донбасса в период реакции (1907—1910 гг.), Донецк, 1961; Р. Терехов. Сторінки героїчної боротьби, К., 1963; А. Н. Щербань и А. А. Рутенко. Страницы летописи донецкой, К., 1963.

² П. В. Волобуев. Из истории синдиката «Продуголь». — «Исторические записки», 1956, № 58, стор. 109.

³ Ф. Е. Лось. Влияние столипинской реформы на изменение состава рабочих Украины, див.: «Материалы к сессии, посвященной 50-летию «Правды» и ленской стачки», М., 1962, стор. 4.

⁴ Там же.

⁵ Г. Д. Бакулєв. Назв. праця, стор. 203.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 25.

Вся «діяльність» цієї Думи щодо робітничого питання була пройнята, з одного боку, шаленою помстою робітничому класу за недавню революцію, з другого, прагненням допомогти царизму й буржуазії в їхніх спробах розв'язати це питання шляхом реформи робітничого законодавства. III Дума виступала за розклад робітничого руху зсередини, приєднуючи до політики батога політику пряника у вигляді кількох, за своєю суттю потворних законів, які до того ж стосувалися незначної частини пролетаріату Росії: щодо цього, як відомо, дуже характерними були закони про страхування.

Однак робітниче питання в III Думі, всупереч прагненням чорносоптенців, поховати не вдалось. Соціал-демократична фракція безперервно порушувала його і при обговоренні кошторисів різних міністерств і відомств і, головним чином, при обговоренні найрізноманітніших запитів царському урядові.

Використання права запитів депутатами-більшовиками було одним з найважливіших засобів викриття реакційної політики царизму і всієї системи експлуатації трудящих. В. І. Ленін, приділяючи велику увагу діяльності соціал-демократів у Думі, неодноразово вказував, що першорядного значення набуває боротьба соціал-демократичної фракції в III Державній думі проти режиму кріпосницько-буржуазної диктатури контрреволюції. Керуючись вказівками партії і особисто В. І. Леніна, думські робітничі депутати на численних яскравих фактах доводили неможливість розв'язання робітничого питання в умовах поміщицько-буржуазного ладу взагалі, в умовах третьочервневого режиму з його Державною думою зокрема.

Всупереч прагненням царизму і слухняної йому Думи затулити рота представникам народу, робітничі депутати використовували право запитів в інтересах робітничого класу. Це можна простежити по тій боротьбі, яку вели робітничі депутати III Думи в зв'язку з запитом про вибухи на шахтах Донбасу.

Іноземний капітал, приплив якого в Росію особливо зростав з 90-х років XIX ст., зосереджувався переважно у вугільній і металургійній промисловості Півдня Росії, включаючи Донбас. Із загальної суми цього капіталу, що його вкладено у вугільну промисловість Донбасу, 89,2% належало франко-бельгійським імперіалістам⁷. Іноземні, а також і російські капіталісти жорстоко експлуатували шахтарів. Прибутки промисловців у Донбасі у 3—4 рази перевищували прибутки на таких же підприємствах у Західній Європі⁸. Отримуючи величезні прибутки, капіталісти при цьому не тільки не забезпечували мінімальної потреби охорони праці і медичного обслуговування, але й найзухваліше порушували ті жалюгідні правила безпеки робіт, що хоч і формально, але існували тоді в Росії. А царські власті як зверху, так і на місцях, раз у раз покривали ці злочини.

Технічна відсталість процесу вуглевидобутку, відсутність елементарної організації технічного навчання робили працю шахтарів надзвичайно тяжкою і небезпечною. Огидна вентиляція призводила до такої вогкості, що цвілість висіла на дерев'яних кріпленнях, а забрудненість повітря була настільки великою, що вугільний пил хмарами плавав у шахтах. Шахтарі страждали ще й від гострої нестачі питної води, що змушувало їх під час роботи майже повсюди пити шахтну воду, «яка проходить через шар землі і тече стічними канавками, що були в найгіршому антисанітарному стані»⁹. Ледь тримаючись на ногах після виснажливого 10—

⁷ Г. Д. Бакулев. Назв. праця, стор. 150.

⁸ Г. Я. Емченко. Назв. праця, стор. 6.

⁹ Каталог Всероссийской гигиенической выставки в С.-Петербурге в 1913 г., Спб., 1913, стор. 219.

12-годинного робочого дня, шахтарі, брудні й мокрі, йшли додому навіть не умиваючись, бо на більшості шахт не було ні душів, ні простих умивальників.

Такі умови праці призводили до найрізноманітніших тяжких і масових захворювань шахтарів, до ранньої виснаженості їх організму. До того ж частими бували різні нещасні випадки, як, наприклад, завали, вибухи, пожежі. Зовсім не турбуючись про встановлення необхідної охорони праці, шахтовласники примушували робітників добувати вугілля, навіть коли в шахтах скупчувалось до семи і більше процентів гримучого газу, хоча законом це заборонялось робити вже при наявності понад двох процентів¹⁰. Страхаючись звільнення, особливо під час великого безробіття (в 1908 р. у Донбасі було звільнено 28 тис. робітників, у 1910 р. — ще 10 тис.¹¹) шахтарі, щогодини ризикуючи своїм життям, опускались у подібні шахти.

Ось чому вся історія розвитку вугільної промисловості царської Росії — це низка кривавих катастроф, які дедалі більше забирали жертв з числа шахтарів, не кажучи вже про смертність від туберкульозу легенів, серцевих та інших тяжких захворювань. Про криваву данину, що її приносив російський шахтар іноземному й вітчизняному капіталу, свідчить такий факт: 1905 р. у Донбасі, за далеко не повними даними, на 1 тис. робітників припадало 376 нещасних випадків¹². Кількість нещасних випадків неухильно зростала. У 1910 р. їх було 1274, у 1911 р. — 1432, а в 1912 р. — 3161. За ці роки майже втричі виросло число нещасних випадків з утратою працездатності, зросла смертність серед шахтарів¹³.

Катастрофи на шахтах пробуджували у всіх робітників Росії ще пекучішу ненависть до капіталістів та їх царських покровителів, ще тісніше згуртовували для нещадної боротьби за повалення існуючого експлуататорського ладу. Цар та його міністри, власники шахт та їх керуючі з мерзотним цинізмом усю вину за вибухи на шахтах покладали на самих же робітників, які нібито люблять «жартувати з смертю» і «байдужі до своєї долі». З цих «міркувань» справжні винуватці катастроф — шахтовласники та їхні заступники — царські чиновники органів нагляду за додержанням правил безпеки на шахтах — до відповідальності не притягались.

Яке було ставлення III Державної думи до цієї кривавої трагедії шахтарів? Чи зробила вона що-небудь для поліпшення їхнього становища? Відповіддю може служити доля запитів № 27 і № 180.

У період діяльності III Думи власті, по суті, не звернули уваги на десятки так званих дрібних вибухів у Донбасі. Але, сталося там і кілька великих вибухів, у тому числі катастрофічний вибух у 1908 р. на шахті № 4-біс риківського рудника в Юзівці, з приводу якого до III Думи було подано запит № 27; та вибух у 1912 р. на макіївській шахті «Італійка», з приводу якого був запит № 180.

Шахта № 4-біс належала катерининському акціонерному товариству, одному з найбільших на Півдні Росії. Очолювали його французькі капіталісти; більшість інженерів також були французи. На шахті постійно скупчувався гримучий газ. На попередження робітників адміністрація не тільки не звертала уваги, але й примушувала їх працювати в шахті. Цей факт підтвердив і помічник начальника Донського обласного жандармського управління, який таємно повідомляв департамент поліції про те, що адміністрація шахти штрафувала робітників, які не витримували

¹⁰ Рабочая драма и рабочий вопрос. — «Образование», 1908, № 7, стор. 93.

¹¹ В. Модестов. Назв. праця, стор. 65.

¹² Рабочая драма и рабочий вопрос, стор. 101.

¹³ А. Н. Щербань и А. А. Рутенко. Назв. праця, стор. 32.

такої кількості газів і працювали в шахті менше призначеного часу¹⁴.

А коли 18 червня 1908 р. сталася катастрофа, то з'ясувалося, що на руднику, де працювало 1700 шахтарів¹⁵, не було ні рятувальних загонів, ні рятувальних засобів. Коли через кілька годин прибула рятувальна команда, то вона не знайшла на шахті спеціальної апаратури для роботи в задушливих газах. З великими труднощами вдалось, нарешті, підготувати тільки 19 чоловік для рятувальних робіт, але навіть і ця невелика група відразу не змогла приступити до рятування робітників, бо не було плану шахти¹⁶. Внаслідок катастрофи загинуло 283 чоловіки з 388, які працювали в шахті¹⁷.

У ті самі години, коли, не діждавшись допомоги, у страшенних муках умирали шахтарі, царські власті турбувались про інше. З департаменту поліції в адресу Донського обласного жандармського управління летіли одна за одною спішні телеграми з вимогою стежити «за порядком». Про який «порядок» йшла мова, видно з повідомлення від 12 липня 1908 р. військового наказного отамана Війська Донського в департамент поліції: «Звістка про нещастя швидко поширилась в околицях і народ масами йшов до місця події. Невідомість становища тих, що були в шахті, викликала обурення натовпу... Але порушення порядку було попереджено місцевою поліцією і прибулими військовими частинами, що розташовані поблизу»¹⁸.

Отже, насамперед проти робітників та їх родин було двинуто поліцію і навіть військо, а лише потім здалека прибула рятувальна команда. А коли до прибулого в Юзівку (наприкінці липня) соціал-демократичного депутата III Думи Кузнецова з'явилися представники профспілок обговорювати питання про організацію юридичної допомоги родинам загиблих, поліція заарештувала і депутата і робітників¹⁹.

Про катастрофу та її винуватців робітничому класу розповіла більшовицька і профспілкова преса. Так, наприклад, на сторінках профспілкового журналу «Вестник рабочих по обработке металла» повідомлялось про тяжкі умови праці шахтарів, про те, що останні «сугубо безправні, що вони позбавлені будь-якої можливості колективно захищати свої інтереси, бо профспілки шахтарів або зовсім не дозволяються або переслідуються і закриваються без законних підстав...»²⁰.

Соціал-демократична фракція III Думи надіслала родинам загиблих шахтарів телеграму такого змісту: «Соціал-демократична фракція з глибокою скорботою дізналася про ще одну жахливу катастрофу, жертвою якої загинули цілі сотні чесних трудівників. Представники пролетаріату у третій Державній думі від глибини душі надсилають своє співчуття родинам і близьким загиблих жертвою ненаситного капіталізму»²¹.

Робітники ряду місцевостей подавали посильну матеріальну допомогу родинам загиблих братів по класу. Наприклад, таку допомогу організували профспілки металістів Брянського заводу в Катеринославі разом з профспілками булочників, друкарів, перукарів та ін.²²

Злочин шахтовласників та їхніх слуг на цей раз досяг такого розміру, що ні царський уряд, ні Державна дума при всьому їх прагненні не

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 100, спр. 160, арк. 10—11.

¹⁵ Катастрофа на рывковских копиях.— «Речь», 27 червня (10 липня) 1908 р. № 152.

¹⁶ Рудничные катастрофы и их причины.— «Русское богатство», 1908, № 8, стор. 81—82.

¹⁷ Г. Д. Бакулев. Назв. праця, стор. 206—207, примітка 2.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 100, спр. 160, арк. 17.

¹⁹ Депутат Кузнецов и рабочие.— «Речь», 2 (15) серпня 1908 р., № 183.

²⁰ Катастрофа в рывковской шахте.— «Вестник рабочих по обработке металла», 908, № 3, стор. 2.

²¹ К катастрофе в Юзовке.— «Речь», 22 червня (5 липня) 1908 р.

²² В. Модестов. Назв. праця, стор. 68.

змогли замовчати цей ганебний факт. Тоді октябристи та праві — думська опора вбивців — намагаючись допомогти урядові відволікти обурення мас, 21 червня 1908 р. внесли у Думу запит № 27, який за своїм змістом був спробою під лицемірною маскою «співчуття» приховати головних винуватців катастрофи. Жодним словом не згадавши про ті жахливі умови, що призвели до цієї катастрофи, жодним словом не засудивши винуватців злочину, автори запиту виявили святенницьку «скорботу» про загиблих і просили уряд «вивчити причини» таких катастроф²³. Це прохання авторів запиту було грубо замаскованою брехнею: навіть царські чиновники, розслідуючи причини таких катастроф, іноді не могли не визнати (як, наприклад, Коцовський у 1905 р.), «недбале ставлення адміністрації рудників до найелементарніших запобіжних заходів»²⁴, подаючи при цьому великий матеріал для притягнення до відповідальності адміністрації багатьох шахт.

Дума відхилила пропозицію соціал-демократичної фракції обрати спеціальну думську комісію для розслідування причин катастрофи в Юзівці. За постановою Думи запит було передано міністрові торгівлі й промисловості. Минуло вісім місяців, поки 18 лютого 1909 р. з відповіддю виступив товариш міністра торгівлі й промисловості Коновалов — один з тієї кривавої зграї, яка була головним винуватцем усіх злочинів проти робітничого класу. Лицемірно висловлюючи жаль з приводу «великого нещастя», Коновалов узяв під свій захист шахтовласників і всю провину за вибухи на шахтах поклав на робітників, які через неписьменність і некультурність «жартують з вогнем». Він також повідомив, що уряд має намір створити інспекцію безпеки, а цар виділив 10 тис. крб. для допомоги жертвам катастрофи. Поміщицько-буржуазна Дума схвально зустріла «відповідь» уряду, обмежила дебати тільки трьома виступами, маючи на меті позбавити слова представників робітничого класу. Але всупереч цьому соціал-демократична фракція зробила все можливе, щоб максимально використати думську трибуну для захисту інтересів шахтарів.

На засіданнях фракції 23 листопада і 3 грудня 1908 р. докладно обговорювався текст виступу в Думі представника фракції, вироблено резолюцію з цього питання²⁵. Добившись виступу в Думі при обговоренні «відповіді» уряду, представник соціал-демократичної фракції Кузнецов змалював страхітливі умови, в яких живуть і працюють шахтарі, показав справжню суть трагедії, що її вони постійно зазнають.

«Капіталісти в гонитві за високими баришами,— говорив Кузнецов,— безумовно, ніколи не дорожать життям робітників... Адже це життя дороге тільки тоді, коли вони молоді та здорові й дають капіталістові бариші. Але коли вони гинуть під уламками цих шахт, то підприємець має цілу резервну армію за воротами шахти»²⁶.

Соціал-демократична фракція дала відсіч мерзотним спробам експлуататорів — іноземних і вітчизняних — звалити провину за вибухи на «некультурність» робітників, які люблять «жартувати з вогнем».

«Коли навіть,— продовжував Кузнецов,— стати на цю точку зору..., то й тоді винуватцем є не злий замір робітників і не їх провина, а безумовна, пряма провина уряду, тому що він весь час намагається гальмувати всілякі починання в справі народної освіти. Де ж робітник може боротися з шкідливими газами, коли він не розуміє їхньої шкоди, коли

²³ Текст запиту див. «Приложения к Стенографическим отчетам Государственной Думы. Третий созыв, сессия первая», т. II, стор. 2463.

²⁴ Рудничные катастрофы и их причины.— «Русское богатство», 1908, № 8, стор. 81.

²⁵ ЦПА ИМЛ при КИРС. ф. 93, оп. 8, од. зб. 42227, ч. II, арк. 79 зв.

²⁶ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты, сессия вторая, ч. II, стор. 1913.

він не може прочитати навіть найдоступнішої книжчини про те, що таке гази і наскільки вони загрожують його життю»²⁷.

Викриваючи чергові прагнення царизму звести все до притягнення в майбутньому до відповідальності дрібних чиновників, соціал-демократична фракція назвала справжніх винуватців катастроф.

«Треба посадити на лаву підсудних представників уряду, які відають фабричним наглядом у рудниках... А де ж члени уряду? Адже, власне, вони є винуватцями й причиною тих вибухів, що ними так багата Росія останнім часом»²⁸.

На заключення соціал-демократична фракція з презирством затаврувала ту філантропію, про яку говорив Коновалов, і повідомила, що і досі жоден із членів родин загиблих нічого не отримав відповідно до закону від 2 червня 1903 р.²⁹

Соціал-демократична фракція від імені всього робітничого класу висловила недовіру урядові і його «відповіді» на запит, зажадала ввести 8-годинний робочий день, негайно встановити широку законодавчу охорону гірників, допустити самих шахтарів до нагляду за роботою і виконанням законів, ввести найсуворішу карну відповідальність адміністрації і власників шахт за порушення законів³⁰. Використавши трибуну Думи, фракція одночасно роз'яснила робітничому класові, що цього він доб'ється лише в разі, коли знищить весь експлуататорський лад. А для цього він повинен стати під прапор РСДРП — єдиної захисниці його інтересів³¹.

Більшовицька газета «Пролетарий» загалом позитивно оцінила діяльність фракції щодо цього запиту. Враховуючи партійну критику її минулих помилок, писала газета, фракція поліпшила свою лінію поведінки, а це, в свою чергу, ясно показало, наскільки корисна така критика «для правильної постановки необхідної думської роботи партії»³². Від октябристської фракції, що висловлювала інтереси великої торговельно-промислової буржуазії, виступав Каменський, який зняв з шахтовласників будь-яку відповідальність за загибель робітників. Він розхвалював урядову комісію за «компетентність» і «ерудицію», виявлені нею при розслідуванні катастрофи. Каменський вважав за необхідне видати закони про посилення репресій щодо робітників за куріння, а також читати їм лекції про небезпеку підземних робіт. Не промовивши й слова про поліпшення умов праці й життя шахтарів, він закликав їх до припинення класової боротьби проти своїх «рідних братів» тобто своїх експлуататорів, до об'єднання з ними під егідою «великодушного» монарха³³.

Кадети, які відбивали інтереси ліберально-монархістської буржуазії, в Думі уперто мовчали, хоча, відповідно до прийнятої постанови, можна було виступити ще одному — третьому промовцю. Але спільність корінних інтересів кадетської й октябристської буржуазії щодо робітничого питання виявилася і в даному конкретному випадку: кадети разом з правими голосували за резолюцію октябристської фракції, що була задоволена відповіддю уряду на запит. Кадетська газета «Речь» замовчувала жакливу експлуатацію донецьких шахтарів, одверто міркувала як і октябристи, звинувачуючи робітників і не приховуючи свого обурення

²⁷ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты, сессия вторая, ч. II, стор. 1911.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, стор. 1914.

³⁰ Там же, стор. 1917.

³¹ Там же, стор. 1916.

³² «Пролетарий», 8 (21) квітня 1909 р., № 44, стор. 4.

³³ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты, сессия вторая, ч. II, стор. 1918, 1919.

тим, що взагалі «дисципліна серед наших робітників слабка»³⁴. Така формула ілюструвала занепокоєння кадетської буржуазії з приводу того, що опір робітничого класу не зламано. Адже в 1908 р. на Україні страйкувало понад 60 тис. робітників, серед яких значна частина пролетарів Донбасу³⁵.

Кадетська газета «Речь» «тлумачила», що з метою створення не тільки економічно вигідних, але і «спокійних» та «культурних» умов для експлуатації шахтарів треба йти на значні витрати для здійснення вкрай необхідних робіт у галузі елементарної охорони праці.

Шаховласники, яким потурали царизм і Державна дума, швидко забули лицемірні «співчуття» щодо нещасних «братів-шахтарів». Царський уряд і не думав виконувати своїх обіцянок про створення спеціальної інспекції безпеки, бо був зайнятий іншими турботами: посиленням дальших репресій проти робітничого класу та будівництвом нових тюрем для його кращих синів і дочок.

Тимчасом катастрофи на шахтах Донбасу відбувалися одна за одною, що, проте, не було несподіваністю для робітників. Так, наприклад, у 1909 р. стався великий вибух у макіївській шахті «Італійка», а 1 березня 1912 р. ще один великий вибух на цій же шахті, внаслідок якого 52 шахтаря було вбито, а з 10 поранених померло 4³⁶. Причини вибухів на цій шахті такі самі, що були на риковській у 1908 р.

Провина адміністрації шахти «Італійка» за вибух у 1912 р. була настільки очевидною, що навіть офіційна комісія з чиновників у своєму звіті змушена була (звичайно, ледь чутно) нагадати про «упущення» з боку адміністрації. Щоб приховати сліди свого злочину і звалити провину на загиблих шахтарів, адміністрація після вибуху крадькома поклала в шахту папірці і недокурки³⁷.

Одразу після вибуху прибули козаки і стражники розганяти робітників та їхніх дружин, які збіглися до місця катастрофи. Щоб швидше замести сліди злочину, а також побоюючись демонстрації протесту, місцеві власті вкупі з адміністрацією шахти вирішили потихеньку поховати загиблих: через дві години після витягнення трупів із шахти їх поспіхом ховали, забороняючи представникам від робітників близько підходити і навіть класти вінки на труни³⁸. Священик на похоронах відверто став на захист підприємців, заявивши, що «ми не можемо обвинувачувати адміністрацію». Він же цинічно поклав відповідальність за катастрофу на шахтарів: «Ви себе обвинувачуйте за те, що коли спускаєтесь у шахти, ніколи не вимовляєте імені христа-спасителя»³⁹.

3 березня 1912 р. соціал-демократична фракція внесла в Думу нагальний запит № 180 з приводу катастрофи на шахті «Італійка», жагаючи наказати винуватців у злочинному порушенні правил проведення робіт, що призвело до загибелі нових десятків робітників і до повного розорення їх родин, позбавлених своїх годувальників⁴⁰.

На часнесення цього запиту в країні вже повсюдно зростали заворушення. Наближалися ленські події 1912 р., після яких робітничий рух перейшов у смугу різкого піднесення. Такий стан не міг не позначи-

³⁴ «Речь», 27 червня (10 липня) 1908 р., № 152.

³⁵ М. В. Демченко. Назв. праця, стор. 30.

³⁶ «Горно-заводское дело», 1912, № 20, стор. 5044.

³⁷ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты, сессия пятая, ч. III, стор. 3279.

³⁸ «Металлист», 1912, № 12, стор. 5.

³⁹ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты, сессия пятая, ч. III, стор. 3279.

⁴⁰ Текст запиту див. «Приложения к Стенографическим отчетам Государственной Думы. Третий созыв, сессия пятая», ч. III, № 420.

тися на змісті виступів у Думі реакційних депутатів — ворогів робітничого класу. Ось чому, коли обговорювалася нагальність запиту, то цього разу навіть праві, які підтримували самодержавний царизм, виступили з нападками на капіталістів-шахтовласників і навіть запропонували визнати запит нагальним.

Звичайно, в основі такої демагогічної поведінки правих була аж ніяк не турбота про шахтарів, а чергова спроба монархістів обдурити робітників, щоб відвернути їх од більшовиків і не допустити дальшого розвитку революційного руху в країні. Цю надто очевидну мету навіть самі праві не спроможні були приховати. Вустами чорносотенного депутата Тимошкіна вони заявили, що прийняттям запиту бажають вирвати «козир» із рук соціал-демократів, щоб позбавити їх «можливості широко агітувати серед робітничих мас», що Дума нібито не заступається за інтереси робітників⁴¹.

Член соціал-демократичної фракції, депутат Єгоров гнівно затаврував ці фарисейські «турботи» з боку Думи (в тому числі і з боку правих), яка за весь час свого існування тільки тим і займалася, що підтримувала уряд і капіталістів у їхньому переслідуванні робітничого класу.

«Ми... неодноразово вказували,— заявив Єгоров,— що без робітничих організацій, без самодіяльності робітників, яких з вашої волі уряд придушує жорстокою рукою, ніякі закони не будуть здійснені, і жертви, що повторюються тепер, повторюватимуться і надалі»⁴².

Визнавши запит терміновим, Дума, однак, у своїй формулі переходу (тобто резолюції) і на цей раз звела всю суть запиту до пропонування урядові знову відбутися подачкою милостині родинам загиблих, жодним словом не засудивши злочинів шахтовласників та їх покровителів; Дума навіть не натякнула на те, щоб уряд виконав свої давні обіцянки щодо охорони безпеки праці шахтарів⁴³.

Але й на таку послужливу резолюцію уряд не звернув уваги. До кінця повноважень III Державної думи уряд так і не дав відповіді на цей запит. Щоправда, на цей раз «винуватців» катастрофи «милосердно покарали»: 4 інженери і десятники шахти «Італійка» були засуджені на строк од одного до трьох місяців тюрми, до арешту при поліції і на гауптвахту. Таким був кінець чергової трагедії донецьких шахтарів: «винуватці покарані...»

Таким чином, хоча запити про катастрофи на шахтах Донбасу III Державна дума і розглядала, проте вона не тільки не зажадала покарання винуватців, а навіть не засудила їх. Вона повністю підтримувала уряд і капіталістів і нічого не зробила для захисту шахтарів від таких катастроф у майбутньому. Царське самодержавство і церква, поміщики і буржуазія (як октябристська, так і кадетська) — всі тісно єдналися в боротьбі проти шахтарів.

Такої ж долі зазнали запити в Думі про становище інших загонів робітничого класу Росії — петербурзьких будівельників і уральських гірників, варшавських трамвайників і володимирських ткачів, ризьких взуттєвників і ленських золотошукачів.

Ставлення III Державної думи до запитів про становище робітничого класу було ще одним яскравим підтвердженням учення марксизму-ленінізму про те, що в умовах поміщицько-буржуазного ладу неможлива докорінна зміна економічного і політичного становища робітників,

⁴¹ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты, сессия пятая, ч. III, стор. 3739.

⁴² Там же, стор. 3740.

⁴³ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва, Спб., 1912, ч. I, Dodatki, № 26, стор. 503.

що цього можна добитися тільки після встановлення диктатури пролетаріату. Це довела перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.

П. Є. ЛЮБАРОВ

РИМСЬКІ ГАРНІЗОНИ В ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

Коли в середині I ст. н. е. скіфи, захопивши Ольвію, направили свої сили проти Херсонеса, на допомогу місту римські власті надіслали свої військові сили. Із Мезії в Крим у 62 р. н. е. на кораблях відправилася армія під командуванням мезійського легата Плавтія Сільвана. Йому вдалося відтіснити скіфів від міста лише в результаті тривалої боротьби.

Після цієї операції імператор Нерон наказав розквартирувати в Криму й на кавказькому узбережжі близько 3 тисяч римських піхотинців. З метою встановлення контролю над морськими шляхами й боротьби з піратами найважливіші гавані зайняла римська ескадра, яка налічувала 40 кораблів¹. Основною базою ескадри був обраний Херсонес. Прибережна зона Криму охоронялась римськими гарнізонами. Херсонес, формально отримавши колишню свободу, назавжди вийшов з-під опіки боспорського царя і був включений до складу провінції Нижньої Мезії.

Після підкорення Херсонеса і Боспора, Римська імперія намагалась також підкорити місцеве населення Криму — скіфів і таврів. За деякими джерелами останні чинили тривалий опір. Страбон і Йосиф Флавій вказують, що для відбиття їх наступу римлянам потрібні були й військові кораблі². Такі обставини, які склалися в Криму на початку н. е. — перетворення Херсонеса в центр римської експансії, наводять на думку про існування римських військових комунікацій та укріплених пограничних рубежів. Один з таких рубежів міг проходити по течії р. Альми, щоб прикрити володіння Херсонеса з боку степів³.

До недавнього часу єдиним відомим римським табором вважали Харакс. Останнім часом число пам'яток, які свідчать про розташування в Криму римських гарнізонів, зростає: нові знахідки в Херсонесі, розкопки городища Алма-Кермен і Алма-Тамак-Дандака; сліди дороги, яка з'єднувала Херсонес з Хараксом, а також надгробна плита у похованні римського моряка. Економічні й політичні зв'язки Херсонеса з Римською імперією, перебування там гарнізону значною мірою відбилося й на культурі цих міст. Була вдосконалена й військова техніка. Вірне припущення В. Д. Блаватського, що римські вексилляції широко використовували машини⁴. У період пізньої імперії в Херсонесі стояв малий легіон баллістаріїв. Про нього згадує один херсонеський напис 370—375 рр. н. е.⁵

При розкопках й археологічних дослідженнях Херсонеса, Харакса та інших кастелів південного берега Криму нерідко зустрічаються валуни, переважно овальної форми, розміром з куряче яйце і більше.

¹ J. Flav. Bell. jud., II, 16, 4; В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, СПб., 1900, I, стор. 483.

² Strabo, VI, 4.4.

³ А. Н. Щеглов. Записки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды. — «Вестник древней истории», № 2, 1965, стор. 112.

⁴ В. Д. Блаватский. Осада и оборона в античном Причерноморье. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР, XVI, М. — Л., 1947, стор. 91.

⁵ Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. St.-Petersburg, I², 1916, № 449 (дали — IosPE).

К. Костюшко-Валюжинич у своїх звітах про розкопки називає великі за розмірами валуни каменями для балліст, а менші — для катапулт⁶.

Спостереження підтверджують цю думку. Відомо, що римляни під час війни з одним із місцевих племен споруджували облогові вежі, використовували при штурмі драбини. Вживалися й найпримітивніші засоби боротьби, успадковані від сивої давнини: метання каменів руками⁷.

Римський гарнізон у Херсонесі складався із мезійських легіонів⁸: I Італійського, V Македонського, XI Клавдієвого, а також із солдат допоміжних військ: I когорти Бракаравгустанів, II Лукенської когорти, I Кілікійської, відділу бенефіціаріїв, які охороняли дороги, що з'єднували захоплені пункти. Тут також перебувала частина військових кораблів мезійської ескадри, трієрарх якої був під владою військового трибуна Херсонеса. Гарнізон міста очолював центуріон⁹. Господарська діяльність римських легіонів зводилась до будівництва доріг та військових споруд. У деяких пунктах велись значні фортифікаційні роботи. Римські легіонери захищали місто від нападу варварських племен, забезпечували безпеку руху по дорогах, що стимулювало нове зростання торгівлі. На утримання гарнізону витрачались величезні кошти, про що свідчать деякі написи¹⁰. Основний тягар лягав на плечі населення міст і сіл, яке повинно було виконувати різні повинності та сплачувати податки.

У II—III ст. н. е. Херсонес залишався центром римської окупації Криму. Тут стояв головний гарнізон на чолі з трибуном. Місцем перебування гарнізону була цитадель, розміщена у південно-західній частині міста, яка весь час забудовувалась. Неодноразово перебудовувались капітальні і всі оборонні споруди Херсонеса¹¹. Письмові джерела про перебування римських легіонів у Херсонесі доповнюють і клейма, виявлені на черепиці, які належали різним відділам херсонеського гарнізону¹². Найпоширеніше клеймо XI Клавдійового легіону, що свідчить про тривале перебування його тут. Епіграфічні пам'ятки повідомляють, що відділи XI Клавдійового легіону, крім Херсонеса, дислокувались і в Ольвії, Тірі, Хараксі. Черепиця з клеймами цього легіону знайдена також на городищі Алма-Кермен поблизу с. Завітне. Розкопками відкрито там скловарну піч і будівельні залишки. Цей пункт був зв'язаний з Херсонесом сухопутним шляхом¹³. На думку А. Домашевського¹⁴, у II—III ст. н. е. по всій Римській імперії та Північному Причорномор'ї були створені спеціальні пости бенефіціаріїв, які знаходилися на вузлових пунктах римських доріг, що з'єднували стоянки військ. Ряд написів свідчить про перебування римського флоту у Херсонесі у II—III ст. н. е.¹⁵

⁶ Известия археологической комиссии, вып. 1, Спб., 1901, стор. 53; вып. 16, 1905, стор. 42; вып. 1, стор. 34; вып. 4, 1902, стор. 69.

⁷ Veget. De re mil., 1, 16; II.23; IV, 8. Автор рекомендує старанно навчати новобранців метанню каменів із пращі та рукою.

⁸ IosPE, I², 547, 549, 550—552, 553, 555, 554; Новые эпитафические памятники Херсонеса, К., 1964, № 59, 69 (далі — НЭПХ).

⁹ НЭПХ, № 60.

¹⁰ IosPE, I², 404. З напису видно, що згідно з наказом імператора збір податей з публічних будинків у Херсонесі було доручено римським солдатам, причому частина податку йшла місту, а частина — гарнізону; IosPE, I², 508, 547; НЭПХ, № 14, 65.

¹¹ НЭПХ, № 25.

¹² В. В. Борисова. Черепица с клеймами римских легионов. — Сообщения Херсонесского музея, вып. II, Симферополь, 1961, стор. 44.

¹³ НЭПХ, стор. 129.

¹⁴ A. Domaszewski. Die Beneficiariennposten und die römischen Strassennetze. — «Westdeutsche Zeitschrift», XXI, 1902, стор. 159.

¹⁵ IosPE, I², 417, 556; НЭПХ, стор. 138.

Римська експансія в Криму на початку н. е. відіграла важливу роль у суспільно-економічному й політичному житті обох держав. Вона принесла Херсонесу політичну й економічну залежність від Риму, останньому — поширення повновладдя і зміцнення обороноздатності.

І. А. ЛІСОВИЙ

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАЛЕОЛІТУ ПОДНІСТРОВ'Я

У вивченні найдавнішого періоду історії людства — кам'яного віку на території УРСР радянські вчені досягли значних успіхів, про що свідчать відкриті й досліджені палеолітичні стоянки, зокрема на Подністров'ї. Під час розвідувальних робіт тут виявлено й обстежено близько 500 різночасних пам'яток.

Основні розкопки з метою вивчення давнього кам'яного віку протягом ряду років провадились Дністрянською палеолітичною експедицією Інституту суспільних наук, очолюваною автором¹. Серед учасників експедиції — наукові працівники АН СРСР, Львівського і Чернівецького університетів і музеїв, Молдавського філіалу АН СРСР та ряду інших установ. На території Подністров'я були досліджені такі багаточисельні палеолітичні пам'ятки, як Бабин I (1949—1951, 1953 рр.), Вороновиця I (1951—1953 рр.), Молодове I (1955—1961, 1963 рр.), Молодове V (1951, 1953—1958, 1960—1962, 1964 рр.), Атаки I (1965 р.), Оселівка I (1966—1968 рр.), Оселівка II (1966—1967 рр.), а також мезолітичні поселення Атаки VI (1965 р.) і за межами УРСР в Молдавії стоянка Фрумушика I (1957 р.). Іншими дослідниками вивчені стоянки Атаки II, Гиржево, Рашків VII, Варварівка та Чутулешті I.

На стоянці Бабин I досліджена площа близько 700 кв. м. При розкопках встановлено наявність решток трьох різночасних пізньопалеолітичних поселень орін'якської, солютрейської і мадленської епох. На досліджених ділянках виявлені значні комплекси характерних знарядь праці з кременю, рештки вогнищ, знаряддя з кісток та рогу, залишки викопної фауни, вугілля, фарби. Серед знахідок мисливської здоби — кістки мамонтів, північних оленів, зубрів, носорогів, велетенських оленів, коней і т. д.

Розкопки стоянки Вороновиця I (площа 262 кв. м) велися протягом трьох років. Вивчено місця двох пізньопалеолітичних мисливських поселень солютрейської і мадленської епох. У верхньому шарі відкрито залишки першого на території південного заходу УРСР пізньопалеолітичного житла. Серед знахідок — численні кремінні знаряддя, фарби, рештки вогнищ, кістки мамонтів, коней, північних оленів, носорогів, ведмедів і т. д.

Третя багаточисельна стоянка Подністров'я — Молодове I (площа 400 кв. м) розміщена поблизу с. Молодове Сокирянського району Чернівецької області у відкладах другої надзапальної тераси. Розкопки її тривали протягом 8 років. Внаслідок проведених досліджень удалося встановити наявність на стоянці залишків восьми різночасних поселень. П'ять з них належать до доби мустьє, два — до пізнього палеоліту, а одне — до початку мезоліту. У верхніх пізньопалеолітичних шарах сто-

¹ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Поднестровья. — Труды комиссии по изучению четвертичного периода, вып. XV, М., 1959; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, К., 1961; його ж. Ранний и средний палеолит Поднестровья, М., 1965.

янки виявлені численні знаряддя праці з кременю, кісток і рогів, рештки вогнищ, фарби, кістки північних оленів, коней, мамонтів, зубрів і т. д.

Велику наукову цінність має відкриття і дослідження на стоянці Молодове I в 1959 р. на глибині 11 м від поверхні залишків найдавнішого в світі житла палеолітичного часу, що відноситься до мустьєрської доби. Сліди цієї споруди були простежені у вигляді овалу з великих кісток мамонтів (12 черепів, 34 лопатки і тазові кістки, 51 кінцівка, 14 іклів, 5 щелеп) розмірами 5×8 м. У центрі цього кільця виявлені рештки 15 вогнищ, кремінні знаряддя, залишки роздрібнених кісток мамонтів, коней, зубрів, носорогів, бурих ведмедів. Як показав радіовуглецевий аналіз вугілля, житловій споруді понад 44 000 років (визначення лабораторії в м. Гронінген у Голландії). Численні культурні рештки цього шару дають можливість всебічно характеризувати мустьєрську культуру Подністрів'я².

Дуже цінною пам'яткою є багатощарова стоянка Молодове V, відкрита автором у 1948 р. На стоянці, розміщеній біля с. Молодове, на мисоподібному виступі правого берега, в делювіальних суглинках і прошарках викопних ґрунтів, під час одинадцятирічних досліджень були виявлені й вивчені залишки 20 різночасних поселень на глибині від 0,5 до 12 м від поверхні. Верхні поселення досліджені на площі понад 900 кв. м, а найнижчі — на площі близько 260 кв. м. Останні шари належать до мустьєрської доби, два найвищі — до раннього мезоліту, а решта — до різних етапів пізнього палеоліту.

Ця унікальна пам'ятка палеоліту Східної і Центральної Європи дає можливість на основі численних матеріалів стратиграфічно простежити розвиток культури викопної людини від мустьєрської доби до раннього мезоліту, період понад 30 тис. років. При розкопках виявлені найрізноманітніші знахідки, вироби з кременю, кісток, рогів, залишки житлових споруд, вугілля з сосни, смереки, дуба, рештки мисливської здоби. Всього знайдено рештки 20 видів тварин, на яких полювала первісна людина. Становлять особливий інтерес такі предмети, як шість «жезлів начальників» з рогів оленя, серія схематизованих статуеток, рогових кайл і сокир, декілька сопілок, вирізані на розі постаті людини, вперше в світі виявлена серія подовжніх рукояток з ребер тварин для великих кремінних вкладишів, які характеризують нову, раніше невідому рису палеолітичної техніки.

Матеріали стоянки яскраво засвідчують прогресивний розвиток продуктивних сил в палеолітичну добу. Вперше в СРСР визначено за радіовуглецевим методом абсолютний час ряду шарів стоянки (11, 7, 6, 3, 2).

Стоянки Молодове I та V радянські вчені вважають еталонними пам'ятками при вирішенні багатьох проблем історії палеолітичного часу.

На стоянці Атаки I в 1965 р. вивчено рештки чотирьох пізньопалеолітичних поселень, які розміщувались у відкладах другої надзаплавної тераси Дністра поблизу с. Атаки Кельменецького району Чернівецької області. На дослідженій площі тут були простежені численні кремінні вироби, залишки вогнищ і вугілля, рештки фарби та мисливської здоби — уламки кісток коней, північних оленів, лосей, зубрів, мамонтів, шерстистих носорогів. Цікавими знахідками є вироби з маріону волинського походження, виявлені в третьому шарі, а у другому шарі — сопілки з кістки північного оленя.

² А. П. Черныш. К вопросу о жилищах мустьерского времени. — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 10, К., 1960; його ж. Ранний и средний палеолит Поднепровья.

Поселення стоянки Атаки I дають уявлення про культуру пізньопалеолітичної людини за так званого пізньомадленського часу.

Тоді ж, в 1965 р., на площі 150 кв. м досліджено стоянку Атаки VI, що розміщується у відкладах першої надзаплавної тераси Дністра. На розкритій ділянці виявлені рештки вугілля, кістки тварин (коня, північного оленя, зубра), розтирачи та відбійники, численні кремінні вироби мезолітичного часу — скребачки на відщепі, різці, пластинки з бічними виїмками, знаряддя типу трикутників і т. п.

У 1966—1968 рр. на Подністров'ї поблизу с. Оселівка Кельменецького району Чернівецької області на площі 384 кв. м була вивчена стоянка Оселівка I. На площі розкопу досліджено залишки двох поселень ранньої доби пізнього палеоліту та рештки поселення мезолітичного часу. На місці пізньопалеолітичних жителів виявлені сліди вогнищ, кістки північного оленя, мамонта, зубра, а також вироби з кременю. Серед останніх — уламки наконечників дротиків з двобічною обробкою плоского ретушю, симетричні вістря, скребачки, різці, ножеподібні знаряддя.

У верхньому, мезолітичному шарі стоянки знайдені кістки коней, носорогів, північних оленів, зубрів, рештки вугілля, розтирачи, відбійники, а також численні кремінні вироби, серед яких значний інтерес мають знахідки сегментів та трапецеподібних знарядь, дрібних вістрів, різноманітних типів нуклеусів тощо.

На площі 90 кв. м досліджена стоянка Оселівка 2, розміщена у відкладах 12-метрової тераси Дністра. На поселенні ранньої доби пізнього палеоліту виявлені залишки мисливської здобичі, кістки мамонтів, коней, північних оленів; серед знарядь праці — ножеподібні вироби, скребачки з овальним робочим краєм, симетричні вістря, різці та ін.

У 1951 р. на Дністрі, поблизу с. Баламутівка Заставнівського району Чернівецької області відкрито печеру з малюнками на стінах, що датуються мезолітичним часом³.

Молдавським вченим М. А. Кетрару проведені розкопки на стоянці Рашків VII, розташованій на лівому березі Дністра в Молдавській РСР, де розкопано поселення пізнього палеоліту⁴. Тут виявлено рештки мисливської здобичі та характерні кремінні знаряддя праці. Йому ж належить дослідження стоянки Чутулешті I на р. Реут, притоці Дністра. На площі 245 кв. м вивчено скупчення культурних залишків ранньої доби пізнього палеоліту. Це рештки кісток тварин (коня, зубра, вовка, козулі), вугілля з сосни, ялинки, дуба, серед кремінних виробів — симетричні вістря, скребачки, різці, знаряддя для рубки⁵.

У нижньому Подністров'ї біля с. Гиржево на Одещині В. Н. Станко дослідив стоянки тарденуазького часу⁶. На площі 220 кв. м ним виявлені кістки бика, коня, черепашки, вироби з кременю, скребачки на відщепі, пластини з виїмками, трапеції, пластини з притупленим краєм.

Проведені дослідження серії різночасних пам'яток-залишків поселень викопної людини дали можливість одержати величезний джерельний матеріал для всебічної характеристики розвитку культури давнього

³ О. П. Черниш. Нова пам'ятка первісного мистецтва.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, т. 2, К., 1959.

⁴ А. И. Давид, Н. А. Кетрару. Предварительные данные об исследовании стоянки Рашков VII.— Охрана природы Молдавии, вып. 4, Кишинев, 1965.

⁵ Н. А. Кетрару. Палеолитическая стоянка Чутулешти I.— Известия АН Молдавской ССР, № 12, Кишинев, 1965.

⁶ В. Н. Станко. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области. 1962—1964.— «Советская археология», 1966, № 2.

населення Подністров'я доби палеоліту та мезоліту, для постановки і вирішення ряду важливих проблем історії цього району.

Одним з таких питань є встановлення особливостей фізико-географічних умов, у яких перебувала людина в палеолітичну і мезолітичну епохи. На основі конкретних матеріалів — решток фауни і флори з досліджених стоянок можна зробити висновок, що палеолітична людина на Подністров'ї існувала в умовах холодного лісостепу, коли ще відбувався процес зміни клімату в напрямі поступового похолодання в кінці пізнього палеоліту. Це змушувало людину шукати захисту в печерах, а також будувати довгочасні житла на стоянках відкритого типу. Похолодання спостерігається і за доби першої половини мезоліту. Лише в другій його половині, вже за доби голоцену клімат значно пом'якшується, про що свідчать відсутність у даному районі в складі фауни видів, пристосованих до холодів, та наявність форм, існуючих в сучасний період.

Важливою проблемою є питання про час найдавнішого заселення території південного заходу УРСР. Відомі зараз археологічні матеріали дають підстави вважати, що найдавніше заселення Подністров'я палеолітичною людиною відбулось в ашельський час раннього палеоліту. Пізніше кількість пам'яток цієї доби тут збільшується, що вказує на зростання числа жителів.

Аналіз матеріалів з численних палеолітичних поселень Подністров'я свідчить про генетичний зв'язок пізнього палеоліту з середнім.

Цінні дані одержано для з'ясування проблеми палеолітичного житлобудівництва, бо в цьому районі вперше в світі виявлені рештки найдавніших довгочасних житлових споруд муст'єрського часу. Це відкриває нову сторінку історії культурних надбань людини доби давнього кам'яного віку, а також дає фактичні підстави для перегляду існуючих в радянській науці положень щодо тогочасного соціального устрою. Наявність жител за доби муст'є, які, безумовно, могли бути споруджені лише колективом і які колективно використовувались, дозволяє стверджувати, що родовий лад виник не за часів пізнього палеоліту, як раніше вважалося, а в муст'єрську добу. Отже, на неї період первісного людського стада не поширювався⁷.

Вже відзначалось дуже важливе стратиграфічне значення багаточисельних стоянок Подністров'я, які дозволяють простежити особливості розвитку палеолітичної культури в цьому районі протягом значного часу, пов'язати поселення різних періодів палеоліту з відповідними геологічними нашаруваннями, підійти до геологічного датування кам'яного віку.

Наявність на Подністров'ї ашельських знахідок пізньомуст'єрських поселень у відкладах, що перекривають алювії других надзаплавних терас, залишків пізньопалеолітичних стоянок у верхніх товщах останніх і мезолітичних поселень у відкладах перших надзаплавних терас, — все це дає підставу для важливих висновків. А саме: муст'єрські пам'ятки належать до часів рісс-вюрмського інтергlaціалу, Вюрму I та I—II, пізньопалеолітичні — до частини Вюрму I—II, II, інтергlaціалу Вюрму II—III та III, а мезоліт — до кінця пізньольодовикового періоду та початку голоцену. За даними останнього часу, пам'ятки Подністров'я можна пов'язати з ще дрібнішими підрозділами геологічної хронології плейстоцену та раннього голоцену.

З геологічним датуванням тісно пов'язані важливі для історичної науки питання про відносну та абсолютну хронологію. Розглядаючи про-

⁷ А. П. Черныш. К вопросу о времени возникновения родового строя. — Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского археологического музея 1962 г., Одесса, 1964.

блему відносної хронології, слід відзначити, що на основі стратиграфічних спостережень і аналізу культурних залишків розроблена періодизація палеоліту Подністров'я, встановлені етапи розвитку культури цієї доби. Так, для раннього палеоліту виділені групи пам'яток ашельського часу, для середнього — ранньо- і пізньомустьєрські хронологічні групи, шість ступенів розвитку пізньопалеолітичної культури, з яких перші три відповідають оріньяко-солютрейському часу, а три пізніші — мадленському, нарешті, встановлено сьомий ступінь*, що охоплює мезолітичні пам'ятки.

Визначені для Подністров'я хронологічні етапи яскраво відображають прогресивний розвиток продуктивних сил в межах первіснообщинного ладу, що дуже виразно простежується при вивченні виробів з кременю, кісток і рогу.

Досягнення сучасної науки дозволяють розробити ряд методів визначення абсолютного часу, що є винятково важливим для вивчення дописемового періоду історії людського суспільства.

Раніше про таке датування палеолітичного та інших періодів дописемової історії взагалі не могло бути й мови, а зараз є можливість ставити питання про розробку абсолютної хронології палеолітичної доби, оскільки останнім часом вже визначено точну дату ряду пам'яток (в УРСР лише двох стоянок — Молодове I і V).

Слід зауважити, що перші в радянській науці визначення абсолютного часу палеолітичних пам'яток радіовуглецевим методом встановлені на основі зразків вугілля та кісток з багатощарових стоянок Подністров'я, досліджених на території Чернівецької області.

Так, якщо мустьєрське поселення 4-го шару стоянки Молодове I, де були виявлені рештки найдавнішого житла, датується $> 44\ 000$ років тому, то багатощарова стоянка Молодове V має вже цілу колонку абсолютних дат: 11 — мустьєрський шар $> 40\ 300$ років; 9-й шар — $28\ 100 \pm 1000$ і $29\ 650 \pm 1230$; 7-й — $23\ 000 \pm 800$ та $23\ 700 \pm 320$; 6-й культурний шар: $16\ 750 \pm 200$; 5-й — близько $16\ 000$; 3-й — $13\ 370 \pm 549$; 2-й — $11\ 900 \pm 230$ та $12\ 300 \pm 140$; Ia шар — $10\ 590 \pm 230$; 1-й — $10\ 940 \pm 200$ років**. Визначеними абсолютними датами для ряду шарів стоянки підтверджуються висновки про послідовний розвиток палеолітичної культури в даному районі.

Дуже важливим завданням при вивченні археологічних пам'яток є встановлення характеру господарства викопної людини.

Виявлення під час багаторічних розкопів палеолітичних стоянок залишків мисливської зброї, знарядь праці, призначених для обробки здобичі та чималої кількості кухонних решток — роздроблених кісток викопних тварин є виразним показником того, що головною галуззю господарства людини того часу було мисливство, яке доповнювалось збиральництвом.

Мисливство і збиральництво забезпечували людям можливість злиденного існування в умовах низького рівня розвитку продуктивних сил.

Виявлені на Подністров'ї численні вироби з кременю, кісток та рогів, наявність залишків довготривалих жител, серії унікальних знахідок, зображення Баламутівської печери і т. д. — свідчення того, що для свого часу в цьому районі спостерігався високий рівень розвитку палеолітичної культури, що надбання тогочасної людини не поступались досяг-

* Роботи останніх років дають підстави для виділення в межах сьомого ступеня чотирьох хронологічних фаз розвитку мезолітичної культури.

** Визначення цього шару було проведене бензоловим методом, що дає підвищені числові показники.

ненням культури палеолітичного населення Західної Європи, які дійшли до нас у серії печерних пам'яток. Більше того, на стоянках Подністрів'я були навіть виявлені предмети, які в пам'ятках палеоліту Західної Європи є ще невідомими або стають відомими лише за доби мезоліту. Подністрівська група палеолітичних стоянок була одним з найяскравіших вогнищ розвитку культури давнього населення прильодовикової зони. Багатошарові пам'ятки цього району на конкретних матеріалах характеризують рівень розвитку продуктивних сил суспільства того часу.

О. П. ЧЕРНИШ

ТИСЯЧОЛІТНЄ МІСТО

Полонне — одне з старовинних міст Хмельницької області. Про нього збереглося багато цікавих документів у державних архівах і музеях країни. Окремі копії з них зібрані у міському музеї, що працює на громадських засадах.

У першій кімнаті розміщено експозицію «Древній період Полонного». Тут відвідувач дізнається, що вперше місто згадується 966 р. Уже в XII ст. у ньому була фортеця. В XVII ст., коли місто потрапило під владу польської шляхти, князь Станіслав Любомирський зігнав тисячі селян-кріпаків і почав укріплювати її. Було споруджено кам'яний мур, на бійницях поставлено гармати. Фортецю оперезали глибоким рівчаком, наповненим водою. Троє воріт і троє мостів на ланцюгах вели всередину.

1240 р. Полонне зазнало нападу монголо-татарських орд. Вони знищили більшу частину міста, жорстоко розправилися з його жителями-захисниками.

1340 р. литовські феодали захопили Волинь. Полонне стало володінням князя Любарта. Крім історичних документів, музей має речові докази цієї події. Про неї свідчать і литовські монети, чеканки першої половини XIV ст., знайдені кілька років тому на території колгоспу «Маяк».

Польські феодали жорстоко експлуатували народні маси. І в 1594—1595 рр. населення Полонщини повстало. Очолив його Северин Наливайко. Біля с. Новолабунь був даний бій. В 1638 р. недалеко від с. Стариці козацький загін під керівництвом Дмитра Остряниці розгромив шеститисячне військо польського магната Потоцького. З недобитими загонами граф сховався у фортеці, чекаючи допомоги з Варшави. Остряниця оточив фортецю і змусив Потоцького скласти зброю.

Цікаві документи має Полонський музей і про селянську війну 1648—1654 рр. В них говориться, що після придушення повстань в 30-х роках XVII ст. кривавий терор ще більше посилювався.

Влітку 1648 р. Богдан Хмельницький і Максим Кривоніс ввійшли у Полонне після тридобового штурму фортеці. Про перебування Богдана Хмельницького у місті розповідають народні пісні та думи тих часів. Цікава така деталь із взяття фортеці. Перед штурмом Максим Кривоніс звернувся до польських селян: «Хіба ж ми не кровні брати. Нащо ви допомагаєте панам проти нас? Чи не краще буде, якщо ми разом будемо битись проти них?» Коли почався бій, польські селяни, вдаючи, ніби б'ються проти козаків, дали їм можливість приставити до муру штурмові драбини і захопити фортецю.

Ці та інші історичні документи, зібрані у музеї, відтворюють древній період Полонного, міста з тисячолітньою історією.

З. М. РОЗМАРНИ

ПАРОСТКИ СОЦІАЛІЗМУ В ПОЛЬСЬКОМУ СЕЛІ

Проблема соціалістичного перетворення сільського господарства посідає одне з найважливіших місць в теорії марксизму-ленінізму і в практиці боротьби за соціалізм. К. Маркс і Ф. Енгельс першими науково обґрунтували об'єктивну необхідність створення великого соціалістичного землеробства, показавши, що єдиним порятунком для трудящого селянина від злиднів і поміщицько-капіталістичної експлуатації є перехід до великого суспільного господарства.

Шляхи і засоби будівництва соціалізму на селі геніально накреслив В. І. Ленін в своєму кооперативному плані. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії першим перетворив цей план в життя.

Досвід СРСР відіграв величезну роль в соціалістичному перетворенні сільського господарства в Болгарії, Угорщині, НДР, Румунії, Чехословаччині та інших країнах, де комуністичні і робітничі партії, творчо застосовуючи марксистсько-ленінську теорію, успішно здійснили виробниче кооперування селян.

У сільському господарстві довоєнної Польщі велике поміщицьке землеволодіння було основним пережитком феодальних відносин. На два з лишком мільйона малоземельних селянських господарств припадало менше 3 млн. га землі, в той час як 29 тис. поміщиків володіли майже 9 млн. га землі¹.

Декрет про земельну реформу Польський Комітет національного визволення прийняв з ініціативи Польської робітничої партії (ППР) 6 вересня 1944 р., в розпал народно-демократичної революції. За цим законом підлягали конфіскації (частково націоналізації) всі землі осіб, які володіли більш як 50 га орної землі у східних районах країни і більш як 10 га в західній частині Польщі, де велику питому вагу становили куркульські господарства. Виходячи з конкретних національних та історичних умов Польщі, ППР вирішила провести розподіл поміщицької, казенної та інших земель без націоналізації, за принципом: «земля належить тим, хто її обробляє».

Це була необхідна поступка дрібновласницькій психології селян, які не хотіли одержувати землю безплатно і охоче брали її за викуп, щоб бути більш впевненими в міцності свого права на неї. Викуп за землю був установлений в розмірі вартості середнього річного врожаю з ділянки (з розрахунку вартості 15 ц жита з 1 га)*, з розстрочкою на 10 років для малоземельних і на 20 років для колишніх сільськогосподарських робітників і батраків. Протягом 1944—1948 рр. 6 млн. га землі одержали 1 млн. безземельних і малоземельних селянських господарств². Всього в результаті аграрної реформи земельні наділи одержало 30,7% селянських господарств³.

Аграрна реформа, здійснена народно-демократичною владою, викорчувала феодальні пережитки і тим самим вивела сільське господарство Польщі з вікового застою. Проте індивідуальне селянське землеволодіння обмежує темпи зростання сільськогосподарського виробництва і створює умови для відродження капіталістичних відносин. «Поки залишається приватна власність на засоби виробництва,— вказував В. І. Ленін,— (напр., на землеробське знаряддя і худобу, якщо навіть приватна власність на землю скасована) і вільна торгівля, доти залишається економічна основа капіталізму»⁴. Між соціалістичною про-

¹ «Głos wielkopolski», 8 січня 1947 р.

* В довоєнній Польщі земля коштувала 150 ц жита за 1 га.

² Rocznik polityczny i gospodarczy, Warszawa, 1967, стор. 122.

³ Очерки истории Народной Польши, М., 1965, стор. 187.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 350.

мисловістю і відсталим одноосібним сільським господарством утворився розрив.

Соціалістичне перетворення сільського господарства в Польщі стало життєвою потребою. Народна влада, сприяючи розвиткові індивідуального селянського господарства, водночас роз'яснює трудящим селянам, що дрібні, розрізнені господарства не спроможні забезпечити їх добробуту, а державу — продуктами харчування.

Соціалістична реорганізація сільського господарства Польщі здійснюється шляхом створення держгоспів, цих станових хребтів перебудови старого устрою селянського життя, машинопрокатних станцій — опорних пунктів переозброєння сільського господарства на базі нової машинної техніки, і нарешті, за допомогою різного роду кооперацій і гуртків.

Вже в ході аграрної реформи відбувалось часткове усупільнення сільськогосподарського виробництва. За декретом від 12 грудня 1944 р. було націоналізовано 80% лісних угідь⁵, на конфіскованих землях частини поміщицьких маєтків створювалися держгоспи і сільськогосподарські кооперативи. Тільки на возз'єднаних західних землях Польщі на 1 жовтня 1948 р. держгоспи володіли 2470 тис. га, а 1876 кооперативів і ТОЗ'ів, що об'єднали 22 506 селянських родин, — 473,2 тис. га землі⁶.

В жовтні 1949 р. ПОРП прийняла рішення про масове кооперування сільськогосподарського виробництва. До 1954 р. в країні було створено 700 держгоспів, яким належали 2623 тис. га землі, або ж 12,8% всієї оброблюваної площі. Вони виробляли понад 15% валової продукції всього сільського господарства⁷.

Сільськогосподарських кооперативів наприкінці 1955 р. в країні нарахувалося 9 963. Вони володіли 10% всіх земельних угідь країни і об'єднували 230 тис. чоловік⁸. Особливо успішно відбувалось кооперування на західних землях Польщі, де вагомий внесок в цю справу зробили поляки-переселенці з Радянського Союзу, які застосовували в своїй роботі досвід радянських колгоспників.

В Польщі існує чотири типи сільськогосподарської виробничої кооперації: 1) товариство по спільному обробітку землі (ТОЗ); 2) кооператив, де селяни зберігають в своєму індивідуальному володінні землю, робочу худобу і сільськогосподарський реманент. 80% прибутку розподіляють тут за трудоднями, а 20% переходить до власників робочої худоби та реманенту; 3) кооперативи, в яких усі засоби виробництва, крім землі, усупільнені і де прибуток кооперативу розподіляється не тільки за працею, а й за розмірами земельного паю; 4) кооперативи, де прибуток розподіляється тільки за трудоднями. Це кооперативи найвищого типу, в них повністю здійснюється соціалістичний принцип розподілу матеріальних благ.

Кооперативи у все зростаючих розмірах одержували сільськогосподарські машини як вітчизняного, так і радянського виробництва. Соціалістична промисловість Польщі допомагала створювати машинопрокатні пункти і державні машино-тракторні станції.

Серед кооперативів, що виникли, було чимало слабких, погано організованих. Непідготовленість селянських мас, адміністративний натиск, слабкий контроль з боку партійних організацій, порушення принципів добровільності під час вступу до кооперативів і матеріальної

⁵ Archiwum Zakładu Historii Partii, DU, 1944—1945, DURP, 1944, № 15.

⁶ Очерки истории Народной Польши, стор. 206.

⁷ О народной демократии в странах Европы, М., 1956, стор. 200.

⁸ Там же, стор. 205.

заінтересованності — все це створювало значні труднощі у здійсненні соціалістичної перебудови польського села.

Труднощами кооперативного руху восени 1956 р. скористались антисоціалістичні, реакційні елементи, ревізіоністи. «Коли партія здійснювала важкий політичний поворот в атмосфері натиску з боку антисоціалістичних і заколотницьких елементів, а також тимчасової дезорієнтації і пасивності в партійних лавах і органах народної влади, — говориться в резолюції III з'їзду ПОРП (1959 р.), — стався розпуск більшості землеробських кооперативів, причому поряд з слабкими кооперативами розпалась також значна кількість економічно здорових кооперативів, що мали перспективи для дальшого розвитку»⁹.

За таких обставин VIII Пленум ЦК ПОРП, що відбувся в жовтні 1956 р., викрив недоліки у розвитку сільського господарства і звернув увагу на особливе значення для сільського господарства розвитку найпростіших форм кооперації.

Головним напрямом сільськогосподарської політики вказується в Тезах ЦК ПОРП до V з'їзду партії, який відбудеться у листопаді 1968 р. — залишається швидке піднесення виробництва і соціалістична перебудова села¹⁰.

Очевидно, що в перспективі соціалістичного розвитку сільського господарства Польщі і надалі переважатимуть держгоспи. Розвиваються також і сільськогосподарські виробничі кооперативи. Однак на сьогодні наголошується на утворенні найпростіших форм кооперації — сільськогосподарських гуртків, кількість яких зросла з 11 620 в 1957 р. до 34 тис. у 1968 р. Вони об'єднують близько 2 млн. чоловік і мають 44 тис. тракторів. Гуртки поєднують в собі сільськогосподарське виробництво, агрономічне і технічне обслуговування, будівництво. Вони виробляють цеглу, черепицю, шлакоблоки та інші матеріали. Неподільні фонди гуртків, що весь час зростають, мають суспільний характер.

Отже, землеробські гуртки допомагають соціалістичній державі спрямувати розвиток одноосібних селянських господарств у соціалістичне русло.

«Аграрне питання розв'язується у Польщі інакше, ніж в інших соціалістичних країнах, — пише секретар ЦК ПОРП З. Клішко. — У нас не проведено масову колективізацію селянських господарств. Одноосібне, дрібнотоварне селянське господарство цілком зв'язане з усупільненим господарством через розгалужену систему контрактації, обов'язкових поставок та інших громадських форм, якими охоплено понад 90 % селянської продукції»¹¹.

Контрактація в Польщі нагадує державні закупки сільськогосподарської продукції в нашій країні. Різниця в тому, що заготівельні організації ПНР мають справу з селянськими дворами. Завдяки контрактації селяни завчасно знають скільки їм потрібно здати держпоставки і скільки можна продати державі за контрактацією. Для селянина відпадає необхідність шукати ринок, транспорт для доставки товарів, витратити час на торгівлю. До того ж йому гарантовані тверді ціни.

Існуюча структура польського села характерна наявністю численних одноосібних господарств, що беруть участь у різноманітних, здебільшого простих, формах кооперації, неминуче визначає соціалістичний шлях розвитку сільського господарства країни.

І. І. БРАТАНЧУК

⁹ III съезд Польской объединенной рабочей партии, М., 1959, стор. 427.

¹⁰ Tezy Komitetu Centralnego PZPR na V zjazd Partii. Dodatek «Trybuny Ludu», 1968, 13 липня 1968 р., стор. 19.

¹¹ Зенон Клішко. 25-я годовщина образования Польской рабочей партии. — «Коммунист», 1967, № 1, стор. 112.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ПАРИЗЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В ОКУПАЦІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ БУРЖУАЗНОЮ ПОЛЬЩЕЮ В 1919 р.

У радянській історичній літературі досить ґрунтовно висвітлено роль міжнародного імперіалізму і, зокрема, його тодішнього головного штабу — Паризької мирної конференції — в окупації білополяками в 1919 р. Східної Галичини. Історії підготовки інтервенції присвятив один з розділів своєї книги проф. Б. Штейн¹. Ґрунтовно досліджена роль США і Антанти в загарбанні білополяками західно-українських земель у працях Р. Симоненка². Окремих питань даної теми торкаються О. Берьозкін, Ф. Зуєв, О. Карпенко та ін.³ Проте більшість авторів закінчує дослідження часом окупації Східної Галичини військами буржуазної Польщі (перша половина 1919 р.). Тимчасом, критичний аналіз документальних матеріалів Паризької конференції другої половини 1919 р., зокрема тих, що стосуються Східної Галичини, дозволяє більш детально з'ясувати роль Антанти й США в анексії західноукраїнських земель і проливає світло на весь комплекс заходів імперіалістичних держав, спрямований на продовження й активізацію антирадянської інтервенції.

У першій половині 1919 р. головним тактичним засобом інтервенційної діяльності Паризької мирної конференції щодо західноукраїнських земель було укладення «перемир'я» між Польщею і ЗУНР. Таким шляхом населенню Східної Галичини та Волині нав'язувався режим білопольської воєнної окупації. На цій території створювався плацдарм для дальшого розгортання антирадянської інтервенції. В другій половині 1919 р. тактика анексіоністських дій міжнародного імперіалізму змінилася. Тепер на порядок денний було формально винесено питання про східні кордони Польщі, в якому найважливішим було визначення державної приналежності Східної Галичини. Це видно з доповіді № 2 Верховної Ради Антанти від 22 квітня 1919 р., підготовленої комісією в польських справах, де зазначалося: східні кордони Польщі «не будуть визначені до того часу, доки не вирішиться питання про Східну Галичину»⁴. Але США й Антанта в принципі не заперечували загарбання цього краю білополяками. Їх правлячі кола, відводячи Польщі важливу роль в антирадянській агресії з Заходу, не поспішали остаточно оформити анексію західноукраїнських (і західнобілоруських) земель буржуазною Польщею, щоб якнайкраще згуртувати й використати для боротьби з Радянською владою всі наявні контрреволюційні сили.

Оскільки влітку 1919 р. США, Англія і Франція робили основну ставку в боротьбі проти Країни Рад на Денікіна і Юденича, тому й

¹ Б. Е. Штейн. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919—1920 гг.), М., 1949.

² Р. Г. Симоненко. До питання про Східну Галичину напередодні Паризької мирної конференції 1919 р.—«Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, 1957, стор. 57—85; його ж. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р., К., 1962; його ж. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 — березень 1921 р.), К., 1965.

³ А. Березкин. США — активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918—1920 гг.), М., 1952; Ф. Зуев. Международный империализм — организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919—1920 гг.), М., 1954; О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918—1920, Львів, 1964; О. Цибко. Американські імперіалісти — організатори завоювання західноукраїнських земель польськими панамі.—«Наукові записки Львівського університету», т. XXV, серія історична, вип. 5, Львів, 1953, стор. 47—54.

⁴ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, The Paris Peace Conference (далі — PPC), т. VIII, Washington, 1946, стор. 370.

питання про державну приналежність Східної Галичини капіталісти пов'язували з надіями на відновлення в Росії буржуазно-поміщицької влади: «...проблема східних кордонів Польщі має вирішитися лише з створенням такого російського уряду, з яким великі держави могли б мати справу відносно цього питання»⁵.

В умовах США й Антанти від 26 травня 1919 р. про «визнання» Колчака «верховним правителем Росії» відзначалось, що пропозиції про кордон між Росією і Польщею розглядатимуться на основі угоди між двома сторонами; якщо ж домовленості не буде досягнуто — Лігою націй⁶.

США та Антанта найактивніше використовували в антирадянській інтервенції й українських буржуазних націоналістів. Капіталісти доклали всіх зусиль, щоб українські й російські контрреволюціонери порозумілися й об'єдналися для спільної боротьби з Радянською владою. Державний секретар США Р. Лансінг 30 червня 1919 р. прямо заявив представнику Директорії Марголіну: «Петлюра зможе здобути допомогу лише при умові, якщо домовиться з Колчаком і Денікіним»⁷. А представник Англії Е. Кроу на засіданні Верховної Ради Антанти 19 вересня 1919 р. відзначив, що питання про державну приналежність Східної Галичини не можна вирішувати, не враховуючи інтересів білогвардійців і українських буржуазних націоналістів. Він не виключав можливості приєднання її до «відродженої Росії» або до «української держави, яка створиться в майбутньому»⁸ (мова йде про буржуазну державу.—І. Ч.—К.). Як видно, керівники Паризької конференції намагалися перетворити питання про Східну Галичину й східні кордони Польщі з об'єкту суперечностей в засіб створення «єдиного фронту» білополяків, білогвардійців та українських буржуазних націоналістів для боротьби проти Радянської країни. Імперіалістичні політики безсовісно торгували долею Східної Галичини, долею українського народу. За їх планами ця частина України мала бути винагородою для різних найманців, яких заохочували взяти участь в антирадянській інтервенції.

Восени 1919 р. на Паризькій конференції розгорнулася боротьба між імперіалістичними державами з питання про форму управління на окупованій території Східної Галичини. Польський уряд вимагав, щоб ця споконвічна українська земля була визнана складовою й невід'ємною частиною Польщі. 23 вересня 1919 р., виступаючи на засіданні Ради глав делегацій, Падеревський наполягав, щоб Східна Галичина була приєднана до Польщі без будь-яких умов. Численними історичними, етнографічними, економічними, політичними та іншими «аргументами» він намагався обґрунтувати «необхідність» такого рішення. Одночасно польський прем'єр вказав, що ні Колчак, ні Петлюра не заперечують «законність» польських претензій на Східну Галичину. Але в основному Падеревський посилався на необхідність зміцнення Польщі як плацдарму антирадянської інтервенції. Він закінчив свій виступ проханням остаточно «узаконити» панування окупантів у Східній Галичині, «якщо Рада хоче бачити міцну союзну державу в Центральній Європі»⁹.

Точка зору польського уряду в принципі користувалася підтримкою США. В одному з документів американська делегація заявляла, що «єдине реальне розв'язання невідкладної проблеми — доручити

⁵ РРС, т. VIII, стор. 370.

⁶ Б. Е. Штейн. Назв. праця, стор. 237.

⁷ РРС, т. XI, стор. 253.

⁸ Documents of British Foreign Policy, 1919—1939, First Series, (дані — Documents...), т. I, стор. 735.

⁹ Documents..., т. II, стор. 772.

управління Східною Галичиною Польщі»¹⁰. З США погоджувалися представники Франції. Однак англійський уряд дотримувався дещо іншої точки зору. Він вважав, що польська окупація Східної Галичини повинна здійснюватись під контролем комісара Ліги Націй. Ці розходження відбували суперечності між Англією і Францією, які змагалися за панування в післявоєнній Європі. Англія протистояла створенню сильної Польщі, потенційальної союзниці Франції, що зміцнило б позиції останньої в Європі. США ж, прикриваючись роллю «миротворця», також прагнули до встановлення своєї гегемонії в цій частині півкулі.

Кінець кінцем дискусією було зведено лише до визначення строку, на який передати Польщі мандат на управління краєм. Це питання розглядалось у Раді глав делегацій майже протягом трьох місяців: вересня — листопада 1919 р. Спочатку США пропонували встановити десятирічний строк. Але наприкінці вересня, коли польські війська повністю окупували Східну Галичину, заступник державного секретаря США Полк передав Раді глав делегацій меморандум, в якому пропонувалось в «інтересах миру і спокою» не обмежувати строк польського мандата точно визначеним часом. Однак за союзними державами залишалося право переглянути своє рішення¹¹. Французька, італійська та японська делегації вважали доцільним обмежити чинність мандату 25 роками¹². Однак представник Англії, посиляючись на інструкції Ллойд Джорджа, вимагав встановлення десятирічного строку¹³. Ця дискусія свідчила, що суперечності між учасниками Паризької мирної конференції, особливо між Англією і Францією, в питанні про післявоєнний устрій у Східній Європі ще далеко не подолані. Невипадково представник Франції Бартело відзначив, що між двома точками зору існують «дуже великі розходження»¹⁴. У ролі посередника виступили Сполучені Штати, заявивши, що вони погодилися б з французькою пропозицією «в тому випадку, коли на цій основі могла б бути досягнута єдність»¹⁵. «Поступки» американської делегації допомогли ліквідувати розбіжності між Англією та Францією щодо польських домагань на західноукраїнські землі. 21 листопада 1919 р. Рада глав делегацій прийняла текст угоди про Східну Галичину, представлений комітетом у польських справах. У додатку говорилося, що «після закінчення 25-річного періоду Рада Ліги націй матиме повне право зберегти, переглянути або змінити статут, затверджений цією угодою»¹⁶.

Така компромісна угода на деякий час врегулювала суперечності між державами Антанти в питанні про Східну Галичину. В телеграмі до Кроу Керзон відверто писав: «Ми погоджуємось з компромісним рішенням»¹⁷. Його схвалення було прямою «заслугою» американської дипломатії. Імперіалістичних політиків мало турбував безпрецедентний факт, що Східна Галичина була першою і єдиною територією в Європі, до якої застосовувався принцип мандата¹⁸.

Перетворивши Східну Галичину в європейську колонію міжнародного імперіалізму, буржуазні політики продовжували базикати про «самовизначення» її населення, дійшовши в своєму цинізмі до крайніх

¹⁰ РРС, т. IX, стор. 294.

¹¹ РРС, т. IX, стор. 293—294.

¹² Там же, стор. 115—116.

¹³ Там же, стор. 100.

¹⁴ Documents..., т. II, стор. 378; РРС, т. IX, стор. 285.

¹⁵ РРС, т. IX, стор. 294.

¹⁶ Там же, стор. 296.

¹⁷ Documents..., т. III, стор. 900.

¹⁸ На цю обставину звернула увагу Раді глав делегацій навіть комісія в польських справах в доповіді від 11 листопада 1919 р. (Див. РРС, т. IX, стор. 115).

меж. Ще 19 вересня 1919 р. на обговорення Ради глав делегацій було винесено доповідь комісії в польських справах під гучною назвою «Конституція Східної Галичини»¹⁹. Ця мертвонароджена «конституція» — з одного боку мала прикрити нічим не обмежене свавілля польських окупантів на західноукраїнських землях, а з другого — зберігала надії верховодів ЗУНР на можливість їх визнання в майбутньому урядами США і Антанти, що сприяло участі українських буржуазних націоналістів в антирадянському поході. Опрацьовуючи текст «конституції», комісія в польських справах двічі викликала членів «місії» ЗУНР у Париж, щоб вони висловили «бажання галицьких русинів»²⁰.

Польський уряд, незадоволений рішенням Ради глав делегацій, вимагав переглянути його й передати Східну Галичину Польщі без будь-яких умов. Представники останньої на конференції в Парижі вказували, що приєднання Східної Галичини «підняло б дух у країні й попередило б поширення більшовизму в армії»²¹. Вони спекулювали на страхі імперіалістів перед першою в світі країною робітників і селян.

Наприкінці 1919 р. Червона Армія, зламавши запеклий опір денікінців на Південному фронті, перейшла в наступ, внаслідок чого 11 грудня було визволено Харків, 16 грудня — Київ. Згодом радянські війська вступили в Донбас. Стало ясно, що наступ Денікіна зазнав краху. Це вплинуло на тактику імперіалістичних держав. В період походу контрреволюції проти Радянської країни вони намагалися не ускладнювати відносин з російськими білогвардійцями, зволікаючи з остаточним вирішенням питання про східні кордони Польщі. Після провалу денікінського замаху США й Антанта почали штовхати правлячі кола Польщі на розв'язування антирадянської війни.

8 грудня 1919 р. Верховна Рада Антанти прийняла декларацію про тимчасові східні кордони Польщі²², де вказувалося, що держави блоку не заперечують проти перегляду кордонів у майбутньому, таким чином провокуючи панську Польщу на війну з Країною Рад. До того ж ця декларація служила засобом тиску як на Польщу, так і на Врангеля.

З ініціативи Франції було переглянуто також питання про Східну Галичину. Прем'єр-міністр Клемансо наполягав на цьому під час перебування в Лондоні. Ллойд Джордж з «великим небажанням» дав свою згоду. 22 грудня 1919 р. на черговому засіданні Ради глав делегацій Клемансо повідомив про наслідки переговорів у Лондоні. Таку ж позицію в цій справі займали Італія й Японія. Тому Рада вирішила: «Виконання недавньої резолюції, згідно з якою Польща одержувала мандат на Східну Галичину на 25 років, припинити, переглянути це питання пізніше»²⁴. Отже, Східна Галичина залишилася територією окупованою Польщею.

Весною 1920 р., виконуючи волю міжнародного імперіалізму, буржуазна Польща напала на Радянську країну. Пілсудчикам активно допомагали українські буржуазні націоналісти, ще раз проявивши себе запеклими ворогами українського народу, його свободи і незалежності. Незважаючи на допомогу імперіалістів США, Англії і Франції, авантюра білополяків зазнала краху. Контрнаступ Червоної Армії улітку 1920 р. сприяв посиленню революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель. У деяких повітах Галичини було встановлено Радянську владу і створено Галицький революційний комітет, а також

¹⁹ РРС, т. VIII, стор. 280—297.

²⁰ РРС, т. VIII, стор. 280—281.

²¹ Documents..., т. III, стор. 909.

²² «Известия», 11 червня 1920 р.

²³ Documents..., т. III, стор. 908.

²⁴ РРС, т. IX, стор. 626.

ряд місцевих комітетів. Але радянське будівництво тут тривало недовго. З відступом Червоної Армії вся Східна Галичина знову опинилася під владою польських панів. Спираючись на підтримку імперіалістичних держав і використовуючи труднощі, які переживала Радянська країна, Польща за Ризьким договором 1921 р. добилася відторгнення від України її західних земель. Але російська й українська делегації відстояли включення в договір спеціальної статті, що зобов'язувала Польщу надати широкі права трудящим Західної України та Західної Білорусії²⁵. 15 березня 1923 р. конференція послів країн Антанти схвалила рішення про східні кордони Польщі, за яким Східна Галичина ввійшла до складу буржуазно-поміщицької Польщі²⁶.

12 березня 1923 р. уряд Радянської України в ноті державам Антанти заявив, що окупація Східної Галичини польськими військами є актом насильства, уряд УРСР не визнає такого рішення і вважає «недійсним встановлення будь-якого режиму в Східній Галичині без його попередньої згоди та згоди місцевого населення»²⁷. 13 березня 1923 р. аналогічну заяву зробив Народний комісаріат закордонних справ РРФСР.

Однак імперіалістичні політики, які багато говорили про «право народів на самовизначення», про «забезпечення інтересів української більшості» в Галичині ігнорували прагнення українського народу до возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі.

Незважаючи на терор, переслідування, робітничий клас і трудове селянство Західної України не скорились польським і українським поміщикам та буржуазії й вели наполегливу революційну боротьбу за своє соціальне та національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

І. І. ЧЕРВІНКИН-КОРОЛЬОВ

²⁵ Документи внешней политики СССР, т. 3, М., 1959, стор. 626—627.

²⁶ Б. Е. Штейн. Назв. праця, стор. 199.

²⁷ «Вісті», 14 березня 1923 р.

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр. ТА РОСІЙСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ

В історичній літературі приділено значну увагу впливові першої російської революції на події в Болгарії¹. Досліджено інтернаціональну солідарність трудящих Болгарії з революційним пролетаріатом Росії в

¹ О. В. Панцуктилова. Рабочее движение в Болгарии в 1905—1907 гг., М., 1956; І. М. Кулінич. Вплив першої російської революції на розвиток революційного руху в Болгарії.— «Наукові записки АН УРСР», т. 6, К., 1955; Г. Н. Попов. Влияние первой русской революции на подъем революционного движения в Болгарии в 1905—1907 годах.— «Ученые записки Харьковского университета», Труды кафедры марксизма-ленинизма, т. 66, кн. 2, 1956; П. С. Сохань. Революційні болгарсько-російські зв'язки (1907—1914 рр.).— «Український історичний журнал», 1962, № 5; И. А. Хренов. Влияние русской революции 1905—1907 гг. на славянские страны.— «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», М., 1956, т. 20; В. П. Вугрич. Вплив першої російської революції на розвиток революційного руху в Болгарії.— «Студентські наукові праці», вид-во Київського державного університету, 1955, зб. 2; В. Хаджиニコлов. Отражение на Първата руска революция в България, София, 1956; Г. Атанасов. Към вопроса за влиянието на първата руска революция върху развитието на работническо-то движение у нас (1905—1907), София, 1959; Л. Қосев. Влияние первой русской революции 1905—1907 гг. в Болгарии.— «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», М., 1956, т. 20; А. Веков. Българо-руски революционни връзки, 1885—1917 г., София, 1965; М. Исусов. Революционното профсъюзно движение в България (1903—1912 г.), София, 1962; В. Николов. Отзвуки и влияние у нас на първата руска революция от 1905—1907 г.— «Исторический преглед», 1950, кн. 4—5; А. Цветков. Болгары — участники первой русской революции.— «Славяне», 1956, кн. 1; И. А. Яков и И. Н. Йотов. Влияние первой русской революции на рабочее движение в Болгарии.— «Вестник Московского университета», Серия общественных наук, 1956, № 1.

ті роки, показано як під впливом російської революції в країні розгортався робітничий і студентський рух. Тимчасом офіційним державним відносинам обох країн цього періоду приділено недостатню увагу.

Сильний революціонізуючий вплив на Болгарію революції 1905 року міг спричинитися до тяжких для правлячих класів країни наслідків. Тому болгарське дипломатичне агентство в Петербурзі намагалось якомога докладніше інформувати свій уряд про події в Росії². Болгарські міністри й князь Фердинанд у бесідах з офіційними російськими представниками виявляли жвавий інтерес до розвитку російської революції³, в той час як царські представники в Софії, навпаки, бажали якомога менше торкатися цієї неприємної для них теми.

Страх перед можливістю революційного вибуху в Болгарії примусив правлячу верхівку вжити ряд заходів для придушення антиурядових виступів. З цією ж метою, як повідомляв російський посол у Константинополі І. О. Зінов'єв, глава болгарської церкви екзарх Йосиф, дуже стривожений «з приводу внутрішнього стану справ у князівстві і систематичного та постійного розбещування болгарського народу соціалістичними... вченнями»⁴, у вересні 1905 р. прибув з Константинополя до Софії. За повідомленням російського дипломатичного агента в Софії Г. П. Бахметьєва, екзарх зібрав членів болгарського священного синоду і закликав, окрім церковних заходів протиборства соціалістичній ідеології, вдаватися до більш дійових засобів. Члени синоду надіслали спеціальну записку на ім'я князя Фердинанда, а сам екзарх мав бесіди з ним та міністрами уряду. Він звертав увагу на дедалі зростаючу небезпеку революції і радив негайно застосувати силу⁵.

Фердинанд «повністю погодився з його блаженством», але скаржився, що для остаточної розправи з соціалістами і безбожниками йому перешкоджають, з одного боку, конституційні обмеження (через них, як повідомив екзарх Бахметьєву, князь «не вільний діяти як йому хотілося б»), а з іншого — прогресивні ідеї, що проникали з Росії, нібито «псували навіть деяких з його міністрів»⁶.

Болгарські правителі намагалися не допустити революції в країні, придушуючи будь-які антиурядові виступи, силкувалися в міру своїх сил подати допомогу російському царизму. Але з іншого боку, в зовнішньополітичній діяльності уряду Болгарії намітився деякий відхід від Росії.

Архівні документи розкривають нові факти, що свідчать про спільні дії болгарської правлячої кліки і російського царизму в справі придушення революції. Тільки-но болгарським властям стало відомо про повстання на кораблях Чорноморського флоту «Потьомкін», та «Георгій Побєдоносець», вони негайно і з власної ініціативи наказали, в разі появи повсталих кораблів «під жодним приводом не видавати їм ні провіанту, ні вугілля, а якщо вони захочуть здатися, то затримати їх і заарештувати всю команду»⁷. Російський військовий агент у Болгарії

² Централен държавен исторически архив, София, (далі — ЦДІА, Софія), ф. 176, оп. 1, а. о. 2220, арк. 1—2; а. о. 2483, арк. 1—139.

³ Архів зовнішньої політики Росії, ф. Політархів (далі — АЗПР, ф. ПА), спр. 1328, арк. 57.

⁴ АЗПР, ф. ПА, спр. 1330, арк. 88 зв.

⁵ АЗПР, ф. ПА, спр. 1328, арк. 131.

⁶ Міністр народної освіти Шишманов, говорив Фердинанд, вихований своїм тестем російським вихідцем Драгомановим на ідеях російських нігілістів 60-х років — намагався пояснити, що впливати на людей можна тільки добротою, а не силою і висловив цілковиту неспроможність і небажання боротися з цим злом (АЗПР, ф. ПА, спр. 1328, арк. 133).

⁷ АЗПР, ф. ПА, спр. 1329, арк. 62; спр. 1328, арк. 86 зв.

полковник Леонтьєв із задоволенням доповідав, що болгарський уряд відразу зайняв правильну позицію щодо бунтівної команди, вважаючи членів екіпажу «Потьомкіна» не дезертирами⁸, а злочинцями, які підлягають арештові. Недарма Микола II через Г. П. Бахметьєва дякував болгарському урядові «за енергійні заходи, яких він готовий був ужити щодо бунтівних суден»⁹.

Проте інтернаціональна солідарність болгарських трудящих перешкодила реакційному урядові Р. Петрова вжити таких «енергійних заходів». Хоч царський уряд передав болгарським властям список команди «Потьомкіна» з описом прикмет членів екіпажу і просив у разі їх появи на болгарській території затримувати і передавати російським властям¹⁰, болгарський уряд під тиском прогресивної громадськості змушений був дозволити вільно виїхати з країни 15 потьомкінцям, які в жовтні 1905 р. прибули в Болгарію¹¹.

Російський царизм в особі своїх офіціальних представників у Болгарії намагався й морально підтримати болгарський уряд у справі придушення революційних сил всередині країни. Зокрема Г. П. Бахметьєв цілковито схвалював «твердий» курс уряду Р. Петрова¹².

Рішучість русофобського стамболовістського уряду (який водночас досить відверто виявляв свої австро-німецькі симпатії) будь яким способом задушити революційні сили в Болгарії спонукала царську дипломатію всіяко підтримувати цей уряд. «З погляду наших інтересів,— повідомляв 22 січня 1907 р. тимчасовий повірений у справах Росії в Болгарії Дяченко в Петербург,— навряд чи було б бажаним падіння нинішнього кабінету». Микола II повністю схвалював цю думку¹³. Незважаючи на взаємне недовір'я, російський царизм і болгарські русофобські правителі дійшли цілковитої згоди у справі придушення революційних і прогресивних сил. «Я був нічим іншим, як вашою поліцією на Балканах»,— вихвалявся Фердинанд у травні 1906 р. перед царськими представниками¹⁴.

Єдність класових цілей російської і болгарської буржуазії, а також монархічних кіл у справі придушення революції була немаловажним, але не єдиним фактором, що визначав російсько-болгарські державні відносини того періоду.

Іншим фактором була поразка Росії у війні з Японією, підриг військово-політичного авторитету, загальне ослаблення російського царизму в результаті цієї поразки та революції і, нарешті,— падіння його престижу на міжнародній арені. Російський цар вважався вершителем долі болгарських князів. З його волі болгарський престол покинув ставленик царя Олександр Баттенберг, а принца Кобурзького Європа не визнавала болгарським князем багато років. «Самодержець всея Руси», якого побоювався обмежений конституцією васальний князь Фердинанд, раптом захитався на своєму, як здавалося багатьом у Болгарії, непохитному престолі. Росія, самодержавним порядком якої довгий час заздрих Фердинанд, потай мріючи завести подібні й «у себе», в Болгарії, перетворилася на небезпечне вогнище революції. Болгарські правителі не приховували вже, що вважають Росію винуватцем усіх

⁸ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 2000, оп. 1, спр. 772, арк. 81.

⁹ АЗПР, ф. ПА, спр. 1328, арк. 86.

¹⁰ Там же, спр. 1329, арк. 68.

¹¹ В. Хаджиниколов. Подъем революционного движения в Болгарии в 1905—1907 гг.—Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение, ч. I, М., 1955, стор. 521.

¹² АЗПР, ф. ПА, спр. 1328, арк. 99—100.

¹³ АЗПР, ф. ПА, спр. 1334, оп. 1, арк. 18, 31.

¹⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 2000, оп. 1, спр. 765, арк. 66.

«бід» Болгарії. Фердинанд скаржився російським представникам, що революція в Росії «позначається і поза її межами і безперечно знаходить відгук на Балканському півострові»¹⁵.

З кінця 1905 р. в офіціальних російсько-болгарських відносинах, що досі здавалися безхмарними, виникли помітні незгоди. Так, болгарське військове міністерство почало застосовувати дискримінаційні заходи щодо офіцерів, які закінчили військові навчальні заклади в Росії¹⁶. Власті намагалися перешкодити прагненню болгарської молоді дістати освіту в Росії, оскільки там студенти та слухачі військових училищ і академій набирались революційного духу. В листопаді 1907 р. болгарський військовий міністр Ніколаєв під час бесіди з Леонтьєвим зазначав, що молоді офіцери останніх випусків «не зовсім надійні в моральному відношенні, а деякі навіть заражені соціалістичними ідеями»¹⁷. У березні 1911 р. Фердинанд скаржився Леонтьєву: «Велике лихо, що соціалістичні ідеї проникають в армію»¹⁸.

До певної міри свідченням послаблення впливу російського царизму на Болгарію був так званий «інцидент Щеглова». 9 липня 1906 р. в болгарській буржуазній газеті «Вечерна поща» була вміщена стаття за підписом редактора газети С. Радева «Мітинг на користь російської революції». В ній автор відзначав «величезне піднесення російського громадського духу», стихійне прагнення російської землі до «правди», громадянську мужність і самовідданість, що їх постійно проявляє російська інтелігенція і, нарешті, «ту безприкладну боротьбу, яку веде робітничий стан». В статті говорилось, що «російська бюрократія..., яничари самодержавства, двірцева камарилья і боягузливий цар з хиткою душею продовжують ганьбити світле ім'я російського народу», що «режим свавілля, жорстокості і мракобісся, який мучить стільки століть велику землю російську», прогнів «і час би вже згинуті цьому режимові!». На закінчення автор статті закликав узяти участь у мітингу на підтримку російської революції, що мав відбутися наступного дня в Софії, в цирку «Болгарія»¹⁹.

Насамперед виникає питання, як могла подібна стаття з'явитися в реакційній буржуазній газеті, і чи не суперечить це тезі, висунутій рядом болгарських істориків про те, що вся болгарська буржуазія, незалежно від партій і зовнішньополітичної орієнтації, ставилась 'до російської революції вороже»²⁰. Найбільш вірогідно, що ця стаття була результатом незадоволення певної частини болгарської буржуазії російським царизмом, що «допустив» революцію, в зв'язку з «небезпекою» її поширення на Болгарію. Тому, загалом погоджуючись з тезою про вороже ставлення всієї болгарської буржуазії до російської революції, хотілося б порекомендувати історикам, які досліджують дану проблему, уважніше вивчити різні течії і напрями в болгарських буржуазних партіях. Очевидно, деякі кола в країні вважали більш вигідним встановлення в Росії буржуазної республіки або конституційної монархії, що мало розрядити обстановку і таким чином позбавити Болгарію «небезпеки» російського революційного впливу.

Вищезазначена стаття, яка, до речі, була кульмінаційним моментом у висловленні «співчуття» російській революції, що його вже деякий

¹⁵ АЗПР, ф. ПА, спр. 2246, арк. 51.

¹⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 2000, оп. 1, спр. 12, арк. 26—28; спр. 769, арк. 55—56; спр. 772, арк. 76, 178; спр. 777, арк. 3—9, 11, 17, 23—25, 27, 39—40.

¹⁷ Там же, спр. 770, арк. 46.

¹⁸ Там же, спр. 3065, арк. 73.

¹⁹ Повний текст статті див.: АЗПР, ф. ПА, спр. 2284, арк. 6—7.

²⁰ В. Хаджиниколов. Назв. праця, стор. 514; И. А. Яков, И. Н. Йотов. Назв. праця, стор. 108.

час відбивала «Вечерна поща», роздратувала нового царського дипломатичного агента в Болгарії А. П. Щеглова і він надіслав главі болгарського уряду Р. Петрову різкого листа з вимогою покарати газету за її виступ, довести непричетність «князівського уряду до мерзенних вихваток цього листка» та перешкодити проведенню наміченого мітингу²¹. Р. Петров, посылаючись на грубий і образливий тон листа, надіслав гостру відповідь, а «Вечерна поща» опублікувала їх переписку.

Хоча Петербург по дипломатичних каналах і намагався пом'якшити результати дій свого представника, царський уряд, посылаючись на порушення болгарською стороною таємниці листування, на короткий час перервав офіційні відносини з Болгарією.

У цей період намітився вже досить відкритий поворот стамболовістського уряду і Фердинанда до австро-німецького угруповання. В грудні 1906 р. Леонтьєв змушений був «з сумом... констатувати, що... останнім часом з боку князя Фердинанда і його уряду існує деякий потяг у бік Австро-Угорщини»²². Крім «інциденту Щеглова», це знайшло свій прояв у фактичному порушенні болгарським урядом на догоду Австро-Угорщині таємного сербо-болгарського договору 1904 р. і в зухвалій неповазі Фердинанда до особи Миколи II²³.

Однак, щоб не загострювати відносин з Болгарією, царська дипломатія удавала, ніби не помічає всіх цих подій. Як повідомляв болгарський дипломат у Петербурзі Д. Станчев, «в інтересах Росії тепер показати, що і в нинішній час її становище і зв'язки з слов'янськими країнами, особливо з Болгарією, такі ж самі, як і раніше»²⁴.

Отже, події 1905—1907 рр. мали безпосередній вплив на розвиток офіційних відносин між Росією і Болгарією. Сильний революціонізуючий вплив російської революції примушував болгарський уряд застосовувати жорстокі репресії проти прогресивних сил всередині країни, зокрема щодо російських революціонерів, які перебували у Болгарії. Але реакційний уряд Болгарії наштовхнувся на стійку класову солідарність трудящих країни і змушений був відмовитись від рішучих дій проти російських емігрантів. Він не зміг виявити класової солідарності з російською монархією та буржуазними колами в справі придушення революції. Цьому перешкодила як протидія прогресивних сил країни, так і наявність зовнішньополітичних суперечностей між правлячими верхівками обох держав. Послаблення царизму в результаті російсько-японської війни та революції посилювало пронімецькі тенденції Фердинанда і стамболовістського уряду, викликало ряд ускладнень в офіційних відносинах між болгарським і російським урядами.

А. К. МАРТИНЕНКО

²¹ Щеглов доносив, що «Вечерна поща» взяла останнім часом «негожий щодо Росії тон» (див.: АЗПР, ф. ПА, спр. 1331, арк. 163, 168).

²² ЦДІА СРСР, ф. 2000, оп. 1, спр. 865, арк. 137; див. також: АЗПР, ф. ПА, спр. 2246, арк. 27 зв.

²³ Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956, стор. 190—194. 6 (19) грудня 1906 р. Фердинанд вперше за 10 років не прибув у російське дипломатичне агентство на святкування «тезоіменитства» російського царя. Замість цього він поїхав на полювання в угорський маєток свого брата. Не прибули в цей день у російське представництво і діти Фердинанда. Це вважалося на той час зухвалістю надзвичайною. Іншим фактом, який підтверджував падіння престижу російського царизму, був дуже характерний епізод з портретом Миколи II. Цей портрет з автографом царя було передано Леонтьєву в червні 1906 р. для вручення «палко любимому хреснику» князю Борису. Але російський військовий агент протягом семи місяців не міг виконати покладеного на нього доручення, бо Фердинанд щоразу, даючи аудієнцію Леонтьєву, «забував» запросити на неї Бориса. Портрет удалося вручити лише в день народження останнього.

²⁴ ЦДІА, Софія, ф. 176, оп. 1, а. о. 2998, арк. 48 зв.— 49.

Повертаючись до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Основні принципи розвитку радянської соціалістичної культури розроблені В. І. Леніним. Вперше в історії суспільної думки він запровадив поняття культурної революції, а також розкрив конкретний зміст його. До теоретичної розробки проблем розвитку радянської культури і в практику культурного будівництва значний вклад внесли видатні діячі партії й радянської держави М. І. Калінін, Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, М. М. Покровський, М. О. Скрипник та інші, спадщина яких заслуговує вивчення спеціалістами з історії культури.

Особливо значних успіхів в узагальненні досвіду культурного будівництва досягнуто за останній період. У цьому величезну роль відіграла нова Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, в якій вперше сформульовано положення про завершальний етап культурної революції. Після цього у наукових колах почала інтенсивно обговорюватися проблема етапів культурної революції. Особливо ґрунтовно це обговорення проходило на Всесоюзній нараді істориків, які працюють над вивченням культури в нашій країні, що відбулася в Москві в 1965 р.¹ Позитивну роль відіграла також відкрита дискусія на сторінках журналу «Вопросы истории» про хронологічні рамки та етапи культурної революції в СРСР.

Проблема періодизації привернула увагу дослідників, які розробляють історію культурного будівництва в національних республіках, щоб з'ясувати його особливості. Цій темі присвячено ряд статей у збірнику «Культурная революция в СССР»². Однак до виходу збірника матеріалів про Україну не було підготовлено. Тепер цю прогалину заповнює стаття Г. М. Шевчука на сторінках «Українського історичного журналу»³. У ній порушено важливі питання, що вимагають додаткової розробки й уточнення.

Кожен новий етап виникає на основі попереднього, продовжує його кращі риси й традиції, і водночас є якісно новим ступенем у розвитку культури. Це виявляється у зростаючому багатстві її змісту та різноманітності форм.

Історія радянської культури й етапи її розвитку невіддільні від культурної революції, що є революційним процесом створення й розвитку соціалістичної культури. У доповіді Л. І. Брежнєва, присвяченій 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, дається таке визначення культурній революції: «Ми не випадково називаємо революцією процес, покликаний зробити культуру надбанням мас. Завдання полягало не тільки в тому, щоб навчити людей читати й писати. Треба було утвердити нову, соціалістичну ідеологію в усіх сферах духовного життя суспільства. Треба було підготувати свої, радянські висококваліфіковані кадри. Треба було створити соціалістичну культуру, яка мала не тільки увібрати в себе усе краще, передове, що створили люди протягом тисячоліть, але й зробити новий крок уперед у духовному розвитку всього людства»⁴.

¹ Матеріали научної сесії по історії культурної революції в СССР, М., 1965; И. И. Попов. Обсуждение проблем культурной революции в СССР.— «История СССР», 1965, № 5.

² Культурная революция в СССР. Сборник, М., 1966.

³ Г. М. Шевчук. Етапи розвитку української радянської культури.— «УІЖ», 1968, № 5, стор. 31—41.

⁴ Л. І. Брежнєв. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 17.

Звичайно, повне ототожнення культурної революції й розвитку радянської культури було б неправильним, бо перша має свої суворо окреслені межі, а розвиток культури є нескінченним, і ми не можемо передбачити, які етапи вона матиме після закінчення культурної революції. Але в хронологічних рамках культурної революції ці процеси збігаються. Тому, на наш погляд, правильно робить Г. М. Шевчук, коли в своїй статті бере за основу періодизації розвитку культури в Українській РСР етапи розвитку культурної революції, хоча, на жаль, не обґрунтовує цього теоретично.

Культурна революція не може бути короткочасним актом. Деякі історики вважають, що культурна революція здійснюється в рамках перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Неправильно тлумачити думку В. І. Леніна про те, що кооперування сільського господарства неможливе без цілої смуги культурної революції, як збіг її з колективізацією за часом. Це приводить до висновку, що культурна революція закінчується разом з колективізацією, тобто наприкінці другої п'ятирічки⁵. Такий висновок суперечить всьому духові ленінської теорії культурної революції. Адже В. І. Ленін підкреслював, що для розв'язання культурних завдань потрібна буде ціла історична епоха, «ціла смуга культурного розвитку всієї народної маси»⁶.

Культурна революція в нашій країні зайняла не тільки час переходу від капіталізму до соціалізму, але й період зрілого соціалізму. «Побудова соціалізму вимагала піднесення культури найширших народних мас. Це завдання було також успішно розв'язане,— говорить в Програмі КПРС.— В країні здійснено культурну революцію. Вона вивела трудові маси з духовного рабства і темряви, прилучила їх до багатств культури, нагромаджених людством. Країна, більшість населення якої було неписьменною, здійснила гігантський стрибок до вершин науки і культури»⁷.

Тепер культурна революція вступила в свій завершальний етап, метою якого є розв'язання нових історичних завдань — переростання культури соціалістичної в комуністичну, створення культурних передумов для комунізму.

Оскільки культурна революція процес тривалий і разом із своїм завершальним етапом вона триватиме до створення передумов комунізму, окремі її етапи також не можуть бути короткочасними. Отже, треба виділяти періодизацію ширшого масштабу. Саме це і робить Г. М. Шевчук. Для встановлення етапів у розвитку української радянської культури він спирається на періодизацію, розроблену М. П. Кімом, який вважає, що культурна революція в СРСР має три етапи: перший — з жовтня 1917 р. по 1927 р., другий — з 1928 р. по 1958 р., третій — з 1959 р. до створення комуністичної культури⁸.

Відомо, що в ході дискусії в 1965 р. у Москві називались різні періоди або етапи культурної революції, що далеко не всі поділяли точку зору М. П. Кіма. І дійсно, в його схемі є слабкі місця. Це насамперед стосується другого етапу. На наш погляд, ці роки не становлять єдиного цілого у розвитку культури. Якщо в 30-х рр. відбувався процес створення соціалістичної культури, формування соціалістичної інтелігенції, то в 40 і 50-х рр. соціалістична культура існувала як цілком сформована. Це стосується і радянської інтелігенції. Кінець 20-х і початок 30-х рр. характеризувалися тим, що більшість населення країни — селянство залишалось дрібновласницьким, на низькому рівні культури і в силу дрібнобуржуазної ідеології було ще мало схильне до сприймання соціалістичної культури. На селі існувало куркульство та його ідеологія. Суцільна колективізація розгорнулась тільки з кінця 20-х рр. і тривала приблизно до 1934 р. До того ж, перевиховання селянина як дрібного власника з вступом у колгосп не кінчалось, а тільки починалось. Тому соціалістична культура й ідеологія могли ринуть широким потоком у село аж ніяк не з кінця 20-х рр., а пізніше.

⁵ В. Т. Ермаков. О содержании и хронологических рамках культурной революции в СССР.— «Вопросы истории», 1966, № 10, стор. 64.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 414.

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 12.

⁸ Культурная революция в СССР, стор. 50.

Кожен новий етап культурного розвитку характеризується як великим розмахом діяльності мас і держави, так і новими елементами в цій галузі, новою якістю. Безперечно, що в 1929 р. і тим більше в 1930 р. тут сталися значні зрушення. Зросла кількість шкіл і учнів, відкрився ряд учбових закладів, культурно-освітніх установ. Але все це не могло дати свої наслідки відразу. З нових вузів і технікумів перші випуски відбулися тільки наприкінці першої й на початку другої п'ятирічки. На фронті культурного будівництва точилася гостра класова боротьба, в галузі ідеології й культури зберігались рештки «багатоукладності». Таким чином, кінець 20-х і початок 30-х рр. ще завершали перший етап, як і в попередні роки вони підготовляли перемогу соціалізму і його культури. А новий етап почався з середини 30-х рр. і знаменувався тим, що соціалістична культура сформувалась і обслуговувала перемігший новий спосіб виробництва⁹.

Час закінчення другого етапу і початку третього не викликає принципових заперечень, тому немає потреби на них спеціально зупинятися.

Слід відзначити, що у викладацькій роботі значного поширення набула періодизація, якої дотримуються деякі історики й особливо філософи. Згідно з нею розвиток культури й здійснення культурної революції в СРСР поділяються на два етапи: 1. Виникнення й розвиток соціалістичної культури. 2. Її переростання в комуністичну. Прихильники цієї періодизації випускають якісні відмінності в розвитку культури протягом 1917—1958 рр., недооцінюють того, що вже здійснено радянським народом.

Чи збігаються етапи культурної революції в СРСР з етапами розвитку української соціалістичної культури?

Розвиток української радянської культури має такі ж закономірності, як і вся радянська культура. В основі її — соціалістичний спосіб виробництва, радянський державний устрій, ідеологія марксизму-ленінізму. Все це забезпечило їй швидкий розквіт.

Збіг етапів у розвитку української культури з розвитком культури в країні в цілому мав свої причини. Розвиток української радянської культури утруднювали такі особливості: 1. Потреба ліквідувати наслідки політики царизму, який насильно затримував розвиток української культури. 2. Гостра класова боротьба на фронті культурного будівництва з сильним куркульським впливом, особливо з українським буржуазним націоналізмом.

Але поряд з негативними обставинами були й позитивні. Г. М. Шевчук указує в своїй статті на величезне значення для розвитку української культури зміцнення, співдружності з іншими національними культурами і посилення їх взаємовпливу.

Причинами швидкого розвитку української культури треба вважати й такі обставини. Україна до революції була одним з найрозвинутіших промислових районів країни, мала досить численний робітничий клас, вищий порівняно з іншими національними районами культурний рівень. Культуру, що історично сформувалася, український народ завоював і відстоював у боротьбі проти іноземних загарбників та російського царизму, який провадив на Україні політику національного гноблення. Тому український народ при здійсненні культурної революції міг спиратися на все найкраще й передове, створене попередніми поколіннями, особливо на славні революційні традиції¹⁰.

Особливо сприятливі умови склалися для швидкого розвитку української культури за радянського ладу. Це швидкий індустріальний поступ УРСР у роки перших п'ятирічок, розвиток Донбасу як всесоюзної кочегарки, металургійної, тракторної та інших галузей промисловості, зростання на цій основі робітничого класу, який відіграв найважливішу роль в утвердженні й розквіті соціалістичної культури, у піднесенні культурно-освітнього рівня села. Таким чином, завдяки цілому ряду сприят-

⁹ Л. Г. Фурманов. Ленин о культурной революции в СССР.— «Вестник Московского университета», № 4, серия VIII. Экономика, философия, 1960.

¹⁰ С. Гутянский и А. Михайлов. Расцвет украинской культуры.— «Коммунист Украины», 1967, № 12, стор. 57.

ливих обставин український народ міг йти в ногу з російським народом шляхом будівництва соціалістичної культури.

На завершальному етапі культурної революції значно зростає роль культури у формуванні всебічно розвиненої людини, а також у зв'язку з тим, що від культурного піднесення мас залежать дальший розвиток виробництва, технічний прогрес, створення матеріально-технічної бази комунізму.

На цьому етапі культурного будівництва як ніколи зростає роль наук, у тому числі суспільних, бо без цього неможливий прогрес сучасного виробництва й керування розвитком суспільства.

На даному історичному етапі українська радянська культура разом з культурами братніх народів нашої країни поступово переростає в культуру комуністичну.

О. О. МИХАЙЛОВ

З ПРИВОДУ ЗАМІТКИ Г. П. БОГУНА ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ м. БЕРДИЧІВ

Я з інтересом прочитав замітку Г. Г. Богуна із Кам'янця-Подільського «Про походження назви і виникнення міста Бердичів»^{*}. Проте з трактовкою походження назви міста не згоден.

В українській літературній мові та її діалектах, як з рештою і в мовах інших слов'янських народів, є велика кількість слів, які з'явилися в період формування слов'янських мов. Зараз такі слова або зовсім не вживаються, або мають інше значення.

Зараз лише дослідник мови і побуту північно-західної Волині зустрічається з такими словами, як терниця, прислиця, юрок, понож, начиння, бердо. Це старовинні назви знярядь народного ткацтва північної Волині. Адже відомо, що північно-західна частина Русі здавна славилася вирощуванням льону і конопель, які, поряд з вовною, становили основну сировину для ткацтва і предметів побуту населення.

Бердо — це один із основних механізмів верстата, на якому ткали полотно, рушники із льняних і конопляних ниток.

Виготовленням берд для цілої округи на замовлення та на продаж займалися окремі роди. Часто ця своєрідна професія передавалась із покоління в покоління. Секрет виготовлення ревниво оберігався і передавався від батька синові. До речі, мій прадід, дід і батько теж виготовляли берда для своїх односельчан на замовлення, а інколи й на продаж.

Часто присілкам, хуторам та селам, де жили майстри популярних серед населення виробів, присвоювались назви цих виробів, чи матеріалу, з якого їх виготовляли, або професії народних майстрів. Березолупи, Бровари, Клепарі, Млини, Личаки — поширені назви місцевостей українського Полісся. Назва міста Бердичів не виняток. Вона походить від назви народних майстрів по виготовленню берд — бердичів. У західних районах Волині цим видом ремесла займалися аж до 1939 р., до возз'єднання українських земель в єдиній Українській РСР, коли ручне селянське ткацтво було остаточно витіснене розвинутою текстильною промисловістю.

С. М. НАУМЧУК

^{*} «Український історичний журнал», 1968, № 5.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Р. ПЛЮЩ

АГІТАЦІЙНО-МАСОВА РОБОТА КП(б)У СЕРЕД РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В ПЕРІОД МІЖ XIV ТА XV З'ЇЗДАМИ ПАРТІЇ

При вивченні проблеми агітаційно-масової роботи Комуністичної партії України серед робітничого класу автор використав твори класиків марксизму-ленінізму, рішення партійних з'їздів, опубліковані документи партії та уряду, а також матеріали Центрального партархіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 31, од. зб. 191; оп. 67, од. зб. 384, 389), партархівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13, од. зб. 233; оп. 62, од. зб. 34; оп. 70, од. зб. 80, 119, 131, 142; 145; 182; оп. 145а, од. зб. 36, 48, 49), Харківського обкому КП України (ф. 5, оп. 1, спр. 17; ф. 85, оп. 1, спр. 6), Донецького обкому КП України (ф. 8, оп. 1, спр. 323, 730), Хмельницького обкому КП України (ф. 458, оп. 1, од. зб. 154, 162, 220), Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ф. 2605, оп. 2, спр. 342, 380, 382, 410).

Використана також періодична преса, зокрема журнали «Агитатор», «Агітація і пропаганда», «Известия ЦК КП(б)У», «Партработник», а також газета «Комуніст», «Луганская правда», «Кочегарка», «Киевский рабочий» та ін. Для вивчення даної проблеми значну цінність становлять «Справочник партийного работника», 1927 (ч. 1, М., 1928), «Спутник — календарь донецкого рабочего», монографії: Н. Лопатин. Город наш Кадиевка (М., 1964), «Донецкий арсенал» (Сталино, 1960), «Два роки роботи уряду УСРР» (Харків, 1929) та ін.

Курс Комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію країни передбачав значне посилення політичного виховання робітничого класу. В своїй повсякденній роботі партія керувалася вказівкою В. І. Леніна про те, що для проведення глибоких перетворень треба переконати в їх необхідності десятки мільйонів людей. Партійні організації України, виконуючи рішення IX з'їзду КП(б)У (грудень, 1925 р.), який вказав, що «масові форми агітроботи лишаються і далі основними»¹, вели роз'яснювальну роботу серед робітничого класу завдань соціалістичної реконструкції. В той час значна увага приділялась політичній агітації, яка є однією з найбільш бойових і наступальних ділянок ідеологічного фронту.

В. І. Ленін у статті «Політична агітація і «класова точка зору» підкреслював, що «...всесвітня політична агітація є саме фокус, в якому збігаються насущні інтереси політичного виховання пролетаріату з насущними інтересами всього суспільного розвитку і всього народу»².

Важливу роль у розгортанні політичної роботи серед трудящих відіграли агітколлективи. На початку 1926 р. був опублікований «Проект положень про агітколлективи». Після його обговорення ЦК КП(б)У затвердив «Положення про агітколлективи», в якому підкреслювалось, що агітколлектив повинен виробити у своїх членів уміння вести агітацію на основі конкретних завдань нашого будівництва.

Агітколлективи об'єднували 15—20 комуністів і на своїх заняттях вивчали актуальні проблеми міжнародного і внутрішнього становища країни. В ході занять розроблялись плани і тези доповідей, виступів і бесід, подавалася індивідуальна допомога окремим агітаторам. Щомісяця райкоми партії організовували для агітаторів інструктивні доповіді, які читали партійні працівники, що мали великий досвід роботи.

Велике значення для підготовки агітаторів мали виступи тт. Г. І. Петровського, В. П. Затонського, В. Я. Чубаря, П. П. Постишева, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера та інших видатних діячів партії і уряду республіки.

КП(б)У надавала великого значення організації і удосконаленню роботи агітколлективів, для керівництва якими виділялись найбільш підготовлені комуністи. На заклик партії «Личею до виробництва» агітколлективи України у 1926—1927 рр. мобілізували робітничий клас на боротьбу за піднесення продуктивності праці, раціоналізацію виробництва, зміцнення трудової дисципліни.

КП(б)У послідовно проводила лінію на ліквідацію кампанійського характеру агітаційної роботи, на піднесення ідейного рівня. Партійні осередки націлювали агітаторів на те, щоб у бесідах широко висвітлювались передові методи праці, виробничі успіхи трудових колективів, широко залучався місцевий матеріал.

¹ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів, К., 1958, стор. 306.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305.

У доповідях і бесідах, які проводились у робітничих клубах, червоних кутках, гуртожитках, під час обідніх перерв, комуністи-агітатори викривали шкідливі погляди «нової опозиції», буржуазних націоналістів, троцькістів, роз'яснювали курс партії на соціалістичну індустріалізацію, розповідали про міжнародні події. Агітатори несли в маси міста і села живе слово партії, запалювали робітничий клас на трудовий героїзм. На сторінках журналу «Агітатор» з узагальненням першого досвіду роботи агітколлективів та методичними порадами часто виступали О. В. Пилацька, М. М. Попов. Виконуючи рішення IX з'їзду КП(б)У про посилення уваги до проведення масових політичних кампаній, агітколлективи республіки вели напружену роботу під час підготовки до виборів у Ради, перевиборів кооперативів та ін.

Досить успішно налагоджували роботу агітколлективи на Харківщині. Відділи агітації і пропаганди райкомів заздалегідь зайнялися доббором і підготовкою складу керівників агітколлективів, навчанням агітаторів. Народа керівників агітколлективів, яка була скликана відділом агітації і пропаганди Харківського окружкому КП(б)У в березні 1926 р., підвела підсумки роботи і ухвалила ряд постанов, спрямованих на удосконалення теоретичної і методичної допомоги керівникам колективів. На цей час в Харкові добре налагодили свою роботу 92 агітколлективи³. За неповними даними лише в чотирьох районах Артемівського округу в 1926 р. розгорнули роботу 38 агітколлективів, які об'єднували понад 840 агітаторів⁴.

Багато зробили для мобілізації робітничого колективу на виконання завдань індустріалізації секретар партійного комітету заводу «Ленінська кузня» у Києві тов. З. Б. Савер, а також краший котельник цього заводу комуніст М. В. Комарницький, комуніст Київських трамвайних майстерень Я. Г. Чайкін.

Активну участь в агітаційно-масовій роботі серед робітників Донбасу брали: член партії з 1917 р. О. М. Строкатенко, комуністи Горлівського машинобудівного заводу І. Зигун, М. Колишев, І. Безсонов, брати Давид і Егор Шевченки.

У 1927 р. в республіці спостерігається зростання мережі агітколлективів, поглибився зміст їх роботи. Окружками і райкоми КП(б)У удосконалювали керівництво і форми допомоги агітколлективам. Але в масовій роботі на виробництві мали місце і певні недоліки. Постанова ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1927 р. «Про партійну роботу на великих підприємствах»⁵ вказала на недоліки політичної роботи на ряді підприємств країни, в тому числі і в нашій республіці. Партійні організації вжили невідкладних заходів з метою усунення виявлених помилок, посилили масову роботу на виробництві.

Лише в шести районах Дніпропетровського округу у 1927 р. політичну агітацію проводили 75 агітколлективів, які об'єднували тисячну армію агітаторів. У переважній більшості це були робітники з виробництва, які набули відповідну політичну підготовку і користувалися заслуженим авторитетом серед своїх товаришів.

В 35 червоних кутках підприємств Дніпропетровського району агітаційно-масовою роботою було охоплено майже 29 тис. робітників. У чотирьох клубах до 1 липня 1927 р. було прочитано 149 доповідей і бесід на різну тематику, на яких були присутні 60 558 робітників⁶.

Восени 1927 р. в чотирьох районах Києва налагодили свою роботу 65 агітколлективів, які об'єднали 942 агітатори. Тільки під час обідніх перерв у цехах підприємств було проведено 692 бесіди-читки і 920 бесід у червоних кутках⁷.

У налагодженні агітаційної роботи серед робітників значну роль відіграли секретарі окружкомів КП(б)У: Луганського — Б. О. Семенов, Одеського — В. І. Чернявський, Харківського — П. П. Постишев, секретар Сорокінського райкому Луганського округу т. М'ясніченко та інші. Регулярно на засіданнях окружкомів розглядалися питання агітаційно-масової роботи. На засіданні колегії відділу агітації і пропаганди Одеського окружкому КП(б)У двічі у квітні і у вересні 1927 р. розглядалися питання про форми агітаційно-пропагандистської роботи.

Комуністи Одещини звертали увагу на забезпечення систематичної масово-політичної роботи серед трудящих округу протягом усього року.

Значну допомогу в налагодженні агітаційно-масової роботи на місцях надавали агітаційно-пропагандистські групи ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б).

Центрами методичної роботи в ряді округів стали кабінети агітації і пропаганди, працівники яких допомагали агітаторам в їх роботі, створювали куточки агітації і пропаганди на заводах, фабриках. У Дніпропетровському окрузі такі куточки були організовані на заводах ім. В. І. Леніна, ім. Г. І. Петровського.

З кожним роком удосконалювалися організаційні форми, зростала політична зрілість і методична майстерність агітаторів.

Значну роль у посиленні агітаційної роботи серед робітничого класу відіграли оргпартнаради і агітпропсекції (агітпропколегії), які працювали при окружкомх і

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, од. зб. 384, арк. 298 зв.

⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 8, оп. 1, спр. 323, арк. 6.

⁵ Справочник партійного работника, ч. 1, М., 1928, стор. 504.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, од. зб. 389, арк. 27, 29.

⁷ «Агітація і пропаганда», 1927, № 1, стор. 90—91.

райкомах КП(б)У. Важливе значення мала оргпартнарада, яка відбулася у квітні 1927 р. На цій нараді були підбиті підсумки масової роботи, намічені заходи по удосконаленню методів партійної роботи на виробництві. На засіданнях агітпропсекцій регулярно обговорювалися актуальні питання політичної роботи в масах, намічалися заходи по залученню широкого партійного активу до участі в агітаційно-масовій роботі.

У налагодженні агітаційної роботи серед робітничого класу КП(б)У велику роль відводила партійній пресі, радіо, комсомолу. З кожним роком у республіці зростали тираж газет, мережа радіостанцій, кінотеатрів.

Вивчення досвіду роботи агітколективів показало, що завдяки партійному керівництву вони стали могутньою зброєю в руках партії, їх робота сприяла перетворенню в життя ленінської програми соціалістичної індустріалізації.

С. Д. ПЛАХОТНЮК

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОДІЛЛІ НАПЕРЕДОДНІ ЖОВТНЯ 1917 р.

Вивчення аграрних відносин у дожовтневий період має винятково велике значення для висвітлення передумов соціалістичної революції в нашій країні, участі в ній селянських мас. Радянськими істориками й економістами проведена значна робота в цьому питанні. В капітальній праці радянських економістів «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» (М., 1954) узагальнено величезний матеріал по історії народного господарства України. Значно поглиблюють наші знання по вивченню цієї проблеми праці П. А. Хромова, М. А. Рубача, П. Н. Першина, Н. Карпова, А. Погребинського¹ та ін. Спеціальні праці по вивченню аграрних відносин на Поділлі видали С. Городецький і П. П. Телічук². Велику цінність має праця М. Н. Лещенка³, хоча в ній висвітлюється більш ранній період. Проте аграрні відносини на Поділлі в цих працях широко не висвітлювались.

Для дослідження аграрних відносин на Поділлі напередодні Великого Жовтня нами використані друковані праці і такі статистичні довідники та збірники: «Обзор Подольской губернии за 1910 год», «Обзор Подольской губернии за 1911 год», «Статистический ежегодник России 1915 год» (П., 1916), «Статистический справочник по аграрному вопросу. Выпуск I. Землевладение и землепользование» (М., 1917), «Сборник статистических сведений по Союзу ССР (1918—1923 г.)» (М., 1924) та інші. Автором вивчені також не опубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР (фонди 442 і 301), Хмельницького обласного державного архіву (фонди 227, 281, 46), Вінницького обласного державного архіву (фонди 172 і 192).

Важким і безраднісним було життя подільського селянина до революції. Злидні, безземелля, політичне безправ'я, гніт поміщиків, куркулів і царизму — все це тяжіло над селянином. Майже нічого не змінила в житті селянства реформа 1861 р. При проведенні її селянство було обезземелено. Кращі землі, ліси, вигопи, водопої залишилися в руках поміщиків, а селянам дісталися яри, косогори та піски. З 3 626 583 дес. придатної до обробітку землі поміщикам належало 1 194 722 дес. (32,94%), державі, церкві та різним установам 278 182 дес. (7,6%). Таким чином майже половина всієї землі після реформи залишалася в руках поміщиків, церкви та держави. Поміщицькі латифундії досягали великих розмірів. 874 поміщики володіли в середньому до 500 дес. кожний, а 1156 маєтків мали більше як по тисячі десятин⁴. Поміщик Собанський мав 63 170 дес. землі, Потоцький — 43 800 дес., Ярошинський — 36 470 дес., Грохольський — 7 283 дес., граф Холоневський — 8 274 дес., Орловський — 4 875 дес. У середньому на один селянський двір у губернії приходилось 3,8 дес. землі, а 86% се-

¹ П. А. Хромов. Экономическое развитие России в XIX—XX веках, М., 1950; М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956; П. Н. Першин. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907—1916 гг. и судьбы во время революции 1917—1920 гг., М., 1922; Н. Карпов. Аграрная политика Столыпина, Ленинград, 1925; А. Погребинский. Столипінська аграрна реформа на Україні, К., 1930.

² С. Городецький. Сільське господарство Поділля перед світовою війною, Вінниця, 1929; П. П. Телічук. Аграрні відносини на Правобережній Україні в період реакції 1907—1910 рр., К., 1960.

³ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955.

⁴ В. И. Фролов. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губ., Вінниця, 1917, стор. 2.

⁵ М. А. Рубач. Назв. праця, стор. 11.

ляні залишилися малоземельними⁶. З 420 322 дес. лісів Поділля поміщикам належало 378 868 дес. Такий же стан був з угіддями особливого призначення (каменоломні, рибна ловля тощо), у руках поміщиків було 10 605 дес. з 12 227 дес.⁷

Бідняцькі та середняцькі господарства були дуже погано забезпечені кіньми. При цьому в різних повітах ця забезпеченість була не однаковою. Якщо в Балтському, Летичівському, Проскурівському повітах безкінних господарств було 29—34%, то в Гайсинському, Браสลівському, Кам'янецькому — 50%, у Вінницькому — 60%, Ольгопольському 65%⁸. Коні в селянських господарствах були поганої породи, низькорослі, виснажені. Це підтверджують дані військово-кінського перепису 1912 р. і матеріали обстеження, в яких зазначалось, що в селянських господарствах низькорослі коні становили 60—75%.

Селяни обробляли свої поля сохами, дерев'яними бородами. В губернії налічувалося 37 668 сох, причому тільки 335 з них були в поміщицьких господарствах. Таким знаряддям селяни не могли якісно обробляти землю. Ніякої кваліфікованої допомоги по організації ведення господарства вони не отримували. На 1 січня 1905 р. в губернії працювали лише 37 агрономів, а в повітах було по 1 агроному⁹. В селянських господарствах в основному переважала трипільна сівозміна, урожайність була надзвичайно низькою.

Трудящі маси дореволюційного Поділля, як і всієї України, терпіли жорстокий національний гніт. Російське самодержавство здійснювало великодержавну шовіністичну політику в галузі культури. Українська культура переслідувалася, а українська мова заборонялася. Грамотність населення губернії була значно нижчою від загальноросійських і українських показників. Грамотних на 1000 чоловік населення було лише 155¹⁰. Діти селян залишалися неграмотними. Надзвичайно погано було поставлено медичне обслуговування населення. На всю губернію в 1913 р. було 389 лікарів, 567 фельдшерів, 186 акушерок, 66 зубних лікарів. На 10 тисяч населення тут приходився 1 лікар і 14 фельдшерів¹¹. Особливо погано медичною допомогою було забезпечене сільське населення. Це приводило до виникнення різних захворювань і масової смертності, особливо високою була смертність дітей. Тут тільки за 1911—1912 рр. померли, не доживши до року, 85003 дітей з 140 414, що народилися¹².

З розвитком капіталізму на Україні проходить інтенсивний процес скорочення дворянського землеволодіння. Але на Правобережжі, зокрема у Подільській губернії, дворянство не охоче розставлялося з землею. Селянська буржуазія, мала тут 1135 тис. дес. землі, 132 тис. коней, 149 тис. голів великої рогатої худоби, а поміщики — 2648 тис. дес., 180 тис. коней, 175 тис. голів великої рогатої худоби¹³. В Подільській губернії при гострому малоземеллі і найвищій густоті населення по всій Росії (102 чоловіки на квадратну версту) велике землеволодіння душило селянство, розоряло його. Селянин залишався малоземельним, злидненным, вимушеним йти на заробітки до куркуля, поміщика, або брати в аренду землю на кабальних умовах. Перехід землі дрібнопомісних поміщиків до куркулів ще більше загострював суперечності двох ворогуючих груп на селі. З однієї сторони це були безземельні і малоземельні селяни з наділом від 0,1 дес. до 15 дес., а з другої — група поміщиків-латифундистів, розміри маєтків, яких досягали від 500 до 20 000 дес.

У губернії середній розмір надільної землі селянина дорівнював 3,8 дес., а володіння поміщика — 192,8 дес. Якщо за розміром середнього поміщицького землеволодіння губернія не дуже відрізнялась від 50 губерній Європейської Росії, то за розміром середнього селянського земельного наділу вона займала одно з останніх місць.

У період століпінської реакції і наступні роки на подільському селі проходила дальша диференціація селянства. З однієї сторони зростала кількість заможних селян-куркулів, а з другого — селянської бідноти. Царизм намагався шляхом руйнування селянської общини і насадження хуторів і відрубів, а також переселенням бідноти на окраїни Росії послабити революційність селянства, вирішити аграрне питання на свою користь. В. І. Ленін, визначаючи характер аграрної політики царського уряду, говорив, що вона «...означає насильне руйнування общини і прискорене розорення, винищення маси зuboжiлнх хазяїнкiв на користь жменьки куркулів»¹⁴. За період 1907—1916 рр. на Поділлі було створено 71 325 хуторських і відрубних господарств з площею землі в 95 265 дес.*

⁶ М. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 24.

⁷ С. Городецький. Назв. праця, стор. 104.

⁸ С. Городецький. Назв. праця, стор. 82.

⁹ «Экономическая жизнь Подолии», № 10, Кам'янець-Подільський, 1915, стор. 10.

¹⁰ Статистический ежегодник России 1915 год, Петроград, 1916, розд. II, стор. 99.

¹¹ Статистический ежегодник России 1915 год, Петроград, 1916, розд. I, стор. 2.

¹² Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918—1923 гг., М., 1924, стор. 9.

¹³ М. А. Рубач. Назв. праця, стор. 22.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 404.

* Підрахунки проведені по книзі «Статистический ежегодник России 1915 г.», стор. 8—9.

Аграрна реформа на селі проводилась насильницькими методами. Селян, які виступали проти виділення на хутори, арештовували, били різками, садовили в карцер, відправляли на каторгу. Для переходу на відрубну систему на сходках вимагалось спочатку $\frac{3}{4}$ голосів, а потім простої більшості. Але думки селян ніхто не брав до уваги. У с. Губнику Гайсинського повіту, для того щоб провести на сільському сході рішення про перехід на відрубну систему землеволодіння, поліція заарештувала 12 селян і пустила чутки, що всякий, хто відмовиться переходити на відруб, буде арештований, як бунтівник¹⁵. Проте хуторські господарства на Поділлі не набули значного поширення. Це пояснюється великою густотою сіл, не вигідністю переселення навіть для заможних селян.

При проведенні аграрної реформи царський уряд надавав селянам кредит для купівлі землі. Але розміри кредиту були не однаковими. Банки під землю, яка купувалася громадою, видавали кредит на десятину по 125,3 крб., товариствам — 131,7 крб., а куркульським господарствам — по 228,6 крб. Це приводило до того, що земля, яку купувала біднота за кредит, знову попадала в банк. Станом на 1 січня 1912 р. в губернії було закладено в селянському банку 285,969 дес. селянських земель на суму 44 818 229 крб.¹⁶ Біднота, яка не мала грошей для виплати кредиту в банк, вимушена була продавати свої наділи, а куркулі їх купували майже за безцінок. За 1907—1914 рр. 13 860 селян губернії продали 16 672 дес. землі¹⁷.

Складовою частиною аграрної політики царизму було переселення селян з густо населених центральних районів імперії в Сибір, Середню Азію, Далекий Схід. Уряд намагався позбутися безземельних і малоземельних селян — найбільш революційної частини сільського населення. За період з 1910 по 1914 рік включно з Подільської губернії переселилося 39 375 чол.¹⁸ Але надзвичайно погана організація переселення привела до масового повернення селян назад, які ще більше зубожіли, розорилися і повертаючись на старі місця проживання, поповнювали цим ряди сільських пролетарів, загострюючи ще більше аграрне питання. За вказаний період в губернію повернулося 16 655 чол. або понад 40% від тих, що переселилися¹⁹. Столипінське землевпорядження призвело до ще більшого обезземелення селянських господарств Поділля. Так, напередодні 1917 р. на Правобережжі України, куди відноситься також Поділля, селянських господарств без посіву було 13,5%, з посівом до 2-х дес. — 52%²⁰. Як видно з приведених даних 65,5% селянських господарств мали наділи до 2 дес. Селянські ж господарства з посівною площею в дві десятини не могли забезпечити свої сім'ї хлібом. Такий селянин вів злиденне напівголодне існування. Ще більш нерівномірно, ніж земля, розподілявся між селянами робочий скот. Без робочого скота на Правобережжі нараховувалося 60% селянських господарств, з 1 головою було 6,4%²¹.

Все це свідчить про дальше зубожіння широких селянських мас. На селі відбувалося дальше загострення класової боротьби. Селяни самовільно захоплювали поміщицьку землю, робили потраву посівів, рубали ліс, відмовлялися працювати в поміщицьких маєтках, палили садиби, скирти хліба, вбивали найбільш ненависних поміщиків, представників місцевої влади. Але разом з тим селяни все більше і більше переконувалися, що землю можна одержати шляхом революційної боротьби, і що допомоги їм в цьому міг лише робітничий клас.

Тільки Велика Жовтнева соціалістична революція вирішила аграрне питання, ліквідувала поміщицьке і куркульське землеволодіння, здійснила віковічні мрії селян Поділля про землю.

¹⁵ Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 634.

¹⁶ В. Й. Фролов. Назв. праця, стор. 9.

¹⁷ Статистический справочник по аграрному вопросу. Выпуск I. Землевладение и землепользование, М., 1917, стор. 10.

¹⁸ Статистический ежегодник России 1915 г., стор. 10.

¹⁹ Там же, стор. 27.

²⁰ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 49.

²¹ Там же, стор. 50.

На допомогу викладачу історії

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ СРСР ТА УРСР У VIII КЛАСІ

На сторінках «Українського історичного журналу» (1967, № 7) йшла мова про використання документальних матеріалів на уроках вітчизняної історії в 7 класі. Ми продовжуємо цю роботу і з восьмикласниками.

На першому уроці з теми «Буржуазні реформи 60-х років XIX ст.», присвяченому передумовам падіння кріпосного права та революційній ситуації напередодні реформи 1861 р. в Росії підкреслюємо, що в той час поміщики прагнули за всяку ціну підвищити прибутки своїх помість. Вони збільшували панщину та оброк, розширювали панську рілля, позбавляючи кріпаків землі, посилювали експлуатацію. Ставимо запитання до класу: «Чи могли всі ці заходи припинити розклад кріпосницького господарства в країні?» Учні приходять до правильного висновку, що це могло лише на деякий час відстрочити падіння кріпосного права, а не зупинити процес розкладу кріпосництва, швидкого розвитку нових, капіталістичних відносин.

Навпаки, розгортається масовий антикріпосницький рух в країні: у 1858 р. було зареєстровано 86 селянських заворушень, у 1859 р.— 90, у 1860 — 108. Учитель зауважує, що про масовість селянських виступів у цей час свідчать і події в нашому краї, наводить зміст архівного документа. 17 червня 1859 р. Ніжинський повітовий земський справник Фальковський у своєму донесенні на ім'я предводителя дворянства повідомив про події, що відбувалися в с. Велика Кошелівка в маєтку княгині Щербатової. Пристав мав покарати ключника Гната Биська, що виступив проти сваволі управителя маєтку. Тоді більшість кошелівських селян, очолених писарем Опанасом Биськом, з'явилися до станового пристава, щоб не допустити покарання. Останній, уособлюючи тут царську владу, наказав заарештувати та ув'язнити Гната і Опанаса Биськів. А селян Великої Кошелівки, що ховалися в навколишніх селах, спіймали. До них були веліть поліцейські заходи¹.

Знайомимо учнів із скаргою поміщика с. Терешківки Н. О. Танського, яку він весною 1859 р. надіслав на ім'я предводителя дворянства Ніжинського повіту. Поміщик повідомляв, що селяни його маєтку припинили роботи в економії і оголосили, що не підуть на панщину. Скаржник зазначав, що виступ його селян служить «вельми поганим прикладом для інших економій, загрожуючи порушенням громадського порядку»². Тільки втручання війська ліквідувало заворушення селян.

Про масовість селянського руху напередодні реформи 1861 р. свідчать виступи кріпаків у 1859 р. в селах Монастирище, Заньки, Пашківці Ніжинського повіту³, а також заворушення селян і козаків с. Браниці Козелецького повіту та багатьох інших сіл Чернігівщини.

На уроці «Падіння кріпосного права в Росії» вчитель підкреслює, що кріпосне прало було скасоване в країні в інтересах поміщиків. «Положення 19 лютого» відбило буржуазний характер реформи, проведеної кріпосниками. Селяни за користування наділом мусили відбувати повинності, доки між ними і поміщиком не укладалася викупна угода.

Селянська реформа 1861 р. на Ніжинщині проводилася на основі «Малоросійського положення», за яким норма селянського наділу в цілому була менша, ніж раніше. Селяни повіту були позбавлені права користуватися лісом для своїх господарських потреб, протягом перших шести років після реформи повинні були відробляти поміщикові по 8 тяглових і 16,5 піших днів на рік за десятину свого наділу.

Дуже багато селян на Ніжинщині залишилися без польової і навіть присадибної землі, змушені були працювати за сніп у поміщика або багатого орендаря. Кращі землі на території країни, в тому числі у Ніжинському повіті, опинилися в руках поміщиків.

Одна з учениць до даного уроку одержала завдання підтвердити це цифровими даними, використовуючи під керівництвом учителя книгу О. Русова «Нежинский уезд» (К., 1880). У своєму короткому повідомленні учениця розповіла про те, що в селах повіту: Дроздівці, Хибалівці, Черняхівці, Талалаївці, Носівці, Дорогинці було

¹ Філіал державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі — ФДАЧОН), ф. 9, спр. 871, арк. 177.

² ФДАЧОН, ф. 9, спр. 871, арк. 91.

³ Там же, спр. 893, арк. 300.

до 20% безземельних селян, в Татарівці — до 84%, а всього по повіту було 1436 безземельних селянських дворів після реформи 1861 р. (стор. 285). Водночас налічувалося 550 поміщицьких господарств, серед них 318 великих (стор. 68).

Так учні були підведені до засвоєння матеріалу наступного уроку «Боротьба селян проти поміщицької волі». Восьмикласники добре усвідомили на основі документальних матеріалів, що обезземелення і «тимчасові» повинності селян, які мало-чи відрізнялися від повинностей кріпосних селян, штовхали їх на боротьбу з поміщиками і царським самодержавством — опорою поміщиків. Як сказано в шкільному підручнику, протягом 1861—1863 рр. в країні відбулося 2000 селянських заворушень і найбільші з них в с. Бездні Казанської губернії та в с. Кандеевці Пензенської губернії. «А як же реагували на цю «волю» селяни Чернігівщини?» — ставимо запитання і відповідаємо. Селяни сіл Кукшина і Зруба Ніжинського повіту, які до реформи належали поміщикам Фальковським, категорично відмовилися переходити на оброк з правом викупу земельних ділянок, протестуючи проти зменшення їм земельних наділів⁴.

Селяни с. Галиці відмовилися підписати уставну грамоту, що зобов'язувала їх платити оброк за польовий наділ по 2 крб. 50 коп. за десятину і відробляти по два дні на тиждень на панському полі. Крім того, 13 десятин землі були відрізані мирним посередником на користь поміщика без згоди селян.

12 січня 1864 р. «тимчасовозобов'язані» 90 жителів сіл Липового Рогу і Переяслівки прийшли у волосне управління. Вони вимагали, щоб старшина Грушкін повернув частину викупної суми, яку внесли на користь поміщика. З доносу старшини Грушкіна видно, що організаторами цього виступу були Яків Волошин, Павло Река, Антон Полусьмак, Никифор Пінчук, Іван Варченко та інші⁵.

Щоб учні уявили собі, якими важкими були платежі селян, вчитель розповідає, що жителі с. Монастирище для погашення викупної позики в 4157 крб. 33 коп. повинні були платити поміщику Романовичу щорічно протягом 49 років по 249 крб. 44 коп.⁶

Цю розповідь учителя з великою увагою слухали восьмикласники, записуючи в зошити наведений місцевий матеріал. Крім того, ми практикуємо роздавати на кожну парту надруковані на машинці невеликі архівні документи, над якими учні охоче працюють самостійно. Після проведення цієї роботи один з них розповів, що в Глухівському повіті на хуторі Кучерівському в економічній поміщиці Амосової відбувся суд над селянином Михайлом Ковальчуком, який так тлумачив «Положення» від 19 лютого 1861 р., що деякі селяни після відміни кріпацтва не підкорялися поміщиці, не виходили на панщину. Суд позбавив селянина майна, який, крім того, одержав до 55 ударів різками і був відданий в арештантські роги на 1 рік і 10 місяців.

Другий учень викладає інший факт розправи над селянами. В Козелецькому повіті селянці Ганну Андрушенкову за невиконання панщини і за підбурювання проти поміщика осіб, що працювали по найму, суд позбавив майна, покаравши 65 ударами різок, і відправив під нагляд поліції на 2 роки і 6 місяців⁷.

Після самостійної роботи над документами один з учнів робить висновок про те, що становище селянських мас і після реформи 1861 р. залишилося дуже важким, що земельне питання не було вирішено на користь селян. Тільки Велика Жовтнева соціалістична революція звільнила всіх трудящих, в тому числі і селянство, від експлуатації поміщиків і буржуазії, передавши трудовому селянству землю безкоштовно.

На уроці «Розвиток капіталізму в сільському господарстві в пореформенні роки» також використовуємо документальні матеріали. До уроку восьмикласники одержали завдання познайомитися в міській бібліотеці з відомостями, що характеризують розвиток капіталізму в сільському господарстві на території Ніжинщини в пореформенні роки. Зокрема, учні переглянули названі вчителем номери міської газети «Радянський Ніжин» за 1962—1964 рр.

Починаючи вивчення нового матеріалу, вчитель зазначає, що реформа 1861 р. зберегла в країні основу відсталості сільського господарства — поміщицькі латифундії, череззсмування, тягар царських податків та ін. Все це примушувало селян орендувати в поміщиків поле, пасовища і сіножаті. Серед селянства виділяється куркульська верхівка.

Один з учнів, використавши газетні матеріали, підтверджує сказане вчителем фактами, що стосуються Ніжинського повіту в пореформенні роки. 187 великих землевласників віддавали свої землі орендарям для обробітку.

В результаті розвитку капіталізму в сільському господарстві на території повіту багато селян втратили землю. У 1876 р. було 1436 безземельних дворів. Селяни

⁴ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 143, спр. 182, арк. 13.

⁵ ФДАЧОН, ф. 16, спр. 4, арк. 3—4.

⁶ ЧОДА, ф. 143, оп. 74, арк. 4.

⁷ ЧОДА, ф. 127, спр. 1378, арк. 3—4; спр. 1094, арк. 2.

змушені були ходити на поденні роботи, відправлялись на заробітки в Таврію, на Дон, на заводи Київщини і Подільщини. Але більшість з тих, хто не мав землі, йшла жати чуже поле або косити чужий сінокіс, одержуючи за це певну частку зжатої або скошеної. Частина селян одержувала землю багатих на повний обробіток з копн або в скіпшину.

Учні підтверджують, що і на Ніжинщині виділяється куркульська верхівка в особі багатих селян, козаків, міщан. Таких господарств на території повіту в 1878 р. було 57⁸.

Якщо старі дворянські господарства в 1878 р., не кожне з яких мало свій реманент і достатню кількість худоби, занепадали, то куркульські господарства мали достатню кількість плугів, робочої худоби відповідно до кількості землі, оброблялися батраками⁹. Отже, куркульські господарства на Ніжинщині, як і по всій країні, процвітали, що досягалося жорстоким гнобленням безземельних і малоземельних селян.

Швидке зростання робітничого класу України — невід'ємної і складової частини пролетаріату Росії, учитель ілюструє і прикладами з історії Чернігівщини. На уроці, зокрема, зазначається, що найбільш шкідливими для здоров'я робітників були 8 сірникових фабрик Новозибківського повіту, на яких працювало $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ частина всіх фабрично-заводських робітників Чернігівщини. У 1895 р. на цих фабриках працювало 1957 робітників, а в 1897 р. — 2712. Робочий день їх тривав 12,5—13 годин. Повітря було насичене сіркою і фосфором, кашель перехоплював дихання. За свою працю робітники одержували мізерну заробітну плату — 10—13 карбованців на місяць. Але лев'яча частина і цього заробітку робітника залишалася в кишені фабриканта, бо плату робітники сірникових фабрик одержували не грішми, а товарами з фабричних лавок, по цінах, вищих за риночні на 25%. От як характеризував робітника сірникової фабрики в Новозибкові санітарний лікар Козинцев: «Покалічений рот, смертіння щелепи, запалі груди, підозрілий кашель, тремтіння рук, притуплений погляд — от емблема робітника з сірчано-сірникової фабрики»¹⁰.

Тільки 15% робітників, що працювали на фабриках недавно, мали здоровий кслір шкіри, нормального кольору слизову оболонку ока. Робітники, що працювали 4—6 місяців, мали жовті зуби і блілого кольору слизову оболонку очей. Пульс працював ненормально. Пізніше, після 8—10 місяців перебування на фабриці, у робітників починали пухнути ясна, зуби чорніли і розхитувалися, обличчя ставало землісто-сірим. До всього цього призводили відсутність охорони праці на підприємствах, гонитва капіталістів за прибутками, нещадна і нелюдська експлуатація, безробіття¹¹.

Ця розповідь справила сильне враження на дітей. Вони побачили, як саме наживалися підприємці-капіталісти на визиску і хижацькому розтрачуванні здоров'я робітників.

Кожний вчитель історії має повну можливість використати на уроках документальні матеріали з місцевої історії. До послуг педагогів та учнів — районні, філіали обласних та обласні архіви УРСР. На допомогу вчителів історії приходять і місцева преса, на сторінках якої друкується чимало історичних матеріалів у зв'язку з підготовкою багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

Використання документальних матеріалів про події в рідному краї не тільки збагачує знання учнів з історії новими цікавими фактами, а й сприяє кращому розумінню цілого історичного процесу. Самостійна робота восьмикласників над документальними матеріалами збагачує їх духовно, озброює політично, що має величезне значення для комуністичного виховання учнів.

В. П. ШУСТ

⁸ «Радянський Ніжин», 19 січня 1963 р.

⁹ А. Русов. Нежинский уезд, стор. 122.

¹⁰ А. Русов. Описание Черниговской губернии, т. II, Чернигов, 1899, стор. 290.

¹¹ Там же, стор. 291—292.

Наш календар

ПЕРШІ РОБІТНИЧІ БАРИКАДИ НА ВУЛИЦЯХ ЛЬВОВА

(До 120-річчя збройного львівського повстання)

Минає 120 років від часу першого збройного повстання трудящих м. Львова — одного з найбільш активних революційних виступів у Галичині під час революції 1848 р., який увійшов яскравою сторінкою в історію визвольної боротьби народів, поневолених Австрійською монархією.

Повстання у Львові назрівало протягом тривалого часу. Вже влітку 1848 р. тут консолідувались революційні елементи. В той час як шляхта і буржуазія пішли на співробітництво з Габсбургами, робітники, ремісники, студенти, дрібнобуржуазна інтелігенція нагромаджували сили для дальшої боротьби. Велику участь по підготовці повстання мали буржуазні демократи — представники Польського демократичного товариства В. Гельтман, П. Дараш, М. Домагальський, які на початку революції прибули до Галичини з Франції, Бельгії та Італії¹. Вони розгорнули активну революційну пропаганду серед міських низів, піднімаючи їх на боротьбу проти австрійського абсолютизму². Великі надії вони покладали на створену трьохтисячну національну гвардію, яка звільнилась від представників аристократії і поповнилась за рахунок демократичних елементів (робітників, ремісників, студентської молоді, представників революційної еміграції)³.

В кінці жовтня атмосфера в місті стала надзвичайно напруженою. Не минуло дня без сутичок між урядовими військами і національною гвардією. Особливо зросло напруження після одержання звістки про жовтневі революційні бої у Відні. Звідусіль лунали заклики наслідувати приклад віденських повстанців⁴.

1 листопада урядові війська в одній з чергових сутичок смертельно поранили члена національної гвардії кравецького підмайстра Ф. Навроцького, який через кілька годин помер. Це викликало глибоке обурення міських низів і національної гвардії. Народ заповнив вулиці і площі міста, вимагаючи покарання винних⁵. Національну гвардію було приведено в стан готовності. Командуючий австрійськими військами в краї генерал Гаммерштейн, сприйнявши це як початок повстання, увечері 1 листопада наказав своїм підрозділам зайняти всі важливіші стратегічні пункти в місті і на передмістях. На головніші вулиці націлили дула гармат⁶. Пізно увечері на Галицькій площі військо відкрило вогонь по народу, це стало сигналом до повстання. Пролунали заклики: «До зброї! На барикади! До оборони! На нас напали війська!» Робітники і ремісники, що зібрались на площі Ринок, кинулись споруджувати барикади⁷. Протягом ночі виросли барикади на вулицях Руській, Сербській, Галицькій, Театральній, Домініканській, Краківській, Вірменській, Собеського та інших — всього 23. В. Гельтман, опинившись в гущі народу, закликав споруджувати барикади, агітував студентський (академічний) легіон до виступу проти війська⁸.

Весь центр міста опинився в руках повсталих. Народ поспішно озброювався рушницями, косами, сокирами, шаблями, піками, розбивав збройові та скоб'яні магазини. Захопленням зброї керували кравецький підмайстер Іван Крип'якевич, швець Осоцький, годинникарський підмайстер Маєвський, слюсар Грибовський та ін.⁹ Академічний легіон відмовився підкорятися начальникові національної гвардії генера-

¹ Ю. Левицький. І і 2 падолиста 1848 р. у Львові. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 25, стор. 4.

² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 11431, арк. 1—16, 43—98.

³ Там же, ф. 152, оп. 2, спр. 11127, арк. 58.

⁴ P. Stebelski. Lwów w 1848 r. — «Kwartalnik Historyczny», Rocznik XXIII, z. 4, 1909, стор. 549.

⁵ S. Schnür-Peplowski. Z przeszłości Galicyi (1772—1862), Lwów, 1895, стор. 568.

⁶ І. Франко. Задушні дні у Львові 1848 р. Твори, т. 19, К., 1956, стор. 498.

⁷ S. Schnür-Peplowski. Назв. праця, стор. 571.

⁸ Ю. Левицький. Назв. праця, стор. 31—37.

⁹ Е. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г., Львов, 1965, стор. 121.

лові Р. Вибрановському, який разом з керівниками комітету громадської безпеки вступив у переговори з Гаммерштейном. Легіон, обравши своїми керівниками П. Дараша і М. Домагальського, приєднався до повсталих¹⁰. Приєдналась до міських низів і частина національної гвардії. Серед повсталих було чимало українських студентів, зокрема І. Чачковський, М. Моравецький, І. Струмінський, Д. Олійник, П. Любкович, Жегалевич, О. Янович, Й. Білінський, Т. Криницький, Я. Баревич, Т. Дудикевич та інші, виключені згодом за участь у повстанні з навчальних закладів¹¹.

Вранці 2 листопада між повстанцями і урядовими військами відбулись збройні сутички. На барикадах було чути революційні пісні. На одній з барикад (на вул. Вірменській) — вперше на території міста появився червоний прапор¹². Але в той час як трудящі міста — українці, поляки, євреї — вступили у нерівний бій з контрреволюцією, помірковані і праві елементи Ради Народової, керівництво національної гвардії і комітету громадської безпеки робили все для того, щоб стримати революційний порив повсталих.

О 10 годині ранку 2 листопада за наказом Гаммерштейна почався варварський артилерійський обстріл міста, який тривав дві з половиною години. Під час обстрілу за офіційними даними було вбито 55 і поранено 75 чоловік, переважно робітників і ремісників. У місті виникли численні пожежі. Згоріли будинок університету з цінною бібліотекою, театр, політехнічна академія, міська ратуша. Але повстанці трималися героїчно. Вони двічі зривали з ратуші вивішений керівниками національної гвардії білий прапор — знак капітуляції, замінюючи його червоним, і не залишали барикад¹³. Та сили були нерівними. О 12 годині 30 хвилин повстанці капітулювали.

За умовою продиктованою Гаммерштейном капітуляції національна гвардія підлягала контролю австрійських генералів, академічний легіон був розпущений, емігранти мали в трьохденний строк покинути Галичину. 3 листопада в місті проголошено стан облоги. Кількасот учасників повстання віддано до військового суду. Заборонено всякі збори та організації, розпущено гвардію і всі політичні товариства, закрито всі періодичні видання, крім урядових. 10 січня 1849 р. стан облоги поширено на всю Галичину¹⁴.

Придушення львівського повстання, що наступило слідом за розгромом виступів трудящих Праги в червні і Відня в жовтні 1848 р., призвело до істотного послаблення фронту революційних сил в Австрії та зміцнення контрреволюції, яка остаточно запанувала після капітуляції угорської революційної армії влітку 1849 р. Наступили десятиліття чорної реакції, тяжкого соціального і національного гніту, який породжував нові спалахи визвольної боротьби трудящих країни. В цій боротьбі гартувався й міцнів і багатонаціональний за своїм складом львівський пролетаріат, що здобув своє перше бойове хрещення на барикадах 1848 р.

Ф. І. СТЕБЛІЙ

¹⁰ Ю. Левицький. Назв. праця, стор. 36.

¹¹ К. Студинський. Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843), Львів, 1916, стор. ССХХХІІ.

¹² Ю. Левицький. Назв. праця, стор. 38.

¹³ J. Starkel. Rok 1848, Lwów, 1899, стор. 319.

¹⁴ S. Schnür-Pepłowski. Назв. праця, стор. 580.

50-РІЧЧЯ КОМПАРТІЇ ГРЕЦІЇ

Комуністи, вся прогресивна громадськість світу відзначають визначну дату в історії міжнародного робітничого руху — 50-річчя Комуністичної партії Греції.

Велика Жовтнева соціалістична революція «кинула іскри в усі країни світу»¹. Під впливом Великого Жовтня на боротьбу проти гноблення місцевих та іноземних експлуататорів піднялися трудящі маси Греції.

Національна буржуазія нездатна була розв'язати давно назрілі економічні й політичні проблеми. Історична місія у вирішенні цих пекучих питань випала на долю передового революційного класу грецького суспільства — робітничого класу — головної рушійної сили сучасної історії.

У першій чверті ХХ ст. в Греції швидко зростав робітничий рух, все ширші маси робітників і демократичної інтелігенції охоплювали ідеї соціалізму. І цілком закономірним наслідком національно-визвольної боротьби та революційного руху було утворення в листопаді 1918 р. Соціалістичної робітничої партії Греції (СРПГ). У квітні 1920 р. на другому з'їзді СРПГ було схвалено постанову про вступ до III Ко-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 34.

муністичного Інтернаціоналу і перейменування в Соціалістичну робітничу партію Греції (комуністичну). А III з'їзд партії прийняв рішення перейменувати її у Комуністичну партію Греції (КПГ). Історичний досвід КПРС і досягнуті успіхи соціалістичного будівництва в СРСР вчать, що «без революційної марксистської партії неможливі ні перемога соціалістичної революції, ні побудова соціалізму й комунізму»².

Комуністична партія Греції формувалась, міцніла ідейно на основі великого інтернаціонального вчення марксизму-ленінізму.

Історія КПГ багата героїчною боротьбою за корінні інтереси робітничого класу й трудового селянства. У Греції немає іншої партії, яка так відчувала б пульс нації, особливо в критичні її моменти, як компартія. Вона завжди була тісно зв'язана з народом і є нащадком його бойових традицій. З самого початку свого утворення компартія є послідовним борцем за національну незалежність. КПГ різко засудила антирадянський похід грецьких військ на Україну і так звану «малоазійську катастрофу»³.

У 1924 р. під час народного референдуму КПГ рішуче виступила проти воєнно-фашистського перевороту і своєчасно попередила про небезпеку фашистської диктатури Пангалоса. У серпні 1936 р. КПГ закликала всі демократичні сили країни об'єднатися для створення всенародного антидиктаторського фронту і ліквідації диктатури генерала Метаксаса. А коли диктатуру було навязано, КПГ наполегливо боролась проти неї, незважаючи на репресії й насильства з боку органів диктатури.

Боротьба КПГ за національні інтереси грецького народу, визволення його від гніту капіталу з усією силою проявилась у період руху опору народу проти італо-німецької окупації (1940—1944 рр.). З ініціативи компартії 27 вересня 1941 р. було створено Національно-визвольний фронт (ЕАМ). А ще до цього, напередодні вступу на територію Греції німецьких фашистів, в Афінах відбувся великий мітинг міської парторганізації (квітень 1941 р.), який перетворився на могутню демонстрацію з закликами: «Опір агресорам!», «Зброю народами!», «Уряд національної єдності!» та ін.

У грудні 1941 р. для боротьби з фашистськими окупантами партія виступає ініціатором створення Народно-визвольної армії (ЕЛАС).

Комуністична партія Греції у дні відзначення піввікового ювілею з гордістю згадує своїх чудових синів, які віддали життя за справу комунізму: члена ЦК партії — Героя грецького народу Н. Белояніса, члена Політбюро ЦК партії Д. Гліноса, головнокомандуючого силами ЕЛАС Аріса Велохіотіса, славу партизанку — Героїню Греції Електру Апостолу та багатьох інших.

Під час руху Опору КПГ виступала за демократичні перетворення в країні після визволення. Однак відверте збройне втручання в справи Греції англо-американського імперіалізму в грудні 1944 р. перешкодило їх здійсненню. Про демократичний розвиток країни не могло бути мови, бо англійське збройне втручання відкрило шлях для поневолення й закабалення країни американськими імперіалістами.

Компартія Греції викривала перед народом загарбницьку політику англо-американських імперіалістів, які здійснювали її під виглядом подання «допомоги». КПГ послідовно й безкомпромісно боролась проти кабальних договорів американського імперіалізму, за вихід Греції з агресивного блоку НАТО, за проведення Грецією незалежної політики на Балканах.

Комуністична партія Греції постійно підтримує й зміцнює зв'язки з братніми комуністичними і робітничими партіями, активно захищає принципи, зафіксовані в програмних документах міжнародного комуністичного і робітничого руху — Декларації та Заяві московських нарад 1957 і 1960 років.

КПГ засудила антимарксистський курс керівників комуністичної партії Китаю, який підриває єдність комуністичного руху, підтримала заходи соціалістичних країн щодо подання воєнної допомоги Чехословаччині в боротьбі проти контрреволюції.

Вірна марксизму-ленінізму, компартія Греції вела послідовну боротьбу з опортуністами, ліквідаторами, з різними буржуазними впливами в лавах партії. КПГ на дванадцятому розширеному Пленумі ЦК партії (лютий 1968 р.) ідейно розгромила фракційну, антипартійну групу Парцалідіса, яка намагалась повести партію на шлях догматизму, сектанства й ревізіонізму. А це безумовно зміцнило єдність лав партії і піднесло її авторитет серед народу, у світовому комуністичному русі.

Десятки років підпільної роботи загартували партію і вона тепер у тяжких умовах воєнно-фашистської диктатури енергійно веде боротьбу за створення антидиктаторського фронту, за повалення хунти «чорних полковників» — запродавців імперіалізму.

Під прапором марксизму-ленінізму Комуністична партія Греції впевнено йде вперед до дальшої боротьби за свободу і за соціальний прогрес у своїй країні.

Н. П. ПАПАСТЕРГІУ,

² Постанова ЦК КПРС про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, К., 1968, стор. 5.

³ Мова йде про війну між Турцією й Грецією, в якій грецька армія зазнала поразки.

ПОДВИГ УЧЕНОГО

(До 160-річчя з дня народження О. М. Бодянського)

Осип Максимович Бодянський залишив глибокий слід в українській культурі XIX ст. Він був видатним істориком, фольклористом, мовознавцем, літературознавцем, археографом, поетом. Його ім'я як вченого-філолога можна поставити поряд з іменами серба Вука Караджича, чеха Шафарика, росіянина Востокова, поляка Лінде.

Народився О. Бодянський 13 жовтня 1808 р. у сім'ї священика в містечку Варві Лохвицького повіту Полтавської губернії. Освіту майбутній вчений здобув у Переяславській семінарії, де захоплювався історією, літературою, оволодівав польською, сербською, старослов'янською та іншими мовами.

Після успішного закінчення семінарії Бодянський 1831 р. поступив на історико-філологічний факультет Московського університету, який закінчив з відзнакою у 1834 р. В університеті О. Бодянський був членом відомого гуртка Станкевича, в якому брали участь О. Герцен, М. Бакунін, Т. Грановський, К. Аксаков та ін.

1835 р. Бодянський написав кандидатську дисертацію «Думки щодо походження Русі», в якій заперечував твердження вчених про норманську теорію Русі.

На 30-і роки припадає активна літературна і наукова діяльність видатного славіста в галузі україністики — ним були написані важливі праці з фольклору, літературознавства і мовознавства¹. Молодий вчений виступає одним із піонерів українознавства.

Вивчаючи український фольклор і літературу, Бодянський як філолог багато уваги і енергії віддав дослідженню живої і книжної української мови, розробляв її граматику, правопис, неодноразово заявляючи, що його праця на ниві рідної науки є свідомим проявом патріотизму, любові до своєї історії. Так, наприклад, публікуючи 1835 р. «Наскільки українські казки запорозьця Іска Материнки», Бодянський присвятив їх «Матері моїй рідненькій, ненці старенькій, коханій, любій Україні». Це був час, коли українознавство робило перші кроки, коли з'являлися перші твори української прози, збирався і публікувався фольклор, велася дискусія про принципи українського правопису.

Бодянський високо цінив українську літературу за її самобутність, зв'язок з фольклором, етнографією, за народність. У цьому зв'язку, зокрема, називав твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Водночас неодноразово заявляв, що до української літератури належать твори західноукраїнських письменників, таких як І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький та ін. Оцінюючи твори української літератури, вчений-патріот писав, що на Україні «нема кроку без пам'ятки, часу без події, місця без малюнка, живої істоти без рідного обриса в обличчі, без характерної відрубності в задумах, бажаннях і поступках; де ви втонете в світі музикальних звуків, національних мелодій, національної поезії на мові милозвучній, мелодійній, що чарує, захоплює вас, наповнює солодким забуттям ваше серце, розбудить у вашій голові світлі думи, швидко перенесе в заповідну минувшину з її яскраво промовистими образами і нарешті зупинить вас на сучасності не менше цікавій, захоплюючій, хоч і своїми руїнами змусить вас задуматись»².

Почавши свою літературну і наукову діяльність як україніст, О. Бодянський в університеті все більше захоплюється славістикою, перед якою розкривалось велике майбутнє. 1837 р. він завершив і захистив свою магістерську дисертацію «Про поезію слов'янських племен». Про наукову цінність цієї праці свідчить хоча б той факт, що вона була перекладена і одублікована сербською, чеською та італійською мовами. В Московському університеті збирались відкрити кафедру славістики. З цією метою декілька здібних випускників було відряджено на кілька років у слов'янські землі для вивчення історії, мов, літератури. Першим з таких молодих вчених був Бодянський. Його наукове відрядження до слов'янських країн тривало з 1837 по 1842 рр.

Восени 1837 р. О. Бодянський відправився за кордон і 3 листопада прибув до Праги, де прожив 10 місяців. Тут він зближився з Шафариком, перед авторитетом якого схилявся. «Шафарик — для мене ціла академія», — писав О. Бодянський в своїх листах. У Празі О. Бодянський досконало оволодів старочеською і новочеською мовами, вивчив історію, а також лужицьку мову. Після Праги О. М. Бодянський побував у Відні, Львові, Будапешті, Вроцлаві, Вільні та в інших містах, де працював у бібліотеках, вивчав життя і побут народів.

Після повернення до Москви О. М. Бодянського призначили професором слов'янської історії, літератури, мови, а також завідувачем кафедрою славістики Московського університету. На цій посаді він працював до 1868 р., виховавши ряд відомих

¹ Ник. Василенко. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. — «Киевская старина», 1903, № 1, 2, 3, 5, 10, 11, 12.

² Ученые записки Московского университета, 1834, № 5, стор. 312—313.

мих учених-славистів: О. Котляревського, А. Кочубинського, П. Безсонова, Є. Новикова, А. Майкова, А. Гільфердінга, К. Гавлічека-Боровського та ін.

Педагогічну діяльність учений поєднував з активною науковою і видавничою. У 1845 р. його було обрано секретарем московського Товариства історії та древностей, а також редактором періодичного органу цього товариства — «Чтения». Бодяньський значно розширив програму, зміст і напрямки журналу, зробивши його фактично славистичним, залучив нових авторів. Всю величезну редакторську роботу Бодяньський виконував сам і до того ж безплатно. За 22 роки праці на посту редактора вийшло 100 томів цього видання, яке є дуже цінним науковим надбанням для істориків, фольклористів, етнографів, археологів, істориків літератури, мови.

О. Бодяньський був сміливою, рішучою людиною. Журнал «Чтения», який мав право своєї власної цензури, Бодяньський як секретар Товариства і редактор надзвичайно широко використовував для публікації українських матеріалів. У передмові до «Історії Русів», яка була надрукована в «Чтениях», історик заявляв: «Час від часу маю намір це ж саме зробити і з іншими рукописними джерелами України, літописами, записками, описами і т. п., напр., з Шафонським, Симоновським та ін. Пора, вже давно пора не ховати такого роду багатства під сукном і в такий спосіб, наскільки можливо, полегшити вивчення і пізнання історії України для всіх і для кожного зосібна, особливо самих українців. Добре, що є надійний і швидкий випадок виконати цей священний обов'язок істинного сина свого народу і батьківщини»³. У цьому зв'язку заслуги Бодяньського перед українською історіографією надзвичайно великі і досі належно не оцінені.

До того друкування українських пам'яток, документів було випадковим явищем. Лише окремі матеріали були опубліковані Г. Міллером, В. Рубаном, Ф. Туманським, М. Бантишем-Каменським, М. Берлінським. О. Бодяньський зробив публікацію українських рукописів періодично.

Першою важливою пам'яткою, яка вийшла у світ у 1846 р., була знаменита «Історія Русів» — один із найпоширеніших творів української історіографії першої половини XIX ст.

О. М. Бодяньський мав намір видати у «Чтениях» за 1845 р. також Літопис Величка за списком Погодіна, над рукописом якого працював майже два роки, але через суперечки з Погодіним літопис не був опублікований. Собі Бодяньський залишив копію з погодинського оригіналу цієї цінної пам'ятки⁴.

У 1846 р. побачила світ видатна пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст. — Літопис Самовидця, спеціальну передмову до якого написав О. Бодяньський.

У цьому ж році Бодяньський надрукував також велику за обсягом історичну компілятивну працю про Україну О. Рігельмана разом з 27 малюнками, картами. До того ж як вступ він написав біографію Рігельмана, яка і досі є чи не найбільшою статтею про історика. Тоді ж Бодяньський опублікував історичну працю Г. Ф. Міллера про Україну і запорізьких козаків, додавши до неї свою передмову і примітки.

У наступні роки завдяки Бодяньському в «Чтениях» були надруковані ще ряд важливих рукописів: «Короткий опис України» П. Симоновського, «Коротка історія про бунти Хмельницького» (переклад з польської), «Історія про козаків запорізьких», «Короткий історичний опис Малоросії» (до 1765 р.), «Густинський літопис», п'єси Карла XII, Станіслава Ліщинського, П. Орлика, окремі листи, грамоти, акти різних діячів і організацій, матеріали про унію тощо. Однак у 1848 р. Бодяньський за опублікування перекладу записок англійця Д. Флетчера був звільнений від обов'язків секретаря і професора університету, і публікація українських матеріалів у «Чтениях» припинилась. Лише через 10 років, у 1858 р., коли Бодяньський повернувся на свою попередню посаду редактора, в «Чтениях» знову з'являються українські матеріали.

1858 р. Бодяньський опублікував з ґрунтовною передмовою у «Чтениях» «Діарію» Миколи Ханенка, який 1722 р. супроводжував гетьмана Скоропадського до Москви і все бачене і пережиті записував у щоденник, ряд важливих історичних документів, які зібрав М. Маркевич, статтю М. Максимовича, відому драму «Милость Божия». У 1858—1859 рр. Бодяньський надрукував дві книжки з власною передмовою документів, зібраних Д. М. Бантишем-Каменським про історичні події на Україні від 1649 до 1722 рр. Протягом 1859 р. в «Чтениях» друкувались різноманітні матеріали з історії України, зокрема XVIII—XIX ст.; у декількох книжках журналу були вміщені етнографічні матеріали, зібрані О. Боровиковським, П. Єфименком та ін.

Слід відзначити, що в 60—70-і роки Бодяньський друкував у «Чтениях» матеріали з історії західноукраїнських земель, зокрема львівського історика Д. Зубрицького,

³ «Чтения», 1846, кн. 1, стор. 2.

⁴ Відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР, ф. 99.

велику збірку «Пісні Галицької Русі» Я. Головацького та ін., з власними передмовами, різними поясненнями, багато матеріалів з часів Київської Русі.

Останнім важливим документом з історії України, розміщеним на сторінках «Чтений» у 1874 р., був знаменитий «Реєстр всього війська запорізького після зборовського договору 1649 р.».

Українські історики широко використовують історичні матеріали, опубліковані Бодянським в «Чтениях». Проте, на жаль, майже всі вони видавались лише один раз і сьогодні стали бібліографічною рідкістю.

Оцінюючи заслуги Бодянського як редактора «Чтений», Іван Франко писав: «Сто томів цього видання, видані під його редакцією, се найкращий, справді величкий пам'ятник його невсипущої діяльності. Що й тут українські матеріали займали дуже визначне місце, се звісно кожному, хто мав нагоду, хоч поверхово переглянути «Чтения»⁵. У «Чтениях» О. Бодянський як автор статей, передмов, заміток, перекладів виступав 112 разів.

Опублікована літературна, історична, видавнича, перекладницька спадщина Бодянського налічує близько 200 праць⁶, не рахуючи величезної епістолярної спадщини і щоденника. Додаймо ще до того великий архів письменника, де є багато неопублікованих праць, втрачену частину архіву (особливо праці, писані українською мовою), і перед нами встане у всій своїй величчї і невтомній праці вчений, дослідник, патріот.

Теплі дружні зв'язки ще в 40-х роках XIX ст. склалися між О. М. Бодянським та Т. Г. Шевченком і тривали аж до самої смерті поета⁷. Ці взаємини між Шевченком і видатним українським вченим О. Бодянським мали велике значення. Вони залишили глибокий слід у творчості геніального Кобзаря. О. Бодянський називав Т. Г. Шевченка «проводирем усіх нас», вислав йому книжки «Чтения».

О. Бодянський не боявся підтримувати зв'язки з поетом на засланні, задовольняв прохання його у книгах. Вчений схилявся перед генієм Шевченка, залишався його другом і в тяжкі часи заслання, намагався полегшити долю поета як тільки міг. В архіві вченого зберігаються переписані Бодянським безцензурні Шевченкові твори «Сон», «І мертвим і живим», «Розрита могила», «Заповіт», «Великий льох», «Кавказ», «Чигирине, Чигирине», «Холодний яр» та ін.⁸

З багатьма видатними українськими діячами XIX ст., у тому числі і Галичини, Бодянський листувався. Він любив писати великі листи, які часто переростали у наукові статті. Для тогочасної України при відсутності наукового журналу, який би розробляв історію української культури, Бодянський був, так би мовити, об'єднуючим центром. Про це яскраво свідчить його широке листування з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, М. Костомаровим, М. Гоголем, О. Лазаревським, П. Данилевським, М. Драгомановим, І. Срезневським, Я. Головацьким, А. Метлинським, М. В. Білозерським, П. П. Гулаком-Артемовським. У Москві Бодянський був своєрідною «академією української старовини» та ще з журналом «Чтения», бібліотекою і одним з найбільших її знавців. 1845 р. до Бодянського вивчати історію України приїздив П. Куліш⁹. Для цього не один раз приїжджав до Москви М. Максимович та інші київські вчені.

В умовах царського самодержавства XIX ст. волелюбному і трудолюбивому Бодянському було не легко працювати. Вченого звільняли з роботи, переслідували, загрожували засланням.

Лише в 1855 р. він захистив докторську дисертацію «Про час походження слов'янського письма», яка тривалий час залишалась настільною книгою кожного славіста.

Збереглося чимало свідчень учнів Бодянського про популярність лекцій свого професора, його ентузіазм і запал. У своїх замітках на проект університетського уставу 1863 р. Бодянський енергійно захищав назрілі реформи і з презирством ставився до спроб уряду встановити поліцейські порядки і систему доносів в університетах.

6 вересня 1877 р. на 69 році життя Осип Бодянський помер.

Прогресивні журнали і газети вмістили відгуки на смерть видатного вченого, в яких говорилося, що «ім'я Бодянського відоме в науковому слов'янському світі а ряді з корифеями-славістами»¹⁰, що як «характер Бодянський був людиною дуже незалежною — риса дуже рідка в нашому науково-літературному світі» і що невтоми́сть Бодянського як ученого «вражала кожного, як і стійкість його характеру»¹¹.

⁵ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, К., 1955, стор. 416.

⁶ Н. А. Кондрашов. Осип Максимович Бодянський, М., 1956, стор. 53—74.

⁷ А. Полотай. Шевченко і Бодянський. — «Радянське літературознавство», 1965, № 8, стор. 34—44.

⁸ Відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР, ф. 99.

⁹ «Киевская старина», 1897, № 10, стор. 28.

¹⁰ «Вестник Европы», 1877, № 10, стор. 899.

¹¹ И. И. Срезневский. На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе, первых преподавателях славянской филологии, Спб., 1878, стор. 45.

Високо цінили літературну, наукову, педагогічну, видавничу діяльність Бодяньського, його вклад в розвиток української культури українські вчені сучасники і послідовники вченого — І. Франко, І. Срезневський, М. Сумцов, М. Дашкевич та ін.

Бодяньський в українській культурі був першим ученим, який виводив українську науку на широкі світові простори.

Я. І. ДЗІРА

ІВАН СЕМЕНОВИЧ НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

(До 130-річчя з дня народження)

Великий український письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838—1918) — класик української літератури — за півстоліття своєї невпинної творчої праці залишив багату і різноманітну спадщину, яка нараховує близько 50 великих художніх творів, справжніх шедеврів української літератури, не беручи до уваги статей теоретичного, критичного і науково-популярного характеру.

Будучи вихованим на традиціях Шевченка, невідступним від правди життя, маючи справжні демократичні переконання, Нечуй-Левицький відтворив велику епопею життя України. Невипадково Іван Франко називав Нечуя-Левицького «колосальним всеобіймаючим оком України», «великим артистом», а Панас Мирний та Михайло Коцюбинський шановно вважали його своїм учителем. Нечуй-Левицький як художник був обдарований великою творчою уявою, глибоко і всебічно знав свій народ, широко охопив і правдиво відобразив його життя. Він дав багато творів, у яких яскраво відображено нестерпну, гірку долю українського селянства, розклад міщанства, духівництва, денаціоналізацію, життя і боротьбу інтелігенції; відзначився як великий майстер гуморист і пейзажист, справжній знавець української етнографії, фольклору, культурних пам'яток минулого, живої мови, історії та психології народу.

Свої кращі романи, повісті, оповідання, драми він присвятив життю українського народу. Ще в студентські роки Нечуй-Левицький студював історію України Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, праці М. Костомарова, українські літописи, історичний фольклор та ін.

Праці істориків письменник жадібно вивчав усе життя. До того ж сам письменник виступав із багатьма історичними статтями, нарисами переважно про визвольну війну 1648—1654 рр. Вважаючи своїм обов'язком популяризувати історичні знання серед народу, Нечуй-Левицький в 70-их роках опублікував три історичні брошури: «Перші київські князі», «Татари і Литва на Україні», «Унія і Петро Могила», а згодом написав історичні повісті та романи про Івана Виговського та Єремію Вишневецького. Історичним подіям минулого присвячені і драматичні твори письменника: «Маруся Богуславка» і «В диму та полум'ї».

Письменник був захопаний в красу природи, людини, мистецтва, звуків рідної мови і змальовував все це у своїх творах. До творчого доробку художника слів входять також багато критичних, літературно-публіцистичних праць, статей про освіту, школу, українську мову, історичні пам'ятки, світогляд народу. Нечуй-Левицький завжди був у вирі громадсько-політичного життя, за що його переслідували власті. Свої твори він змушений був підписувати багатьма псевдонімами.

Письменник підтримував дружні зв'язки з багатьма видатними діячами української культури: М. Драгомановим, М. Лисенком, М. Заньковецькою, М. Старицьким, П. Кулішом, М. Кропивницьким, І. Франком, Б. Грінченком, Д. Яворницьким, Панасом Мирним, М. Коцюбинським та ін.

Твори великого художника слова показують правду життя і боротьби українського народу.

Я. Д.

ЖАНДАРМСЬКІ ДОКУМЕНТИ ПРО І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У грудні місяці 1904 р. у Києві широко відзначався ювілей Івана Семеновича Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його письменницької діяльності. Свято почалося 18 грудня спектаклем трупи Саксаганського і Садовського, яка поставила комедію «За двома зайцями», перероблену Старицьким з комедії ювіляра «На кожум'яках».

Урочисте свято продовжувалося три дні. Вшанувати І. С. Нечуя-Левицького прийшли товариші по перу — українські письменники, представники місцевої преси, професори університетів, студенти, гімназисти. Великий інтерес у присутніх викликали гості з Галичини й Буковини. На ювілей були представники з Польщі.

Основна частина свята проходила в приміщенні Літературно-Артистичного товариства і в готелі «Континенталь». Урочистими зборами керувало Правління товариства (членом його була Олена Пчілка, мати Лесі Українки).

Окрім доповідей, читання адресів і поздоровчих телеграм, присвячених безпосередньо ювілярові, присутні багато говорили взагалі на тему тогочасного тяжкого становища української літератури. Як результат цих дебатов була складена і підписана резолюція, де наголошувалося, що існуючі заборонні розпорядження щодо української мови не тільки позбавляють українську інтелігенцію можливості висловлювати свої думки, але й віднімають від народу єдино можливий засіб поширення знань серед мас — книжку і школу рідною мовою, — чим підтримується безпросвітність і безкультурність, які знищують духовні сили народу і завдають величезної шкоди його розвитку. У зв'язку з цим була призначена комісія, що складала і подавала міністрові внутрішніх справ Росії петицію про скасування царських циркулярів щодо заборони української мови (від 1863 і 1876 років). Цю резолюцію підписало понад 300 учасників ювілейного торжества.

У Центральному державному історичному архіві Української РСР зберігаються жандармські справи про ювілей І. С. Нечуя-Левицького (Фотокопії цих справ є в Стеблівському народному музеї І. С. Нечуя-Левицького, що на Черкащині). Серед них — секретне листування Київського губернатора з начальником охоронного відділення від 20 грудня 1904 р., акти допитів осіб, притягнених до слідства як учасників ювілейних подій, адреси помешкань письменника, резолюції цензорів про заборону видання окремих його творів.

Нижче наведено тексти двох документів із жандармських справ, що публікуються вперше.

1904, грудня 20. Відношення київського генерал-губернатора начальнику київського охоронного відділення.

«Секретно

Прошу Ваше Высокоблагородие сообщить мне, какие имеются у вас сведения о происходившем во время чествования 19 сего декабря в помещении Литературно-Артистического общества юбилея писателя Левицкого.

Губернатор (подпись)
За правителя канцелярии (подпись).»

1904, грудня 20. Донесення пристава начальнику київського охоронного відділу.

«Секретно

19 сего декабря в 1 ч. дня в помещении Литературно-Артистического общества праздновался юбилей 35 лет литературной деятельности малорусского писателя Ивана Семеновича Левицкого. На юбилей собрались представители печати Южной России, Киева, Полтавы, Чернигова, Одессы, Харькова, Москвы, Варшавы, Петербурга и из Галиции.

Юбилей открыт речью председателя Литературно-Артистического общества Рузского, затем были прочитаны адреса и приветствия, и попутно некоторые из чествовавших произносили устные речи политического направления, в чем особенно выделялся редактор газеты «Киевские отклики» Лучицкий, высказавшийся в речи..., что политическое движение за свободу и печать продолжают «Киевские отклики». Речь закончилась словами: «Да здравствует политическая свобода и борьба!»

Затем оставшийся неизвестным представитель от товарищества молодежи университета св. Владимира высказался в своей речи: «Товарищи бьются за свободу, мы долго будем биться! На глазах всех киевлян не так давно от выстрелов оружия кровью молодежи была залита Днепровщина».

Представитель черниговской молодежи закончил речь словами: «Пора и настало время снять тяжелые кандалы!»

Было много и других речей политического характера, чествовавших юбиляра. Программа юбилея явно не соблюдалась. Лица, чествовавшие юбиляра, начинали речи о литературных заслугах Левицкого перед родиной, а оканчивали обсуждением политического положения русского народа.

Фактически руководителем праздника был секретарь Литературно-Артистического общества Стешенко.

Акт праздника закончился в 5 часов по полудню. Публика, бывшая около 250 человек, тогда же разошлась.

После этого представители литературы, чествовавшие юбиляра в числе 76 человек, вместе с юбиляром, председателем Рузским и секретарем Стешенко к 7 часам вечера собрались в гостинице «Континенталь», в отдельном зале, где был приготовлен обед. За обедом говорились речи, как и в помещении Литературно-Артистического общества, на польско-чешском и малорусском языках. Был избран председатель. Молодежь пела «Дубинушку». Избранный председатель, оставшийся неизвестным, приостановив пение, просил поговорить о делах. Он предложил чествователям здесь же составить и послать телеграмму министру внутренних дел под заглавием «От украинской интеллигенции», в которой просить министра направить государю императору просьбу о даровании прав и свободы украинской литературе и вторую телеграмму на имя председателя комитета министра (просвещения. — С. Х.) с просьбой ввести в школах Украины преподавание малорусского языка. Телеграммы были подписаны..

После этого была сказана речь (неизвестно кем) «Добиваться политической свободы». Речь была поддержана криками «Браво!» Председатель этого собрания просил предоставить слово Волку, который в речи требовал введения конституции. Требовал тут же составить об этом петицию за общими подписями всех присутствующих.

Вслед за сим было предоставлено слово секретарю Литературно-Артистического общества Стешенко, который сказал: «Требовать права свободы...» И третий, считавшийся неизвестным, высказался за это требование, прибавив: «Бороться открыто и не оружием, а словом печати, сплотившись воедино. Для этого сегодня надо обращаться к коллегии, а петицию, подписав коллективно, немедленно разослать во все города России, где она будет встречена сочувственно».

В комиссии было избрано 5 человек, в число которых приглашены Ольга Петровна Косач, тот же Стешенко и другие три лица, оставшиеся неизвестными.

После всего этого чествователи юбиляра пели песни и вели между собою шумные дебаты, расслышать которые не представилось возможным.

В 12 часов ночи все оставили гостиницу. А председатель Рузский, юбиляр и другие три литератора оставили гостиницу на полчаса раньше.

Об этом сообщая вашему высокоблагородию.

Пристав

(подпись)».

Громадська діяльність І. С. Нечуя-Левицького завжди непокоїла поліцію і жандармерію. Ще тоді, коли він працював вчителем першої Кишинівської чоловічої гімназії (1873—1885), за ним був призначений суворий нагляд. Про це свідчить секретне донесення Бессарабського жандармського управління в департамент поліції, у якому вказувалося на «неблагонадійність» Левицького, наголошувалося, що письменник був зв'язаний з революційною молоддю міста Кишинева (копія цього донесення експонується у Стеблівському музеї І. С. Нечуя-Левицького). За прогресивні погляди письменника було звільнено від посади вчителя Кишинівської гімназії: під натиском дирекції він мусив піти у відставку. Проте й після цього нагляд поліції не припинявся до кінця його життя.

С. Л. ХАВРУСЬ

ВІРНА ДОЧКА НАРОДУ

(До 50-річчя з дня народження О. К. Убийвовк)

На світанку 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно без оголошення війни напала на нашу країну. Почалася найбільша і найжорстокіша з воєн в історії людства. Над народами Радянського Союзу нависла смертельна загроза. На заклик і під керівництвом Комуністичної партії вони піднялися на священну вільну боротьбу проти фашистських поневолювачів. Від Баренцового до Чорного моря розпочалась титанічна битва. Але перевага у військовій силі й техніці була на стороні ворога. Червона Армія з тяжкими боями мусила відходити на Схід. Вже в 1941 р. гітлерівці захопили майже всю Україну.

На тимчасово загарбаній території фашисти встановили жорстокий окупаційний режим. Гітлерівське військове командування керувалося спеціальними директивами від 13 травня і 23 липня 1941 р., які передбачали нещадне знищення радянських людей.

Захопивши Полтаву, гітлерівці, як і всюди, вдалися до жорстокого терору. Вривалися в будинки, грабували, забирали сотні невинних людей, піддавали їх нечуванам знущанням і катуванням. Без всякого суду і слідства розстрілювали комуністів, комсомольців, активістів і тих, хто першим потрапив до їх рук. Повсюди зарясніли оголошення: «Здати зброю — за невиконання розстріл»; «Здати радіоприймачі — за невиконання розстріл»; «Після восьмої години ходити по місту без перепустки заборонено — будуть стріляти без попередження»; «Нікому з тих, хто відстав від частини, втік з полону, пораненим радянським бійцем притулку не давати, заявляти про них негайно в комендатуру. За переховування — покарання за законами «воєнного часу». На кожному кроці: «Ферботен!» («Заборонено!»), «розстріл», «в'язниця».

В Полтаві до середини 1942 р. розміщувалися штаби гітлерівських військ Півдня і 6-ї армії Паулюса. Пізніше в Полтаву перебазувався штаб 8-ї армії. Сюди ж із Ровно разом з своїми господарями переїхали українські буржуазно-націоналістичні організації і так званий «штаб збройних сил України».

У зв'язку з розгортанням партизанського руху на початку 1942 р. фашисти змушені були направити з Берліна в Полтаву на допомогу жандармерії та розвідувальним органам спеціальну групу «Щепелін», а також каральні загони дивізії СС «Мертва голова». Крім того, прибули і розвідувальні органи різних штабів та спе-

ціальних гітлерівських частин, які забезпечували інформацією окупаційні війська, що діяли на південному сході¹.

В місті загарбники організували розвідувальну школу, заковану під назвою «Оріон-00220», розташували різні зондеркоманди, підрозділи гестапо і польової жандармерії, військові та поліцейські частини. Всі вони виконували катівські функції.

Але зламати волю радянських людей до опору фашистські кати не змогли ні масовими розстрілами, ні тортюрами в гестапівських застінках.

Гебітскомісарові, генералу Меттерну здавалося, що він може бути спокійним. Перед приїздом Гітлера, який у супроводі рейхкомісара України Коха та імперського міністра Розенберга відвідав Полтаву, проводилися масові арешти й розстріли. І раптом в місті — листівки.

В Полтаві діяло підпілля. Комуністами і комсомольцями було створено кілька підпільних організацій. Одним з керівників комсомольсько-молодіжного підпілля була Олена Костянтинівна Убийвовк, яку в народі любовно звали Ляля.

Ляля Убийвовк народилася 22 листопада 1918 р. в Полтаві. Батько її — Костянтин Григорович — працював головним лікарем станції швидкої допомоги. Мати — статистик в одній з міських поліклінік. Дитячі і шкільні роки дівчини пройшли в рідному місті. Тут вона вчилася в школі № 10. Піонерська, комсомольська організації виховали у Лялі любов до праці, волю і цілеспрямованість у досягненні мети. Її формування припало на ті роки, коли радянський народ самовіддано працював над здійсненням ленінського плану побудови соціалізму. Індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, культурна революція — такими були гігантські кроки революційних перетворень, які вже в 1936 р. привели нашу країну до перемоги соціалізму. Науку жати по-ленінськи і перемагати Ляля пройшла саме в школі. До цього часу в Полтаві живе багато тих, хто разом з нею вчився в школі і хто виховував Лялю. У Полтавському краєзнавчому музеї зберігаються речі і документи, які розкривають образ юної патріотки. Вони розповідають, як вона вчилася, про все, що цікавило дівчину.

Ляля — активна піонерка, ударник навчання. Про це свідчать написи на книгах за підписом директора школи і піонервожатого, похвальні грамоти, які одержувала учениця в старших класах. Дівчина багато читала, займалася музикою, кінним і лижним спортом, любила кататись на ковзанах, грати в шахи. В 1936 р. вона вступила в ряди Ленінського комсомолу, а через рік закінчила середню школу з відзнакою.

В дитинстві Ляля мріяла стати піаністкою, але вже в школі вона захопилася математикою, фізикою, астрономією. Її захоплювала астрофізика, таємниці космічних просторів. Вона твердо вирішила досконально пізнати все, що її цікавить, і дівчина вступає на фізико-математичний факультет Харківського університету. А батьки та її найближчі друзі звали Лялю «наша Зіронька», адже вона прагнула розкрити таємниці всесвіту.

В бібліотеці Лялі, яка зберігається в музеї, серед творів В. І. Леніна, класиків російської та української літератури стоять книги з математики, фізики, астрофізики, астрономії, хімії тощо.

З перших років навчання в університеті вона в усьому проявляла свою ініціативу, подавала приклад. В навчанні, комсомольській роботі, побуті, спорті. Студентський колектив з гідністю оцінив енергію, волю і наполегливість Лялі, обравши її секретарем комсомольської організації. В 1941 р. вона вчилася на четвертому курсі.

Війна застала Лялю в Полтаві. Дівчина своїми очима бачила звірства гітлерівців і тяжко переживала величезне горе народу. Ляля вирішила: треба діяти, діяти рішуче і без зволікання, всіма силами й засобами боротися проти фашистської нечисті. За короткий час юна патріотка створила підпільну групу, до якої залучила спочатку 9 комсомольців. Учасники її почали збирати зброю і розгорнули антифашистську агітацію серед населення.

Восени 1941 р., коли німецька армія була на підступах до Москви, фашистська пропаганда всюди трубила, що столиця вже взята. Для викриття цієї брехні група Лялі організувала випуск рукописних листівок. Підпільники встановили зв'язки з партизанськими загонами під командуванням комуніста Жарова, який діяв у Диканських лісах. За вказівкою командира загону група вела розвідку, збирала зброю. Підпільники змонтували радіоприймач і стали приймати зведення Радінформбюро з Москви, друкували листівки й розповсюджували їх серед населення. За шість місяців вони випустили понад дві тисячі листівок, в яких передавались зведення Радінформбюро, викривалась брехлива пропаганда Гебельса, гнівно засуджувались звірства фашистів. Патріоти закликали до боротьби з ненависним ворогом. Під текстом стояв гордий підпис «Нескорена Полтавчанка».

В будинку № 5 на Першотравневому проспекті відбувалися наради групи Лялі Убийвовк. Партійне керівництво організацією здійснював комуніст С. Т. Саніго, ка-

¹ П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни, Харків, 1965, стор. 31.

пітан Червоної Армії, який потрапив в оточення і не зміг перейти лінію фронту. Залишившись у Полтаві, він встановив зв'язок з підпільниками групи Л. Убийвовк і став найактивнішим її членом. Підпільники обрали його начальником штабу організації.

Організація розгорнула активні дії по зриву насильного вивезення в фашистську неволю юнаків та дівчат.

Кожну неділю в чудовому куточку Полтави — Зеленому Гаї — Лялю чекали дівчата і жінки-полтавчанки. Вона читала їм листи подруги-невільниці Галі Романової з німецького міста Хемніц, розповідала своїм слухачкам: «Вчора на станцію гнали нову групу юнаків та дівчат. Страшно було дивитись. Гвинтівками били. Одна дівчина не витримала — кинулась з моста в Ворсклу. Я знала потім, що то була Даша Нестеренко. А скільки їх бідних гинуло в дорозі до Німеччини! А в місті щодня з'являлись рукописні листівки: «Батьки! Всім, чим тільки можете, зривайте мобілізацію ваших дітей на каторгу в прокляту Німеччину! Цим ви допоможете нашій рідній Червоній Армії, яка несе вам визволення. До цього кличе вас полтавчанка Галя Романова в листах із каторги». В листівці були виписані короткі уривки з листів Галі і пісня невольниці».

У квітні 1942 р. в організації уже було три радіоприймачі. Один з них був переправлений в партизанський загін.

Організація поступово зростала, зміцніла. Згодом вона вже налічувала 20 чоловік. Юні патріоти встановили зв'язок з табором-госпіталем для радянських військовополонених на Кобилянській вулиці. Радянські бійці були приречені, по суті, на голодну смерть. Щоб врятувати їх, підпільники приносили в табір продукти харчування, медикаменти, цивільний одяг. Вони організовували втечу військовополонених і переправляли їх в партизанський загін. Таким чином було визволено з фашистської неволі 18 радянських солдатів і офіцерів. Підпільники готувались до проведення диверсій і збройних виступів у місті.

Весною 1942 р. організація вирішила налагодити зв'язок з «Великою землею». За лінію фронту була направлена з пакетом від Лялі Убийвовк одна з підпільниць. Але лінію фронту перейти їй не вдалося, і вона попала в пазури гестапо. Не витримавши катувань, підпільниця виказала своїх товаришів. 6 травня 1942 р. були схоплені всі члени організації «Нескорена Полтавчанка» на чолі з Лялею Убийвовк.

Гестапівські кати піддали юних патріотів нечувано жорстоким мукам. Лялю Убийвовк катували і допитували 26 разів, всіляко схиляючи її до зради. Але спроби гестапо виявились марними. Дівчина мужньо і стійко знесла всі знущання, відкинула домагання інквізиторів, не втративши честі і гідності комсомолки, радянської людини, безмежно відданої любимій Батьківщині.

26 травня 1942 р. О. К. Убийвовк, С. Т. Сапiго, С. А. Ільєвський, Б. П. Серга, В. Д. Сорока і Л. Пузанов були розстріляні за міським кладовищем у Полтаві. Через десять днів після розстрілу Лялі на квартиру Костянтина Григоровича прийшов німецький солдат. З'яв кашкет і поганою російською мовою сказав, що він поділяє біду батьків Лялі і завжди пам'ятатиме їх прекрасну і мужню доньку. «Що це не тільки мої слова, — додав він, — вірте мені! Але більшого сказати я не можу».

Патріоти загинули, не зрадивши своїх переконань.

«Честь комсомольця, — говорила Ляля, — дорожче його життя. Життя, куплене ціною підлості, — гірше смерті».

Лялі вдалося з тюрми передати на волю п'ять передсмертних листів для рідних, де повідомлялось, що ніяких шансів на врятування в неї немає. В одному з них вона писала: «Шансів вийти звідси я маю дуже й дуже мало, — писала Ляля. — Я, звичайно, голови не втрачаю, якщо вдасться — вийду. Але ціною підлості я не буду купувати життя»².

Відважна полтавчанка в гестапівській катівні не впадала до відчаю, мужньо дивилась в очі смерті. З камери смертників вона писала: «Я не боюсь смерті — всі люди вмирають, і якщо доведеться вмерти, то так, щоб від цього була найбільша користь»³.

Не можна без хвилювання читати останній її лист: «Сьогодні, завтра я не знаю, коли мене розстріляють за те, що я не можу йти проти своєї совісті, за те, що я комсомолка. Я не боюсь умерти і умру спокійно.

Я твердо знаю, що вийти звідси я не зможу. Повірте, я пишу не згарячу і зовсім спокійна. Обіймаю вас всіх в останній раз і міцно, міцно цілую. Я не самотня і відчуваю навколо себе багато любові і турботи. Вмирати не страшно. Цілую всіх від усього серця. Ляля»⁴. Листи Лялі Убийвовк — полум'яної дочки комсомолу, написані на рубежі життя і смерті, пронизані великою моральною силою, чистотою, стійкістю і ненавистю до поневолювачів. В них відбивається образ цілого ко-

² Полтавський державний краєзнавчий музей, інв. № 3797.

³ Там же, інв. № 3796.

⁴ Там же, інв. № 3798.

ліній людей, вимальовуються риси чудової радянської людини, її душевна краса, любов до Батьківщини, відданість Комуністичній партії та її ідеалам.

Радянськими людьми ніхто не забутий і ніщо не забуто. Ім'я комсомолки Лялі Убийвовк стоїть у почесному ряду героїв Великої Вітчизняної війни. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. за особливі заслуги, мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни, звання Героя Радянського Союзу посмертно присвоєно Убийвовк Олені Костянтинівні — керівниці підпільної комсомольської організації міста Полтави.

Завжди, коли починає роботу черговий пленум Полтавського обкому комсомолу, секретар, відкриваючи його, оголошує, що на Пленумі відсутній член обкому Герой Радянського Союзу Олена Убийвовк. В залі напружена тиша. І ось звучить голос секретаря: «Герой Радянського Союзу, член Полтавського обкому комсомолу Олена Убийвовк загинула смертю хоробрих у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Ляля навечно обрана членом ОК ЛКСМУ.

Світла пам'ять про Лялю Убийвовк, вірну дочку Ленінського комсомолу, вічно житиме в серцях молоді і всіх радянських людей.

М. С. ЖУРАВЛІОВ

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

РОЗГРОМ КАЛЕДІНЩИНИ В ДЖЕРЕЛАХ І ЛІТЕРАТУРІ

Проблеми Великої Жовтневої соціалістичної революції, зокрема відстоювання її завоювань, уже багато років є провідними у працях радянських істориків. Боротьба з каледінщиною була першим збройним зіткненням молоді Країни Рад з силами контрреволюції. Стан Радянської республіки був важким. Однак партія більшовиків мобілізувала всі сили, і народ розгромив білогвардійські банди на Дону й Донбасі.

Висвітлення цієї боротьби має велике політичне й наукове значення. В. І. Ленін — перший історик і історіограф Великої Жовтневої соціалістичної революції — дав влучну характеристику генералові Каледіну як ватажку контрреволюційного козацтва. У творах вождя революції висвітлено заходи партії по організації розгрому каледінщини¹. В доповіді на III Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін зазначав, що «...справа Каледіна — справа безнадійна, трудящі маси проти нього. Досвід Радянської влади, пропаганда ділом, прикладом радянських організацій бере своє, і внутрішня опора Каледіна на Дону тепер падає не стільки ззовні, скільки зсередини.

Ось чому, дивлячись на фронт громадянської війни в Росії, ми можемо з цілковитою певністю сказати: тут перемога Радянської влади повна і цілком забезпечена. І перемога цієї Радянської влади, товариші, досягається тим, що з самого початку вона стала здійснювати споконвічні заповіді соціалізму, послідовно й рішуче спираючись на маси, вважаючи своїм завданням найбільш пригноблені, забиті верстви суспільства пробудити до живого життя, піднести до соціалістичної творчості»².

У ленінській періодизації Жовтня розгром каледінщини завершує період триумфальної ходи Радянської влади по всій Росії. Каледінщина займає місце між двома грандіозними подіями — Жовтневим переворотом і громадянською війною. Це визначило особливості вивчення каледінщини: здебільшого історики торкаються її мимохідь, вивчаючи більш широкі теми.

Початковий період радянської історіографії Великого Жовтня багатий на мемуарну літературу. Найбільшими подібними виданнями про боротьбу з каледінщиною були збірники, присвячені революційним подіям на Дону³, які опубліковані Донським істпартом і містять статті, десятки спогадів, 78 документів, хроніку подій на Дону з вересня 1917 до 10 лютого 1918 рр., сотні імен учасників боротьби з контрреволюцією. Окремі сторони розгрому каледінщини висвітлюють А. Бубнов, К. Ворошилов, М. Жаков та ін. у своїх спогадах, опублікованих у збірниках «Октябрь 1917» (Ростов-на-Дону, 1921) та «Октябрь в Таганроге» (Таганрог, 1927).

Боротьба з каледінцями робітників, червоногвардійців, очолюваних більшовиками, особливо добре представлена у виданнях істпартів України⁴. Про революційні події на Луганщині місцевий істпарт видав збірник матеріалів і документів⁵, у якому основне місце посідають спогади. Є і статті про каледінщину, але, на жаль, немає документів про неї. У збірнику «Киевская Красная гвардия в борьбе за власть Советов» (Харків, 1927), виданому Київським істпартом, опубліковані документи про союз Центральної Ради з Каледіним, про її допомогу донській контрреволюції. Цікавий збірник спогадів «Донбас у боротьбі проти каледінщини» (Харків, 1929), виданий Українським істпартом. Діяльність військово-революційних комітетів і більшовицьких партійних організацій, створення Червоної гвардії в різних районах Донбасу та інші питання організації й безпосередньої боротьби з каледінцями — таке в основному коло матеріалів збірника. Ряд коментованих публікацій дає журнал «Летопись революции» (1925, № 2, стор. 53—85, 166—185).

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 247, 319—321, 355—356, 374—375, 415; Ленинские сборники, 34 — стор. 9, 10—11, 13, 15; 35 — стор. 10—11; 36 — стор. 21, 27 та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 413—414.

³ Пролетарская революция на Дону. Сб. 2, Ростов-на-Дону, 1922; сб. 4, М.—Л., 1924.

⁴ Борьба за Октябрь на Артемовщине, Харьков, 1929; 1917 год в Харькове, Харьков, 1927.

⁵ І. М. Погодін та С. Я. Сапожников. До історії більшовицької партійної організації та пролетарської революції на Луганщині, Луганськ, 1932.

Чимало цікавих відомостей містять мемуари, опубліковані окремими виданнями або у вигляді журнальних статей. Найбільш ґрунтовно щодо цього є книга В. А. Антонова-Овсієнка⁶. Перебуваючи комісаром по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії, автор був у самій гущі подій, де переплітались воєнна, пропагандистська, продовольча й інші види діяльності партії щодо організації й здійснення розгрому ворога. Антонов-Овсієнко вів велике листування з ЦК партії та В. І. Леніним. Він пише про надзвичайно цінну допомогу вождя революції «в кожную хвилину тяжкої боротьби». В спогадах інколи трапляються помилки в датуванні подій і документів, окремі неточності, але це не применшує загального значення книги — кращої і найповнішої праці мемуарної літератури про каледінщину.

На основі власних вражень і бесід з учасниками подій В. К. Жуков відобразив картину прибуття на Дон чорноморських моряків для боротьби з каледінцями, показав запропанську роль меншовиків і Центральної ради⁷. Цій самій темі присвячено і монографію А. П. Платонова⁸. Ф. Зайцев у 7 розділі своїх спогадів розповідає, як Червона гвардія, об'єднавшись з загонами Сіверса, вигнала каледінців з Донбасу, переслідувала і громила їх на Дону⁹.

Чимало спогадів про каледінщину вміщували журнали «Пролетарская революция» (1928, № 4, стор. 53—60), «Каторга и ссылка» (1932, № 11—12, стор. 211—228), № 1 «Літопису революції» за 1922 р. повністю присвячувався спогадам борців за Радянську владу, зокрема різним аспектам організації відсічі ворогам. У № 3 за 1923 р. журнал опублікував ряд статей про боротьбу з цією контрреволюційною силою на Донбасі. В. Алгасов не тільки викладає події, пов'язані з каледінщиною, але й дає огляд і оцінку спогадів¹⁰.

У історіографії 20-х років не було спеціальних досліджень про каледінщину. Однак у працях, що торкалися подій кінця 1917—початку 1918 рр. на Україні, на Дону та на Північному Кавказі певне місце приділялось явищу, що розглядається.

Підсумком початкового періоду радянської історіографії було створення джерелознавчої бази з каледінщини переважно у вигляді мемуарної літератури. Документальна база була ще недостатньою. З середини тридцятих років починається другий період, що тривав до 1956 р. Поступово змінювався характер істпартівських видань, дедалі менше друкувалося спогадів. Проте розширювалась документальна база досліджень. Так, 1936 р. журнал «Красный архив» (т. 3/76, стор. 24—30) опублікував 12 цінних документів про боротьбу з Каледінім — резолюції загальних зборів козаків і селян, матеріали місцевих з'їздів Рад, телеграми воєнного характеру і т. д. Цінною є хроніка боротьби революційного козацтва Дону з контрреволюцією¹¹. В цій книзі показано боротьбу більшовиків за козацькі маси, спільні дії козацтва й червоногвардійських загонів, паралельно висвітлюються події на Дону, Кубані, Чорномор'ї, що дає можливість простежити зв'язок між ними.

З другої половини 30-х років починають виходити в світ великі збірники документів, присвячені періоду Жовтневої революції, що містили матеріали про розгром каледінщини¹².

Збірник «Внешняя политика СССР», т. I (М., 1944) включає ряд документів про спільні дії Центральної ради й Каледіна проти Радянської республіки. Матеріали збірника «Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции» (Харьков, 1947) розповідають про участь харківського пролетаріату в боротьбі з каледінщиною. Документи про її розгром опублікували також журнали «Красный архив» (1937, т. 6, стор. 29—58; т. 5, стор. 34—41), «Исторический журнал», «Военно-исторический журнал» та ін.

Монографії, присвячені Великому Жовтню, що побачили світ у 30—50-ті роки, переважно висвітлюють діяльність більшовицьких організацій на місцях та їх участь.

⁶ В. А. Антонов-Овсєнко. Записки о гражданской войне, т. I, М.—Л., 1924.

⁷ В. К. Жуков. Черноморский флот в революции 1917—1918 годов, Л., 1931, розд. 7, 8.

⁸ А. П. Платонов. Февраль и октябрь в Черноморском флоте, Севастополь, 1932.

⁹ Ф. Зайцев. Жовтень на Донеччині, Харків, 1933.

¹⁰ В. Алгасов. З боротьби за Жовтень на Донеччині.— «Літопис революції», 1930, № 5, стор. 207—222.

¹¹ Я. Н. Раєнко. Хроника исторических событий на Дону, Кубани и в Черноморьи. Вып. I, март 1917—март 1918, Ростов-на-Дону, 1939.

¹² Документы Великой пролетарской революции, т. I, М., 1938; Документы по истории гражданской войны в СССР, т. I, М., 1940; Червона гвардія на Україні 1917—1918 рр., К., 1937; Из истории борьбы за установление Советской власти (ноябрь 1917—февраль 1918 г.), М., 1943; Перемога Радянської влади на Україні, К., 1947; Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине, К., 1951.

у розгромі каледінщини¹³. У працях, присвячених Червоній гвардії, донському козацтву в період Жовтневої революції, а також значне місце відводиться боротьбі з контрреволюційними силами, очолюваними Каледіним¹⁴. У монографіях Л. С. Гаполенка «Солдатские массы Западного фронта в борьбе за власть Советов (1917)» (М., 1953) та С. Хесіна «Военные моряки в борьбе за власть Советов» (М., 1953) розглянуто боротьбу з каледінщиною в армії і на флоті.

Нарешті, з'являються і окремі статті, спеціально присвячені розгрому каледінщини¹⁵. Одна з перших належить І. Разгону, який викладає історичні події на основі великого й цінного фактичного матеріалу, зокрема діяльності секретаріату головної редакції «Истории гражданской войны». Особливо детально автор говорить про воєнні дії. Однак він дотримується неправильної думки про географічне розмежування революції й контрреволюції. Діяльність місцевих партійних організацій показує схематично, без дослідження труднощів і помилок.

Кроком уперед щодо розробки історії розгрому каледінщини стали праці Х. Ф. Лук'янова, зокрема дисертація, захищена ним у 1955 р.¹⁶ Автор охоплює широке коло питань — агітаційну й роз'яснювальну роботу партії, розв'язання продовольчого питання у важких умовах розрухи й розорення, хід боїв з каледінцями у Донбасі, зокрема, спеціально розглядає участь Червоної гвардії Донбасу в їх розгромі. У дисертації Х. Ф. Лук'янов значну увагу звертає на військові питання. Розгром каледінщини тлумачить як результат організаційної й мобілізаційної роботи партії серед мас. Використавши архівні джерела (ЦДАЖР СРСР, ЦДАРА, Луганський обласний партійний архів та ін.), тогочасні періодичні видання («Правда», «Донецкий пролетарий», «Юг», «Народное дело», «Вісник УНР», «Вісті Юзівської Ради Робітничих і Солдатських Депутатів» та ін.), автор уперше ввів у науковий обіг нові матеріали, які збагатили й поглибили дослідження каледінщини.

Значно поживалось вивчення проблем Великої Жовтня, зокрема боротьби з каледінською контрреволюцією, після XX з'їзду КПРС, який викрив шкідливі наслідки культу особи й відкрив сприятливі перспективи для історичних досліджень.

Радянські історики показували в своїх працях класове розмежування в рядах каледінщини. Контрреволюція не знала географічного поділу: саме в революційному Петрограді перебували натхненники контрреволюції, яка діяла в Донських степах. У той же час більшість донських козаків, які були в армії Каледіна, переходили на бік Радянської влади. Пильна увага приділялась діяльності багатьох учасників і керівників революційної боротьби, роботі місцевих більшовицьких організацій, рухові мас на окраїнах. Все це розглядалось як прояви наростання революції в країні.

Боротьба проти каледінщини знайшла відображення в численних публікаціях документів. Це насамперед збірники, що включають матеріали про керівництво боротьбою за владу Рад з боку ЦК партії більшовиків і особисто В. І. Леніна, про зв'язки ЦК з місцевими більшовицькими організаціями, документи з військових питань, про солідарність трудящих, єдність їхніх сил, про дружбу народів і т. д.¹⁷

Збірники документів про боротьбу за владу Рад у різних районах країни показують розгром каледінщини як всенародну справу¹⁸. Особливо багато відомостей

¹³ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1949; П. В. Семернин, М. Н. Корчин, Я. Н. Раєнко. Очерки истории большевистских организаций на Дону, ч. 1, Ростов-на-Дону, 1948; И. Разгон. Орджоникидзе и Киров в борьбе за власть Советов на Северном Кавказе в 1917—1920 годах, М., 1941; В. Ф. Мордов. Московские большевики в борьбе за создание Вооруженных сил Советской республики в 1917—1918 гг., М., 1950; та ін.

¹⁴ А. М. Федотов. Разгром контрреволюционных очагов Красной гвардии (ноябрь 1917—февраль 1918), М., 1940; П. Павлюк. Харківська Червона гвардія (лютий 1917—березень 1918), К., 1948; М. Лурье. Петроградская Красная гвардия (февраль 1917—февраль 1918), Л., 1938; М. Корчин. Борьба за социалистическую революцию на Дону.— Борьба за советский Дон, Ростов-на-Дону, 1939, стор. 32—52; його ж. Донское казачество (1905—1919), Ростов-на-Дону, 1941; та ін.

¹⁵ И. Разгон. Разгром калединщины.— «Пролетарская революция», 1940, № 2; Х. Ф. Лук'янов. Борьба пролетариата Донбасса под руководством Коммунистической партии против кадетско-калединской контрреволюции в 1917—1918 годах.— Наукові записки Ворошиловградського педінституту, серія історична, вип. 4, 1955; його ж. Красная гвардия Донбасса, Сталино, 1958.

¹⁶ Х. Ф. Лук'янов. Борьба партии большевиков с буржуазно-националистической и кадетско-калединской контрреволюцией в Донецко-Криворожском бассейне (1917—1918), Харьков, 1955.

¹⁷ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, ч. 2, М., 1957; Листовки петроградских большевиков 1917—1920, т. 3, Л., 1957; Рабочий класс России в первый год диктатуры пролетариата, М., 1964 та ін.

¹⁸ Борьба за власть Советов на Дону, Ростов-на-Дону, 1957; Борьба за Советскую власть в Северной Осетии (1917—1918), Орджоникидзе, 1957; Борьба за Совет-

про боротьбу з каледінщиною опубліковано на Україні¹⁹, зокрема в збірниках, присвячених Миколаївщині, Київщині, Харківщині, Донбасу, Криму, Катеринославщині та ін. Крім того, українські видавництва випустили ряд тематичних збірників, де також є матеріали про боротьбу з каледінщиною²⁰. Це саме стосується і журналів «Комуніст України» (1957, № 6, стор. 47—49), «Український історичний журнал» (1957, № 1, стор. 134—137; № 2, стор. 131—134).

До 40-річчя Радянської влади розгорнулася широка публікація спогадів учасників боротьби з контрреволюцією в період Жовтня²¹. Найбільше матеріалів про каледінщину містить збірник «Незабываемые годы», ряд авторів якого (В. Антонов-Саратовский, Е. Менде та ін.) сповіщають про нові цікаві факти. У збірнику «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» більшість спогадів про бої з каледінцями публікується вперше.

1957 р. в № 5 журналу «Исторический архив» було надруковано анкету, заповнену А. С. Бубновим, яка розповідає про події в Ростові у листопаді—грудні 1917 р. (стор. 190). Спогади учасників боротьби з каледінщиною публікуються й окремими виданнями²².

У капітальних працях «История гражданской войны в СССР» (т. 3, М., 1958), «История Украинской РСР» (т. 2, К., 1967), «Нариси історії Комуністичної партії України» (К., 1964), «Всемирная история» (т. 8, М., 1961) міститься цінний матеріал про боротьбу з каледінщиною.

До 40-річчя Радянської влади вийшов ряд збірників статей, у яких більш глибоко, ніж раніше, досліджуються різні сторони боротьби з каледінщиною. Так, Ф. В. Чебаевський у статті «Триумфальний хід Радянської влади» показує закономірність як спільних дій ради й Каледіна, так і їх розгрому. А. Л. Фрайман показує не тільки всебічну допомогу революційного Петрограда в розгромі білогвардійських військ на Дону, але й ліквідацію в центрі підпільних груп партії кадетів, тісно зв'язаних з Каледіним і Центральною радою²³.

В збірнику «Большовики України на чолі боротьби робітничого класу за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади» (К., 1957) ряд статей включає різні питання боротьби з каледінщиною. Це саме стосується і монографій, присвячених Великому Жовтню²⁴. Історики Радянської України велику увагу приділили Комуністичній партії як організатору взаємодопомоги трудящих мас Росії й України в розгромі каледінщини, боротьбі більшовиків проти українських буржуазних націоналістів.

На значно ширшій, ніж раніше, джерельно-літературній основі дослідники показують участь армії і флоту в боротьбі з каледінщиною, підтримку російської контрреволюції з боку імперіалістичних держав, політичне банкрутство буржуазних і дрібно-буржуазних партій. Ці та інші проблеми того часу займають велике місце в

скую власть на Кубани. 1917—1920, Краснодар, 1957; Борьба трудящихся масс за установление и упрочение Советской власти на Ставрополье (1917—1921), Ставрополь, 1957; За власть Советов в Кабарде и Балкарии, Нальчик, 1957; та ін.

¹⁹ Большовики України в боротьбі за встановлення Радянської влади (жовтень 1917—січень 1918), К., 1957; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, март—ноябрь 1917 г., К., 1957; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 г.), К., 1962; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917—апрель 1918 гг.), т. 2, К., 1957.

²⁰ Моряки за власть Советов на Украине (ноябрь 1917—1920). Сб. документов, К., 1963; Артем на Украине, Харьков, 1961; Железнодорожники Екатерининской в борьбе за власть Советов, Днепропетровск, 1958.

²¹ Незабываемые годы. Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны, Ростов-на-Дону, 1957; Победа Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1958; Рассказывают участники Великого Октября, М., 1967; Борьба за перемогу Радянської влади на Україні, К., 1957; Харьков в 1917 году, Харьков, 1957.

²² Р. Я. Терехов. Так начиналась борьба, Донецк, 1957, стор. 75—101; його ж. Сторінка героїчної боротьби, К., 1963, стор. 156—164; И. П. Толмачев. В степях Донских, М., 1957, стор. 15—41.

²³ Победа Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957, стор. 395—402; Октябрь и гражданская война в СССР, М., 1966, стор. 125—142.

²⁴ П. Москатов. Рабочий класс Дона в борьбе за Советскую власть. Ростов-на-Дону, 1957; М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1957; У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України у Жовтневій революції, К., 1958; Е. М. Склярєнко. Рабочий класс Украины в борьбе за власть Советов, К., 1957; та ін.

дослідженнях радянських істориків²⁵. З'являються праці окремих авторів, які всебічно розглядають ту чи іншу проблему розгрому каледінщини. Наприклад, Г. В. Малашенко²⁶ відтворює боротьбу з цією ворожою силою шахтарів Донбасу і Дону. Висвітлюючи тяжкі матеріальні умови робітників, їх політичне безправ'я, автор переконливо показує, чому багатотисячна армія шахтарів палко відгукнулася на заклик партії більшовиків підніматися на боротьбу з контрреволюцією. Новим у праці Малашенка є те, що локальні події на рудниках області Війська Донського й Донбасу розглядаються як частина загальної боротьби з каледінщиною. Цінність праці надає широке використання автором архівних матеріалів.

Великий вклад у вивчення боротьби з каледінщиною вносять українські історики: В. Астахов, В. Борщевський, В. Ваткевич, Н. Гончаренко, Т. Колішер, Ю. Кондуров, А. Лихолат, Р. Лук'янов та інші. Вони розглядають питання революційної творчості мас та організації опору революції. О. Карпенко, Р. Симоненко, Д. Сташевський, викриваючи зрадницьку роль світового імперіалізму в початковий період Радянської влади, торкаються також питань боротьби з каледінщиною.

Особливо активно займається вивченням розгрому каледінщини Т. М. Колішер²⁷, яка 1965 р. захистила відповідну кандидатську дисертацію. Спрямування досліджень Колішер — діяльність партії більшовиків України в організації розгрому цієї контрреволюційної сили. Вперше в історичній літературі розглядалась робота партійних організацій України не по окремих районах, а загалом. Діяльність більшовиків України подано як частину роботи всієї Комуністичної партії. На численних фактах показано участь трудящих України у всенародній справі розгрому небезпечного вогнища всеросійської контрреволюції. Автором залучено великий матеріал центральних архівів СРСР і УРСР, партійних і державних архівів ряду областей республіки, критично використано пресу, різноманітну літературу.

В ліквідації каледінської загрози брали участь польські, литовські, китайські та інші революціонери, які в той час перебували на території Росії. Але матеріали про це досі воедино не зібрано, відшукувати їх доводиться по багатьох виданнях. Так, у збірнику «Дело трудящихся всего мира» (М., 1957) надруковано два матеріали про польських інтернаціоналістів. Питання про участь іноземців у боротьбі проти Каледіна порушують А. Д. Ярошенко, П. Фрадкіна, П. А. Голуб, К. І. Козиріна та ін.²⁸

Значна увага розгрому каледінщини приділяється у історичній літературі, що вийшла до 50-річчя Великого Жовтня, зокрема в фундаментальному дослідженні «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (т. I, К., 1967).

Про інтерес дослідників до боротьби з каледінщиною говорять згадані вже кандидатські дисертації, захищені після XX з'їзду КПРС.

Радянські історики, залучивши широке коло джерел та літератури, переконливо показали різні сторони боротьби трудящих Країни Рад проти каледінської контрреволюції. Настав час для створення єдиної ґрунтовної синтетичної праці з цієї теми.

М. Я. ГУБАНОВА

²⁵ П. А. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917—февраль 1918 гг.), К., 1958; П. Попов. Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов, М., 1958; С. Хесин. Матросы революции, М., 1958; В. Морозов. От Красной гвардии к Красной армии, М., 1958; Ю. К. Кириенко. Героический поход Черноморского флота на помощь пролетариату Дона в ноябре 1917 г.—Известия Ростовского областного музея краеведения, Ростов, 1959, № 1 (3); В. В. Комин. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1965; Ю. И. Игрицкий. О поддержке Антантой русской контрреволюции.—«Вопросы истории», 1965, № 4; та ін.

²⁶ Г. В. Малашенко. Шахтеры Дона и борьба за разгром Каледина и установление Советской власти на Дону (ноябрь 1917—февраль 1918 годов).—Труды Новочеркасского политехнического института, т. 56/70, 1957; його ж. Шахтеры Донбасса в борьбе за разгром калединской контрреволюции.—Там же, т. 110, 1960.

²⁷ Т. Колішер. Більшовики України в боротьбі проти Каледіна (листопад 1917—лютий 1918 рр.).—«УІЖ», 1962, № 5; її ж. В. І. Ленін і розгром каледінщини.—«УІЖ», 1965, № 4; її ж. Большевики Украины во главе борьбы трудящихся против калединщины (октябрь 1917—февраль 1918 гг.), К., 1965.

²⁸ А. Д. Ярошенко. Участь китайских червоногвардий в борьбе за власть Рад на Україні в 1917—1920 роках.—«УІЖ», 1957, № 3; П. Фрадкіна. Литовские большевики в России в борьбе за Советскую власть.—«Коммунист» (Вильнюс), 1957, № 9; П. А. Голуб. Польские революционные войска в России в 1917—1920 годах.—«Вопросы истории», 1958, № 3; К. И. Козырина. Участие поляков в Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войне в СССР.—«История СССР», 1957, № 4; та ін.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**П. ДЕНИСЕНКО. КОМУНІСТИЧНА
ПАРТІЯ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР
ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА РЕСПУБЛІКИ
(1943—1945 рр.).**

*Видавництво політичної літератури
України, К., 1968, 176 с.*

Одним з важливих і актуальних питань радянської історіографії є діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни. У повоєнні роки, особливо після XX з'їзду КПРС, з цього питання опубліковано велику кількість монографій, статей, збірників документів і матеріалів, спогадів учасників Великої Вітчизняної війни.

Нещодавно у Видавництві політичної літератури України вийшла узагальнююча праця П. І. Денисенка «Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.)», де висвітлюється діяльність партійних організацій республіки по відбудові промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку тощо. Автор змальовує стан партійної організації України на початку визволення української землі, простежує зростання рядів КП(б)У, розширення мережі первинних осередків, зміцнення партійного керівництва відбудовчою роботою. Тут висвітлено важливі заходи ЦК КП(б)У, обкомів, міськомів і райкомів по добору, розстановці й підготовці партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських кадрів.

Але, на наш погляд, розгортання масово-політичної роботи серед населення не завжди пов'язано з конкретними завданнями процесу відбудови всіх галузей народного господарства. Зовсім недостатньо показано роль преси в мобілізації мас на відбудовчу роботу. В книзі наведено лише загальну кількість республіканських, обласних, міських, районних та заводських газет у 1943 і 1945 рр.

На основі фактичного матеріалу автор уважно простежив і показав допомогу ЦК ВКП(б), уряду СРСР і братніх народів Радянського Союзу в налагодженні роботи КП України та органів Радянської влади. Особлива увага приділяється відновленню діяльності партійних, радянських, комсомольських та інших організацій в західних областях республіки.

Найбільш ґрунтовно в книзі висвітлю-

ється відбудова паливно-енергетичної бази, чорної металургії, машинобудівної промисловості та залізничного транспорту України. Автор яскраво змальовує трудовий героїзм працівників цих галузей народного господарства, наводить велику кількість прикладів передовиків і новаторів виробництва, які своїм прикладом запаливали трудящих на грандіозні звершення в ім'я повної перемоги над ворогом. У рецензованій праці підкреслено, що важка промисловість відбудовувалась на якісно новій основі, за останнім словом науки і техніки. Це сприяло удосконаленню технології виробництва, дальшому його зростанню й зниженню собівартості продукції.

В розділі про відбудову сільського господарства автор показує відновлення його матеріально-технічної бази і підкреслює, що значні успіхи були досягнуті завдяки керівній і організуючій ролі Комуністичної партії, великому трудовому піднесенню мас (за 1943—1945 рр. у державні фонди здано 825 млн. пудів хліба, зібрано з деталей 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомашин) і братній допомозі народів СРСР. Однак автору слід було б вказати джерела, якими він користувався, інакше у читача може виникнути сумнів щодо вірогідності наведених фактів.

У праці детально розкрито розвиток соціалістичного змагання за якнайшвидшу відбудову народного господарства. Автор змальовує зокрема соціалістичні перетворення, що відбулися у західних областях України в цей період.

В останньому розділі книги на основі фактичного матеріалу висвітлюється патріотичний рух трудящих України за створення фондів допомоги Червоній Армії для додаткового випуску різного озброєння, щоб якнайшвидше визволити від окупантів всю радянську землю й остаточно розгромити фашистських загарбників.

Праця П. І. Денисенка — крок уперед у характеристиці багатогранної діяльності КП України в роки Великої Вітчизняної війни. В ній вперше вміщено значну кількість нового фактичного матеріалу, особливо узагальнюючих цифрових даних. В розділах є короткі наукові висновки. В цілому дослідження заслуговує позитивної оцінки. Проте в ньому є чимало недоліків. Наприклад, дослідник не завжди пов'язує організаторську роботу місцевих партійних осередків з конкретними завданнями по відбудові певних підприємств і галузей на-

родного господарства. По Єнакіївському металургійному заводу автор знайшов засоби для розкриття організуючої ролі місцевих комуністів. Однак діяльність партійних організацій Макіївського, Дніпродзержинського, Дніпропетровського металургійних, Харківського тракторного заводів та «Азовсталі» майже не висвітлюється. У більшості випадків автор обмежується лише переліком відбудованих підприємств, не розкриваючи самого процесу.

П. І. Денисенко недостатньо показує труднощі, які доводилося переборювати трудящим України під час відбудови шахт Донецького й Криворізького басейнів, промисловості, транспорту, сільського господарства.

Показуючи піклування партії та уряду про матеріально-побутові й культурні потреби населення, автор обмежився лише питаннями постачання продовольства і промислових товарів, відбудовою житлового фонду республіки, органів охорони здоров'я, шкіл, вищих учбових закладів, наукових установ. Він майже зовсім не спинився на налагодженні роботи комунальних підприємств, міського транспорту, електростанцій, бібліотек, клубів, театрів, будинків культури та інших культурно-освітніх закладів.

На нашу думку, в підрозділі «На визволеній землі» не було потреби розглядати окупаційний режим на території України, оскільки це питання безпосередньо не відноситься до теми дослідження. Слід

було б дати лише загальну його характеристику і вказати на тяжкі наслідки фашистської окупації.

В праці є також фактичні помилки, неузгодженість в цифрових даних, стилістичні огріхи, повторення. Так, на стор. 12 зазначено, що понад 17 тис. партизан брало участь у захопленні переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять. Але ж відомо, що в з'єднаннях («За Родину», ім. Щорса, ім. Чапаєва) і загонах (ім. Щорса, «За победу»), які здійснили цю операцію, налічувалося не більше 6,5 тис. чоловік. Тут варто було б вказати, що за героїзм у цих боях 7 партизанським командирам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На стор. 19 автор наводить дані про кількість загинлих на Україні під час фашистської окупації (5246 тис.), а на стор. 21 вказує, що населення республіки за цей час зменшилося на 13 614 тис., не пояснюючи такої великої розбіжності між зазначеними цифрами. Також на роздум читача полишено невідповідність між висновками щодо парку вагонів і довжини залізниць (див. стор. 118 і 123).

Однак, ці недоліки не можуть вплинути на загалом позитивну оцінку рецензованої книги, де показано авангардну роль Комуністичної партії України у відбудові народного господарства. Вона буде корисною для викладачів вищих учбових закладів, наукових працівників, пропагандистів і масового читача.

І. І. СЛИНЬКО

*Н. М. ЯКУПОВ. БОЛЬШЕВИКИ
ВО ГЛАВЕ РЕВОЛЮЦИОННЫХ
СОЛДАТСКИХ МАСС. 1917—
ЯНВАРЬ 1919,*

*изд-во Киевского университета,
К., 1967, 247 с.*

Створення в армії «політичного ударного кулака»¹ більшовицької партії В. І. Ленін вважав однією з найважливіших передумов і гарантій перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні. Аналізові досвіду боротьби більшовицької партії за перетворення армії з опори панівних класів на свою військову опору в період підготовки і проведення Великого Жовтня присвячена рецензована монографія.

На основі глибокого вивчення творів класиків марксизму-ленізму, критичного і копітного аналізу документів більш як 15 центральних, республіканських і обласних партійних та державних архівів, багатьох газет, документальних збірників, спогадів активних учасників революційних подій в армії, праць радянських істориків автор відтворив історично правдиву, складну картину повсякденної напруженої бо-

ротьби більшовиків за солдатські маси, проти контрреволюційної політики Тимчасового уряду, реакційного офіцера, буржуазних угодських та націоналістичних партій і організацій.

Зосередивши увагу на корінних питаннях досліджуваної проблеми, автор висвітлює до цілого ряду важливих проблем. Так, він по-новому розглядає участь окремих військових частин у революційних подіях на Півдні країни, доводить, що військові організації при Одеському і Херсонському комітетах РСДРП(б) були створені не в червні — липні, як це стверджують деякі історики, а восени 1917 р., уточнює партійний склад виконкому Румчереда першого і другого скликань.

У книзі детально аналізується економічне і воєнно-політичне становище на Півдні України напередодні і під час боротьби за завершення Великої Жовтневої соціалістичної революції, що характеризувалося складними переплетіннями соціальних і національних суперечностей, наявністю значного дрібнобуржуазного прошарку, який впливав на відсталу частину робітників, селянства і солдатських мас та створював сприятливе соціальне середовище для численних дрібнобуржуазних та націоналістичних партій і організацій. Саме це значною мірою пояснює засилья тут меншовиків і есерів у солдатських Радах і комітетах,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 235.

поширення настроїв «революційного об'єднання», тривалого існування об'єднаних партійних організацій.

За таких умов тим більшого значення набирала повсякденна робота більшовиків Катеринослава, Одеси, Херсона, Миколаєва, Сімферополя, Севастополя та інших міст Півдня за згуртування і мобілізацію солдатів і матросів для вирішення давно назрілих, пекучих питань революції на всіх етапах її розвитку. Величезну допомогу в цьому місцевим більшовикам подавав ЦК РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним. На Україну надходила більшовицька література, газети, приїздили досвідчені партійні працівники і пропагандисти.

В рецензованій монографії обгрунтовано, що, незважаючи на складність обстановки у військах Одеського військового округу після липневої кризи і наступу реакції, в міру поглиблення революції зростали симпатії до більшовиків, йшов поступовий процес відходу солдатських мас від угодівців і оборонців.

Спеціальний розділ книги присвячено участі солдатів Одеського військового округу у боротьбі проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення Радянської влади на місцях. При цьому автор розкриває форми боротьби більшовиків за інтернаціональне згуртування солдатів, зміцнення їх союзу з робітничим класом, викриття політики та ідеології українського буржуазного націоналізму.

Книга Н. М. Якупова не позбавлена окремих недоліків. Так, автору слід було зробити більш детальний і диференційований аналіз соціального складу військових частин Одеського військового округу в 1917 р. Самої лише згадки про те, що «більшість солдатів Одеського військового округу були вихідцями з селян, призваних із запасу» (стор 26), як і зазначення наявності молоді й робітників (там же) — недостатньо. Жодних даних не наведено про національний склад військових частин. І взагалі питання про боротьбу більшовиків Півдня за інтернаціональне виховання і згуртування солдатських мас, за викриття й ізоляцію численних націоналістичних партій у дожовтневий період висвітлено недостатньо. А про рішення Всеросійської конференції фронтних і тиллових військових організацій РСДРП(б) у червні 1917 р. з національного питання (в тому числі й з приводу «українізації» військових частин) автор навіть не згадує.

Говорячи про завоювання солдатських мас більшовиками, доречно було навести об'єктивні показники відходу солдатів від угодівців (зменшення кількості організацій останніх у військах і т. ін.). На стор. 135 автор робить висновок про те, що вплив більшовиків на робітників і солдатів у Катеринославі восени 1917 р. був неподільним, а проте наведені рядком вище цифрові дані говорять, що до Рад

входили і меншовики, і есери, і українські націоналісти.

Цікаво й історично правдиво Н. М. Якупов показує роботу серед «українізованих» військових формувань Центральної ради, створеної в грудні 1917 р. при Одеському комітеті РСДРП(б) секції більшовиків-українців. Добре було б, однак, показати її діяльність на II з'їзді Румчероду, а також простежити діяльність аналогічних секцій (і не тільки українських) і в інших містах і районах Півдня.

На наш погляд, у книзі недостатньо обгрунтовано й питання про окремі помилки більшовиків Півдня, зокрема Одеси, у ставленні до Центральної ради.

Більше уваги слід було приділити ролі першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату — у встановленні влади Рад на Півдні. Адже одразу ж після I Всеукраїнського з'їзду Рад та II з'їзду Румчероду між останнім та першим Радянським урядом України — Народним Секретаріатом, до складу якого увійшли також представники від більшовицьких організацій та Рад Півдня (В. Ліпшиць², В. Сиренжин³ та ін.), встановлено найтісніші зв'язки. Після обрання більшовицького Румчероду його голова В. Юдовський звернувся до Народного Секретаріату з листом, у якому він, повідомляючи про здобуту більшовиками перемогу на II з'їзді Румчероду, пропонував послати до ЦВК Румчероду представника Радянського уряду України «для керівництва і погодження дій»⁴.

Народні Секретарі — М. Скрипник, Є. Бош та ін. постійно листувалися з Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів Півдня України, інформували їх про заходи Радянського уряду України в боротьбі з Центральною радою, давали цінні вказівки й поради⁵.

В книзі мають місце окремі редакційні огріхи. На стор. 15, наприклад, сказано: «політична характеристика території (?)», на якій знаходився Одеський військовий округ», зайвим є триразове пояснення, що Голта — це нинішній Первомайськ, а Катеринослав — Дніпропетровськ і т. ін.

Проте зазначені недоліки не впливають на загалом високу оцінку дослідження Н. М. Якупова, який вніс певний вклад у розвиток української радянської історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

М. О. БУЦЬКО, І. Ф. КУРАС

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 722, арк. 11; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 2, 57.

⁴ Там же, ф. 3156, оп. 2, спр. 58, арк. 6.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 58, арк. 5; ф. 1, оп. 1, спр. 7-6, арк. 1—2.

**КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР.
З 1917 РОКУ ДО НАШИХ ДНІВ.
Ч. III.**

За редакцією члена-кореспондента
АН УРСР І. О. Гуржія,
вид-во «Радянська школа», К., 1968,
422 с.

Видавництво «Радянська школа» завершило видання «Книги для читання з історії Української РСР», що містить невеликі науково-популярні нариси про яскраві факти і події в житті українського народу, про борців за його щастя і свободу, видатних діячів української радянської держави, представників науки і культури.

Рецензована праця охоплює час від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів. Не виходячи за рамки шкільної програми, нариси водночас поглиблюють і конкретизують знання про рідну республіку, здобуті учнями з підручника.

Значна увага в книзі приділяється ролі В. І. Леніна в створенні й розвитку Української Радянської держави, показові керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, діяльності Ленінського комсомолу. В нарисі «В. І. Ленін і Українська Радянська держава» на основі аналізу численних документів П. Маруня розкриває величезну увагу і піклування Володимира Ілліча про Україну і безмежну любов українського народу до вождя. Неослабне піклування і допомога Володимира Ілліча сприяли створенню Комуністичної партії України, складової і невід'ємної частини РКП(б). Про це йде мова у змістовному нарисі М. Донія.

В. І. Ленін постійно дбав про зміцнення союзу українського народу з іншими народами нашої країни, зокрема з російським. Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік висвітлює П. Бачинський.

На повну силу постає перед учнями образ великого вождя через призму сприйняття документів і експонатів Музею В. І. Леніна в Києві, огляд яких робить у своєму нарисі Е. Конкіна. Вагомо розкривається в книзі для читання тема боротьби українського народу за встановлення Радянської влади. Натхненно і образно написаний нарис А. Гриценко «Повстання арсенальців». Заслужовують схвалення також розповіді про Червону гвардію (С. Ковбасюк), про жовтневі бої київського пролетаріату (О. Шусь), І з'їзд Рад України (С. Королівський), збройне повстання в Катеринославі (В. Борщевський).

Громадянській війні та боротьбі українського народу проти інтервенції імперіалістичних держав присвячено кілька нарисів, що знайомлять з героями революційних боїв, змальовують безсмертні подвиги

комсомольців, розповідають про боротьбу з інтервентами підпільників Одеси — членів «Іноземної колегії», про розгром врангелівщини тощо. Стисло, яскраво і змістовно розкриває бойовий шлях Червоного козацтва П. Гур'янов.

Добре підбрано матеріал про соціалістичне будівництво в УРСР: про відбудову Донбасу і трудові подвиги донецьких шахтарів, будівництво велетнів перших п'ятирічок — Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, ХТЗ і заводу «Запоріжсталь», про соціалістичні перетворення в сільському господарстві. Трудовий героїзм радянського народу, зокрема комсомольців і молоді, на будовах перших п'ятирічок розкривають І. Колодяжний, Д. Солошко і Г. Макеєва, О. Омеляненко. В невеликому нарисі «Колгосп ім. ХХІ з'їзду КПРС» (І. Ганжа і Л. Ганжа) цікаво і дохідливо викладена історія виникнення, зростання і зміцнення одного з перших на Україні колгоспів, і на його прикладі розкрито процес утвердження на селі нових соціалістичних форм життя, переконливо доведено їх перевагу.

Цикл статей посібника показує боротьбу трудящих західноукраїнських земель проти національного і соціального гноблення, за возз'єднання з Українською Радянською державою. Автори наводять мало відомі учням факти про Дрогобицьке повстання 1919 р., Татарбунарське повстання 1924 р., селянський виступ на Львівщині в 1932 р., барикадні бої у Львові в 1936 р. та про здійснення заповітної мрії українського народу щодо возз'єднання його в єдиній Радянській державі. Широком колом використаних джерел та літератури, глибоким узагальненням фактичного матеріалу відзначається нарис І. О. Гуржія «Татарбунарське повстання».

З інтересом прочитають старшокласники змістовні нариси з історії Великої Вітчизняної війни радянського народу — «Героїчна оборона Одеси» (П. Чухрій), «Героїчна оборона Севастополя» (К. Шамко), «Визволення Києва радянськими військами» (В. Лаппа), «Корсунь-Шевченківська битва» (М. Лещенко), «Уславлені керівники народних месників» (І. Слинько), «Молода гвардія» (О. Лугова), «Партизанська Іскра» (П. Костриба). Всі вони написані образно, з глибоким знанням справи і врахуванням психологічних особливостей учнів.

Широко представлено в книзі розвиток науки і культури Української РСР, її величні досягнення в різних галузях життя. Так, В. Крищенко у формі уявної екскурсії по Виставці передового досвіду в народному господарстві республіки розповідає про багатства нашої землі, славні трудові здобутки працьовитого українського народу.

Емоційно, з педагогічним хистом розкрито перетворення в дійсність давньої мрії людини про освоєння космосу (М. Гнилицький — «Розум у космосі»).

Завершується посібник нарисами Л. Ле-

шенка «Україна у боротьбі за мир» та І. Кукобенка — «Україна крокує в комунізм», що перекопливо демонструють економічне зміцнення і культурний розквіт УРСР у братерському союзі з іншими радянськими республіками.

Переважає більшість нарисів цілком заслугує позитивної оцінки. Але трапляються й невдачі. Так, у нарисі «Творці музики», де зроблено спробу стисло показати історію розвитку українського музичного мистецтва за роки Радянської влади, наведено багато імен, названо численні твори. Проте жодного з них не проаналізовано. Нарис «Комітети незаможних селян» за формою викладу і мовою більше нагадує наукову, а не популярну статтю для позакласного читання школярів.

Не всі важливі питання історії Української РСР достатньо відображені у посібнику. Слід було б розповісти про розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі, про видатних діячів Радянської України Ю. Коцюбинського та В. Затонського, полководців і героїв Великої Вітчизняної війни. Дивним є те, що в нарисі, присвяченому трудовим подвигам донецьких шах-

тарів, розповідь обривається на 1935 р., а в розповіді про Академію Наук Української РСР жодним словом не згадується Інститут історії, не називаються проблеми, над якими він працює. Не розкрито досягнення українських кіномитців, не показано героїчну оборону Києва. Замість нарисів В. Лаппи «Визволення Києва радянськими військами» доцільніше було б подати докладнішу розповідь про битву за Дніпро.

Книга для читання з історії Української РСР видрукована на хорошому папері, чітким шрифтом, ілюстрована кольоровими і чорно-білими репродукціями з картин українських та російських художників, малюнками, документальними фото. Шкода тільки, що виклад основних подій громадянської і Великої Вітчизняної воєн не супроводжується відповідними схемами. Маловиразною є обкладинка посібника.

Загалом «Книга для читання з історії Української РСР» безсумнівно цінна і принесе користь справі викладання історії рідної республіки.

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА

**І. М. ШЕКЕРА. КИЇВСЬКА РУСЬ
ХІ СТ. У МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИНАХ,**

*вид-во «Наукова думка»,
К., 1967, 200 с.*

Зв'язки східних слов'ян з іншими народами вже не раз висвітлювались у вітчизняній історіографії. В різний час було опубліковано ряд праць про відносини Київської Русі з Вірменією, Візантією, Прибалтикою, Польщею, Чехією, Угорщиною, степовими кочівниками. Та ось на полицях книжкових магазинів з'явилася ще одна книга з цієї проблеми. Автор її — І. М. Шекера вже встиг зарекомендувати себе вдумливим і наполегливим дослідником питань з історії Давньої Русі. Нова його праця є продовженням попередньої — «Міжнародні зв'язки Київської Русі» (вид-во АН УРСР, 1963, К., 200 с.), присвяченої VII—X ст. Перед І. М. Шеке-рою стояло нелегке завдання — сказати вагомє слово про ту ділянку історії, яка привертала увагу багатьох дослідників. На нашу думку, автор цілком справився з цим завданням. Він критично підходить до всього написаного й, уважно аналізуючи повідомлення давньоруських літописів, дає читачеві об'єктивну картину тісних економічних, політичних і культурних зв'язків Русі з усіма павколишніми країнами й народами у світлі останніх досягнень історичної науки.

Лейтмотивом рецензованої книги є твердження про те, що історія Київської Русі є складовою частиною всесвітньої історії. На конкретних прикладах автор показує, що Давньоруська держава була

однією з наймогутніших у той час, на авторитет її зважали найвидатніші правителі Заходу й Сходу. Цілком слушно відзначаючи, що в міжнародних відносинах Київської Русі першорядне місце належало економічним зв'язкам, І. М. Шекера зупиняється на розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі східних слов'ян. Згадуючи про работорівлю, автор полемізує з Б. О. Рибаківим, підкреслюючи, що на Русі вона не мала першорядного значення і в XI ст. навіть засуджувалась.

Певне місце в книзі займає характеристика торгових шляхів, які сприяли зближенню східнослов'янських племен і зміцненню Київської Русі. Широко висвітлюючи роль Дніпровського шляху, автор називає найбільші розташовані тут центри, зупиняється на труднощах плавання, зв'язаних з порогами й нападами печенігів та половців. Кілька сторінок присвячено Волзькому, Донському, Двінському, Німанському, Бузькому та Дністровському торговим шляхам. Однак, підкреслюючи їх значення, дослідник не уникнув прикрого недогляду — з його поля зору зовсім випали сухопутні магістралі.

В наступних розділах розкрито політичну історію Київської Русі. Досліджено її зовнішню політику в кінці X — на початку XI ст., боротьбу за великокнязівський престол у 20-х роках XI ст. і ставлення до неї зарубіжних країн, добу Яро-слава Мудрого.

Одним з наслідків прийняття християнства було посилення державної влади на Русі в кінці X — на початку XI ст., що в свою чергу викликало зміцнення феодального ладу й активізацію міжнародних зв'язків. І. М. Шекера далекий від захоплення кожним кроком князя Володимира

Святославича й підкреслює, що внутрішня політика його спрямовувалась проти широких народних мас. Автор приєднується до думки О. С. Пушкіна, який назвав цього правителя «Володимиром-тираном». Напади печенігів, що завдавали великої шкоди господарству Русі, пояснюються в праці соціально-економічним розвитком кочівників (розпад родових і зародження феодальних відносин), а також зовнішньополітичним курсом уряду Володимира і діяльністю печенізьких князів. Згадуючи війну 988—997 рр., детально проаналізовану в першій книзі, автор зв'язує припинення їх нападів на руські землі у 997 р. з смертю хорезмського шаха Мамуна (стор. 49). На наш погляд, тут потрібне деяке уточнення. Основну причину припинення агресивних дій печенігів слід шукати не в смерті правителя далекого Хорезму, а у встановленні дружніх зв'язків Русі з Візантією після прийняття християнства. Цей акт не тільки зміцнив владу київських князів, сприяв тіснішому згуртуванню навколо них феодалів, зближенню з Візантією, а й позбавив печенігів на деякий час підтримки з боку останньої. Б. О. Рибаків пояснює ослаблення натиску печенігів і перехід Русі у наступ спорудження могутньої лінії укріплень по Сулі, Трубежу, Острі, Десні, Стугні («История СССР с древнейших времен до наших дней», т. I, М., 1966, стор. 498—499). Про створення оборонної лінії і нормалізацію відносин з Візантією говорить і І. М. Шекера, згадуючи навіть про «стримування постійних нападів печенізьких орд», але не вказує, що всіма цими подіями й зумовлений успіх у боротьбі з кочівниками.

Характеризуючи русько-візантійські зв'язки, автор наводить приклади допомоги руських військових загонів Візантії в її військових операціях на Сході й Заході, але зауважує, що підтримка Володимиром імператора Василя II у війні з Болгарією була помилково зовнішньою політикою Русі. Однак ця правильна думка чомусь завуальовується на сторінках, присвячених русько-болгарським зв'язкам.

Досить докладно висвітлено взаємини між Руссю і Римом, зокрема розкрито важливе міжнародне значення того факту, що авторитет київського князя був визнаний папою римським (стор. 59). Показано також обопільну заінтересованість у встановленні якнайтісніших зв'язків між цими державами (стор. 60). Уважно простежує І. М. Шекера розвиток русько-болгарських, русько-скандинавських і русько-прибалтійських зв'язків, відзначаючи, що останні були затмарені намаганням феодалів східнослов'янських земель підкорити прибалтійські народи й перетворити їх у своїх постійних даниників (стор. 66).

Тісні економічні, політичні й культурні контакти існували в X—XI ст. між Руссю та східними країнами. Це виявлялось, наприклад, у переселенні вірменських біжен-

ців у міста й села Русі, в зносинах Тмутаракані з черкесами й аланами, в популярності імені князя Володимира Святославича на Сході.

Близькість східних слов'ян мовою, побутом і культурою до західних породжувала постійні й міцні зв'язки між ними. Лише в окремі періоди, та й то внаслідок непорозумінь, династичних воєн або ворожих підступів між руськими, чеськими і польськими князями виникали незгоди. До них слід віднести польсько-руські конфлікти 1013 і 1017 рр. Східну авантюру Болеслава Хороброго в 1013 р. І. М. Шекера розглядає як велику помилку польської дипломатії, вона була вигідна лише для германського імператора. Та світлих сторінок у взаєминах між Руссю і Польщею набагато більше. Це й договори 990 р. та 992 р., і досить близькі відносини між двома державами в останні роки правління Болеслава Хороброго (помер у 1025 р.), і допомога його синові Безпріму, подана Ярославом, і одруження Казіміра I в 1043 р. на сестрі Ярослава Мудрого. Всі ці акти увічались виникненням міцного русько-польського союзу в середині XI ст.

Докладно висвітлюючи утвердження Ярослава Мудрого на великокнязівському престолі й правління цього талановитого державного діяча, автор аналізує відносини Русі з печенігами, Прибалтикою, Візантією та країнами Західної Європи, розповідає про боротьбу з кочівниками.

В останньому розділі книги характеризуються відносини Русі з торками, прибалтійськими та кавказькими народами після смерті Ярослава Мудрого, а також боротьба з половецькими ордами. Закінчується праця розглядом повстання 1068 р. у Києві.

У визначенні основної причини розпаду Давньоруської держави І. М. Шекера, відкидаючи концепції буржуазних дослідників, приєднується до висновків більшості радянських істориків. Але він безпідставно заперечує твердження В. Й. Довженка про те, що початок нового періоду в політичному житті Русі не означав роздроблення її на ряд незалежних князівств. З цим висновком слід погодитись, адже загальновідомо, що Русь на окремі князівства розпалась в першій половині XII ст., а боротьба за Київ як політичний центр руських земель тривала ще довго й після того.

Праця І. М. Шекери не позбавлена недоліків. Автор багато уваги звертає на висвітлення історії сусідніх народів, але іноді, як це спостерігається зокрема при розгляді русько-угорських зв'язків (стор. 67—69), забуває про основне — аналіз відносин з Руссю. Трапляються зайві повідомлення про деякі історичні події, що не мають істотного зв'язку з темою. Так, на стор. 69, хоч у підзаголовку зазначено «Русь і Схід», чомусь іде мова про реконкісту на Піренейському півострові й напади норманів на Південну Італію і

о. Сіцилію. Недоречним є вживання термінів «Печенігія», що не набув поширення в історичній літературі, та «Рюриковичі», викинутого з ужитку радянською історіографією. Трапляються в книзі русизми («пил германських феодалів») й орфографічні помилки («Ярославівна»).

**ИСТОРИОГРАФИЯ НОВОГО ВРЕМЕНИ
СТРАН ЕВРОПЫ И АМЕРИКИ.
(УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ
ДЛЯ УНИВЕРСИТЕТОВ
И ПЕДИНСТИТУТОВ).**

Под ред. Б. Г. Вебера, И. С. Галкина
(ответ. ред.), И. П. Дементьева,

Н. Е. Застенкера, А. Д. Колпакова,
изд-во Московского университета,
М., 1967, 670 с.

Вивчення та викладання історіографії нового часу має, безперечно, важливе значення у системі історичної освіти. Відсутність узагальнюючих праць та учбових посібників з цього курсу значно ускладнювала підготовку висококваліфікованих спеціалістів-істориків, які б стояли на рівні сучасних вимог. Природно, що вихід у світ рецензованого видання викликає великий інтерес громадськості. Це перша спроба широкого узагальнення історіографії нового часу і разом з тим перший учбовий посібник з важливого розділу історичної науки. Авторський колектив, до складу якого входили фахівці Московського університету та ряду інших вузів країни, АН СРСР, а також історіографи Угорщини, НДР та Румунії, виконав величезну роботу.

Предмет дослідження, його хронологічні рамки та головні завдання вірно визначені у вступі до книги (стор. 5—8). У ній на великому фактичному матеріалі розкрито розвиток історичної думки в країнах Європи й Америки, починаючи від гуманістичної історіографії XV—XVI ст. до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автори зуміли переконливо показати історіографію нового часу в динаміці, в процесі боротьби ідеологій різних суспільних класів. Багато уваги приділяється характеристичні організаційних форм історичних досліджень, діяльності історичних товариств, академій, розгляду періодики, документальних публікацій та ін. До позитивних якостей посібника слід віднести також широке охоплення проблеми — вперше в нашій літературі комплексно висвітлюється західноєвропейська історіографія, а також історіографія слов'янських країн, Скандинавії, Латинської Америки. Не викликає особливих заперечень прийнята періодизація.

Глибоко і всебічно викладені історичні погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (стор. 206—247, 405—439). Великі основоположники наукового комунізму показані як геніальні вчені, що відкрили закони історичного розвитку і вперше застосували їх у своїх працях. Наведено мате-

Але згадані недоліки не знижують цінності книги. Ця перша спроба систематизації й узагальнення даних про міжнародні зв'язки Київської Русі разом з тим вносить у досліджувану проблему багато нового.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ

ріал про методи і прийоми історичних досліджень К. Маркса і Ф. Енгельса. Проте окремі формулювання першого розділу (ч. 3) невдалі й потребують уточнення. Так, зміну під впливом розвитку подій поглядів К. Маркса на перспективи буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. аж ніяк не можна вважати подоланням якихось «хибних поглядів» (стор. 217). У змістовному розділі «Проблеми нової історії в творах В. І. Леніна» показано велич ленінської думки, незвичайне вміння вождя розкривати суть історичного процесу.

Перша частина праці присвячена зародженню і становленню буржуазної соціологічної та історичної думки в XV—XVIII ст. Два головних напрями історіографії тих часів — гуманістичний та просвітительський — розглядаються як необхідний і закономірний етап її розвитку. Широко подано матеріал про соціологічні та історичні погляди французьких просвітителів XVIII ст. Деякі заперечення викликає п'ятий розділ (стор. 66—74), де характеризуються концепції німецьких просвітителів. Зокрема, схематично, без належної глибини показано вплив Е. Канта на розвиток буржуазної історичної думки. Виклад історичних поглядів Шіллера чомусь передуює розповіді про Гете.

Великий конкретний матеріал узагальнено в розділах з англійської історіографії. З достатньою чіткістю проаналізовано місце і значення англійської буржуазної революції XVII ст., показано характерні риси ідеологічної боротьби в країні у той час. Однак автор не уникнув, на жаль, деяких хиб. Мало що дають читачеві короткі довідки про Д. Спрігге (стор. 33) або Г. Барнета (стор. 37) без характеристики їхніх методологічних принципів. Аналізуючи концепцію Мальтуса (стор. 128—129), було б доцільно сказати про критику його теорії К. Марксом і В. І. Леніним. Декларативно виявилась теза про сильний вплив чартизму «на все політичне і духовне життя Англії XIX ст.» (стор. 129). У розділі про чартизм відсутній матеріал про Дж. Гарні, хоч ім'я його згадується у «Вступі» до другої частини посібника (стор. 105). Викликає заперечення переважно біографічний принцип викладання матеріалу про англійських істориків. Хибність такої побудови курсу історіографії вже відзначалась у радянській літературі¹. Нам здається більш вдалою структура розділу «Англійська історична наука на початку XX ст.». Тут аналіз творчості вчених

¹ Е. А. Косминский. Историография средних веков, М., 1963, стор. 10.

підпорядкований кардинальному завданню — показати суть концепцій головних напрямів.

Позитивне враження справляє виклад історіографії Франції, зокрема методично чіткий розділ «Французька історична наука 50—60-х років XIX ст.». Матеріал згрупований по напрямках, що полегшує читачеві скласти уявлення про особливості розвитку історичної думки у ті роки.

Велика увага приділяється у посібнику історіографії США, висвітленій на багатому фактичному матеріалі. Тут слід відзначити сторінки про стан історичної науки в цій країні в 70—90-х роках XIX ст. А багатоплановість побудови іншого розділу «Розвиток історіографії США від війни за незалежність до громадянської війни» (характеристика шкіл і окремих істориків, а потім аналіз літератури з ряду проблем — наприклад, про рабство) утруднює розуміння позицій головних течій у той період. Дешо розпливчисто показано загальну соціально-політичну платформу В. Франкліна (стор. 76).

Широко висвітлено питання російської історіографії нової історії. Відповідні розділи не позбавлені, однак, деяких хиб. Так, аналізуючи історичні погляди російських революційних демократів (стор. 337—344), автори навіть не згадують про їх оцінку характеру визвольного руху південних і західних слов'ян та взаємозв'язків його з революційною боротьбою у Росії. Тимчасом, М. Г. Чернишевський, О. І. Герцен та інші революціонери-демократи приділяли багато уваги цьому питанню у публіцистиці, а також у спеціальних працях. Інколи посібник переобтяжений подробицями, зокрема його сторінки, присвячені історикам, що не створили особливого напрямку в науці, як, наприклад, В. В. Бауер (стор. 347—352).

З розділів, у яких висвітлено розвиток історичної думки південних і західних слов'ян, найбільше вдалися про польську та югославську історіографію, слабше — про чехословацьку. В XIV главі (ч. 3) є певна ідеалізація частини чехословацьких істориків епохи Відродження, відступ від класового принципу при характеристиці ідеології політичних діячів та науковців. Викликає заперечення категорична теза, що «ідеологія цього часу — періоду чеського і словацького Відродження — була прогресивною і національною» (стор. 392). Як відомо, далеко не всі діячі Чехії і Словащини того періоду займали прогресивні позиції. Не можна погодитися і з беззастережною характеристикою Ф. Палацького як передового вченого (стор. 393—395). Нічого не говориться в книзі про його монархічні погляди, про те, що він був виразником австрославізму. А ось інший приклад. Серед чехословацьких буржуазних авторів лише Т. Масарік характеризується як «непримиренний ворог марксизму» (стор. 566). У читача може скластися помилкове уявлення, що ворожість ідеям наукового комунізму властива не всім ідеологам буржуазії.

У викладі болгарської історіографії (стор. 584—590), на жаль, також трапляється не досить чіткий класовий аналіз праць окремих дослідників. Наприклад, Г. Кристевич характеризується як обізнаний вчений і відомий політичний діяч (стор. 585), але замовчуються його монархічні й туркофільські погляди і те, що він вірно служив турецькому султанові. Не вказується, що згадана у посібнику його праця дістала негативну оцінку видатних представників болгарського революційного руху (Л. Каравелова та ін.). Помилковим є твердження, ніби М. Дрінов після закінчення Московського університету «був призначений професором слов'янської історії до Харківського університету» (стор. 586). М. Дрінов закінчив Московський університет у 1865 р., а професором Харківського став з 1873 р.

Зарубіжній історіографії років першої світової війни присвячена четверта частина посібника. Проте, за винятком розділу про німецьку історіографію, аналізу літератури цього періоду майже немає.

Нарешті, кілька зауважень загального характеру. В книзі увага зосереджена головним чином на висвітленні зарубіжними дослідниками національної історії своєї країни. Це, безперечно, правильно. Разом з тим читачеві було б корисно познайомитися із станом вивчення в різних країнах проблем історії інших народів у новий час. Відповідний матеріал можна знайти в розділах про російську історіографію, але дуже мало його на сторінках, де мова йде про інші країни.

Посібнику бракує критичного огляду праць зарубіжних авторів з історіографії нового часу (наприклад, Гуча, Томпсона, Фютера та ін.).

Нерідко аналіз шкіл та напрямів подекуди (особливо в I та 2-й частині) поступається місцем огляду історії суспільної думки. Ми вважаємо можливим і доцільним в учбовому посібнику більш контактне розміщення матеріалу по розділах з тим, щоб зосередити увагу на характерних явищах в розвитку наукових напрямів та шкіл, на стані вивчення ними найважливіших проблем нового часу. Можливо, огляд джерел з нової історії кожної країни краще давати в одному місці, а не розпорошувати цей матеріал по розділах.

У посібнику зручніше було б мати наскрізну нумерацію глав, а не окремо по кожній частині. Немає єдиної системи в науковому апараті рецензованої книги. Часто за назвою праці мовою оригіналу стоїть примітка «є російський переклад», але без його бібліографічного опису.

Проте окремі недоліки не є визначальними, їх легко усунути при новому виданні цієї книжки, яка дуже потрібна широкому колу читачів. Праця є важливим вкладом у розробку істориками-марксистами проблем історіографії нового часу.

Ю. Г. ЛИТВИНЕНКО,

Б. Г. ПІЛЬВЕРМАН,

С. І. СІДЕЛЬНИКОВ, В. В. СУХАРЄВ

IV НАУКОВА МІЖВУЗІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ

На початку цього року в Білоруському державному університеті ім. В. І. Леніна у Мінську відбулася IV наукова міжвузівська конференція істориків-славістів. У її роботі взяли участь 200 науковців з 24 університетів та ряду педагогічних учбових закладів, з Інституту слов'янознавства АН СРСР, інститутів історії Української та Білоруської академії наук, а також інших науково-дослідних установ. На форум славістів прибули й зарубіжні гості: завідувачі кафедрами Софійського університету професори С. Русаків і А. Мільчев, директор Інституту славістики Ієнського університету (НДР) професор Г. Юнгер, доцент Люблянського університету (СФРЮ) В. Малік та ін. Широким було представництво вчених України. До Мінська з'їхалося 40 істориків-славістів з Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Кам'янця-Подільського, Чернівців, Івано-Франківська, Ровно, Одеси, Полтави, Донецька, Миколаєва і Луцька.

Конференція у столиці Білорусії підбила підсумки розвитку слов'янознавчих досліджень в галузі історії за 50 років Радянської влади. На пленарному засіданні обговорювались доповіді доцента кафедри історії південних і західних слов'ян Московського університету І. М. Белявської «Радянське слов'янознавство за 50 років» та директора Інституту слов'янознавства АН СРСР І. О. Хренова про дослідження науковців цієї установи. Про роботу журналу «Советское славяноведение» докладно розповів його головний редактор І. І. Костюшко. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. М. Кулінич повідомив про успіхи українських істориків-славістів.

Учасники конференції обговорили виданий вперше на Україні підручник «Історія південних і західних слов'ян», написаний професорами В. А. Жебокрицьким, І. С. Дзюбком, Д. Л. Похилевичем, С. І. Сидельниковим, доцентами І. М. Гранчаком, А. Ф. Кізченком, І. М. Теодоровичем та О. С. Бейлісом. Було висловлено ряд критичних зауважень і дано загальну позитивну оцінку цьому посібнику.

На конференції працювало п'ять секцій: новітньої історії (друга світова війна і післявоєнний період), новітньої історії (1917—1939 рр.), нової історії (друга половина XIX — початок XX ст.), історії

слов'ян (XVIII — перша половина XIX ст.), історії середніх віків (V—XVII ст.).

На засіданні першої з них було заслухано 30 доповідей і повідомлень, близько половини яких виголосили українські дослідники. На секції відбулася жвава дискусія про характер революцій, що розгорнулися у зарубіжних слов'янських країнах на заключному етапі другої світової війни. Виступи вчених, зокрема українських — І. Д. Кундюби (Київський університет) та М. І. Леднева (Харківський університет), характеризувалися прагненням відійти від шаблонного уявлення про особливості цих революцій. Підкреслювалась необхідність висвітлити дану проблему з творчих позицій на основі глибокого дослідження усієї сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів, що зумовили події у кожній країні.

Учасники засідань першої секції обговорили також окремі питання з історії слов'янських народів у період другої світової війни, в роки антифашистської національно-визвольної боротьби. Ряд виступів було присвячено соціалістичному будівництву в зарубіжних слов'янських країнах та братньому співробітництву їх з Радянським союзом. З повідомленнями на ці теми виступили українські науковці П. С. Сохань (Інститут історії АН УРСР), А. І. Черній (Ровенський педінститут), Г. М. Попов (Харківський університет), М. Д. Куликовський (Луцький педінститут) та ін. У дебатах зазначалося, що ряд проблем післявоєнної історії зарубіжних слов'янських народів ще чекає своїх дослідників. Це, зокрема, — питання розгорнутого будівництва соціалістичного суспільства, правильного поєднання національних та інтернаціональних завдань, історіографія, методологія досліджень тощо.

Понад 20 повідомлень, присвячених історичним процесам міжвоєнного періоду, було заслухано на засіданнях другої секції. Тут виступило 6 українських істориків. Великий інтерес викликало повідомлення завідуючого відділом зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР П. М. Калениченка, який розповів про дослідження проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції істориками Польської Народної Республіки.

Питання інтернаціональної солідарності трудящих у міжвоєнний період розглянули доценти І. М. Гранчак (Ужгородський університет) і А. Ф. Кізченко (Київський університет). Окремі аспекти історії Болгарії та радянсько-болгарського співробітництва були висвітлені у виступах Г. Й. Чернявського (Харківський інститут культури) і Л. А. Пашковського (Харківський університет).

На засіданнях секції нової історії було прочитано три доповіді і 28 повідомлень. Від Української РСР виступило 12 вчених. В центрі уваги стояли питання історії міжслов'янських зв'язків, революційного руху в слов'янських країнах, розвитку суспільної думки тощо. З особливим інтересом присутні прослухали змістовну доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР А. М. Шлепакова «Основні етапи історії трудової еміграції у країнах Америки». Високу оцінку дістали повідомлення професора В. А. Жебокрицького (Київський університет) про спроби Ватикану нав'язати Болгарії церковну унію у 1913 р., професора С. І. Сідельникова (Харківський університет) про соціальний склад болгарських революційних комітетів у 1869—1873 рр., доцента А. К. Мартиненка (Київський університет) про російсько-болгарські відносини в період революції 1905—1907 рр., доцента І. М. Теодоровича (Чернівецький університет) «Ватикан і слов'янські народи після перемоги Лютневої революції в Росії».

У роботі секції історії слов'ян (XVIII—перша половина XIX ст.) взяли участь 18 чоловік, які присвятили свої виступи питанням національно-визвольного і суспільного руху в слов'янських країнах, міжслов'янським зв'язкам, розвитку суспільно-політичної думки. Представниками наукової громадськості України тут були професор Д. Л. Похилевич (Львівський університет), професор І. Г. Шульга (Ужгородський університет).

А. Л. Перковський (Інститут історії АН УРСР) та ін.

Близько 30 доповідачів, зокрема чотири українських історики-славісти, виступило на секції історії середніх віків (V—XVII ст.). Всього учасники IV конференції заслухали й обговорили 135 доповідей і повідомлень.

У прийнятті резолюції відзначалось, що подібні зустрічі вчених сприяють розвитку радянського слов'янознавства, допомагають кращій координації наукових досліджень, підвищують рівень підготовки молодих кадрів істориків-славістів. Вказувалось також на те, що недоліки, зазначені у Постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві», мають місце і в слов'янознавстві. Окремі теми досліджуються ще недостатньо глибоко, мало публікується фундаментальних праць з актуальних проблем сучасної історії зарубіжних слов'янських країн. Спостерігається певне відставання у розробці деяких питань минулого слов'янських народів. Недостатньо вивчаються історіографія та джерелознавство з історії слов'ян.

Керуючись настановами партії, конференція звернула увагу славістів на необхідність підвищити ідейно-теоретичний рівень досліджень, посилити рішучу боротьбу з реакційною буржуазною історіографією, далі поліпшувати викладання історії південних і західних слов'ян у вищих учбових закладах країни. Важливим завданням вчених-славістів є активна участь у підготовці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, глибоке вивчення його історичної ролі і впливу ідей лєнінізму на зарубіжні слов'янські народи. Наступну, V конференцію було вирішено провести у Харкові в лютому 1970 р. і присвятити її ювілею великого вождя.

Матеріали IV конференції вийдуть окремим виданням наприкінці цього року.

А. К., І. К.

РОБОТИ ЧАПАЄВСЬКОГО ЗАГОНУ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Внаслідок проведених протягом двох польових сезонів 1966—1967 рр. науковцями Інституту археології АН УРСР досліджень на південній околиці м. Києва, поблизу сіл Чапаєвка і Пирогів, виявлені залишки поселення трипільської культури епохи міді та могильник зарубинецької культури II ст. до н. е.—I ст. н. е.

На поселенні епохи міді при розкопках знайдено залишки 7 жител-напівземлянок та 19 ям господарчого призначення. Житла видовжено-овальної форми розмірами 4×5 м, заглиблені в материковий лес на 0,60—0,80 м. У кожному приміщенні у жилій частині влаштовувалось за-

глиблення для вогнища, над яким, очевидно, був якийсь каркас, обмазаний глиною. Про це свідчать знахідки великих шматків печини, виявлені в вогнищних ямах чи біля них.

У заповненні жител та господарчих ям знайдено велику кількість уламків посуду, зняряд праці з кременю та рогу (скребки, ножі, уламки зернотерок і мотик), скульптурні зображення жінок та чоловіків, зроблені з глини, прикраси, а також кістки диких і свійських тварин, птахів, риб, панцирі черепах тощо.

За виявленими під час розкопок матеріалами поселення належить до ранніх

пам'яток так званого Лукашівського типу пізньотрипільської культури Середнього Подніпров'я і датується серединою III тисячоліття до н. е.

На поселенні виявлено також два поховання того ж часу. Одне з них добре збереглося.

Поховання трипільської культури середнього та початку пізнього етапів її існування зустрічаються дуже рідко, а на північно-східній периферії поширення цієї культури такі поховання зустрінуті вперше.

Матеріали поселення та поховань значно поповнюють дані про життя племен трипільської культури в Середньому Подніпров'ї на початку пізнього етапу їх існування.

Розташований на місці трипільського поселення могильник зарубинецької культури дещо пошкодив житлові та господарчі комплекси поселення. Наприкінці III ст. до н. е. на цьому дніпровському місці населення племен зарубинецької культури утворило кладовище. При розкопках виявлено 92 поховання з тілоспаленнями. Майже в кожній могилі, крім залишків тілоспалення, розміщувався і спеціальний ритуальний посуд — горщик, миска та кухоль. Нерідко в похованнях траплялись бронзові та залізні фібули (застібки для одягу), бронзові браслети та орнаментовані пластинки і бляшки, які прикрашали одяг, намисто, шпильки.

При розкопках цього могильника археологам удалося здобути найбільшу для Середнього Подніпров'я колекцію матеріалів зарубинецької культури, що має важливе значення для вивчення історії

населення рубежа нашої ери, яке багато вчених, починаючи з В. В. Хвойка, вважають слов'янським. Нові знахідки допомагають у вирішенні досі ще спірного питання про виникнення цієї культури, її поширення на згаданий території та густоту населення.

Входячи у велику групу могильників, відомих на широких просторах Середнього та Верхнього Подніпров'я, могильник поблизу сіл Чапаєвка і Пирогів має ряд специфічних особливостей. На його матеріалах, більше ніж на інших, простежуються риси культури, які пов'язані з скіфською культурою попередніх століть. Цей могильник дає нові цінні дані для вирішення одного з найважливіших історичних та етнографічних питань східно-європейського минулого — про зв'язки давніх предків слов'ян зі скіфським світом, Північного Причорномор'я з Подніпров'ям. Як свідчать матеріали розкопок, населення, що проживало на досліджуваній території, мало тісні генетичні зв'язки зі скіфами.

Під час розкопок було виявлено 4 поховання скіфського часу VI—V ст. до н. е. Кістяки лежали головою на північ або з невеликими відхиленнями на захід, витягнуто, на спині. Всі супроводжувались поховальним інвентарем у вигляді глиняного посуду та бронзових прикрас. Можливо, що ці поховання належали хотовському городищу скіфського часу, розташованому за 1,5 км на північний захід від досліджуваних пам'яток.

В. О. КРУЦ, А. І. КУБИШЕВ

ІСТОРІЯ В ТЕМАТИЧНОМУ ПЛАНІ ПОЛІТВІДАВУ УКРАЇНИ НА 1969 р.

У тематичних планах Політвидав України рік у рік значне місце відводиться історичній літературі. На 1969 р. заплановано видати твори класиків марксизму-ленінізму, праці, присвячені 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю ЛКСМУ, 25-річчю перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні.

Так, у I кварталі наступного року буде випущено збірник ранніх творів К. Маркса і Ф. Енгельса (переклад з російської). Ці матеріали, які не ввійшли у друге видання їх творів, є додатковим джерелом для вивчення діяльності Маркса і Енгельса. Збірник становить значний інтерес для тих, хто вивчає ранній період формування поглядів основоположників наукового комунізму, а також для спеціалістів, що досліджують проблеми філософії, політичної економії, історії суспільних ідей.

Особливо широко представлені в плані твори В. І. Леніна. І це зрозуміло. Вони завжди були й будуть нашим дороговказом. Увагу істориків приверне

збірник «В. І. Ленін про Україну» (друге видання), до якого ввійшли праці, листи, промови та інші документи, пов'язані з Україною за весь період революційної діяльності вождя. В. І. Ленін, як відомо, велику увагу приділяв революційній боротьбі комуністичних партій і робітничого класу зарубіжних країн. Цим питанням присвячено збірник «В. І. Ленін про міжнародний комуністичний і робітничий рух». Сюди увійдуть твори Володимира Ілліча, його доповіді й промови, в яких висвітлюються проблеми світового революційного руху, інтернаціональної єдності пролетаріату.

Політвидав України продовжує випускати українською мовою (переклад з російської) шеститомну «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу». В 1969 р. вийде з друку 3-й том, ч. II.

Готуються до видання в наступному році також оригінальні праці з питань теорії і історії КПРС. Це книга доктора історичних наук В. М. Терлецького «Ле-

пін, партія, держава», в якій автор показує роль В. І. Леніна у створенні Комуністичної партії і Радянської держави, розкриває діяльність КПРС у побудові нового суспільства, творче застосування нею ленінських принципів у взаємовідносинах партійних і державних органів на сучасному етапі комуністичного будівництва. В праці докторів історичних наук М. І. Куліченка і В. Ю. Маланчука «Ленін і розв'язання національного питання на Україні» показано, як Комуністична партія України на всіх етапах своєї історії проводить ленінську національну політику. Важливими є також видання «Військово-політична діяльність КП України в роки Великої Вітчизняної війни» доктора історичних наук М. О. Буцька і кандидата історичних наук С. М. Кириченка, «Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації» колективу авторів та ін.

Ілюстрований популярний нарис «Історія Української РСР» підготовлено науковими працівниками Інституту історії Академії наук УРСР. Книга буде видана російською мовою.

У минулому році Політвидав України розпочав публікацію великих колективних праць — тритомників «Українська РСР в період громадянської війни» та «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945)». Читачі вже мали змогу ознайомитись з першими і другими томами, решта вийде з друку найближчим часом. Планується протягом 1969 р. випустити згадані видання російською мовою.

Наступного року передбачено видати книгу науковців Інституту історії партії ЦК КП України «Листівки партійного підпілля і партизанських загонів у роки Великої Вітчизняної війни». Вона містить листівки, що розповсюджувалися на тимчасово окупованій території України. Багато з них друкується вперше.

У тематичному плані видавництва на 1969 р. є й інші праці, присвячені питанням історії українського народу, його героїчному минулому і славним сьогочасним зверненням.

С. М. ГЛУЩЕНКО

ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 100-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. Г. ШЛІХТЕРА

2 вересня ц. р. в конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР відбулися збори на честь 100-річчя від дня народження видатного партійного і державного діяча, колишнього віце-президента АН УРСР, академіка АН УРСР О. Г. Шліхтера, організовані Інститутом історії партії ЦК КП України, Секцією суспільних наук АН УРСР, Українським науководослідним інститутом економіки й організації сільського господарства, Міністерством сільського господарства. На зборах були присутні представники громадськості міста і ветерани Комуністичної партії.

«Ми вшановуємо сьогодні вірного більшовика-ленінця, видатного діяча всеросійського пролетарського руху, талановитого державного діяча Радянської України О. Г. Шліхтера, — сказав у вступному слові віце-президент АН УРСР І. К. Білодід. — О. Г. Шліхтер — видатний марксист-аграрник. Він уперше поєднав економічну і політичну думку з життям Радянської країни. За все це його вшановують партія, весь народ».

Доповідь «О. Г. Шліхтер — видатний партійний і державний діяч та вчений» виголосив доктор економічних наук професор Д. Ф. Вірник. Схарактеризувавши революційну боротьбу О. Г. Шліхтера в царській Росії, доповідач докладно висвітлював його активну участь у будівництві Радянської соціалістичної держави.

Зі спогадами про О. Г. Шліхтера виступив член-кореспондент АН УРСР, лауреат Ленінської премії Є. С. Шаблійовський, який відзначив його важливу роль у культурному будівництві на Україні в 20—30 рр., зокрема активну участь видатного вченого у виданні творів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки.

Як полум'яного революціонера, невтомного трудівника і чуйну людину схарактеризували О. Г. Шліхтера у своїх спогадах старі комуністи Є. М. Лінкевич і П. П. Пасічник.

Присутні мали змогу ознайомитись з виставкою про революційний і творчий шлях вірного ленінця О. Г. Шліхтера.

Ш. Ф.



ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

КІЛЬКА НЕТОЧНОСТЕЙ В «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Як відомо в 1967 р. вийшло в світ перероблене і доповнене видання «Історії Української РСР». На основі великої кількості архівних матеріалів та друкованих джерел колективу авторів Інституту історії АН УРСР вдалось створити цінну узагальнюючу працю. В двотомному виданні добре висвітлено закономірності історичного розвитку українського народу, який в тісній співдружності з великим російським народом боровся проти царизму та іноземних поневолювачів, будував нове життя після перемоги Великого Жовтня.

Проте в книзі є неточності. Так, у розділі Х першого тома на стор. 374 сказано, що у 1818 р. в Москві виник «Союз благоденства», який мав свій філіал («управу») на Україні, в Тульчині (Поділля), де був тоді розквартирований Вятський полк під командуванням Пестеля. З інших джерел відомо, що Пестель з 1818 по 1821 р. служив на Україні і був ад'ютантом головнокомандуючого 2-ю армією в Тульчині (УРЕ, т. 11, стор. 108). Отже, він не міг в цей час очолювати Вятський полк, командиром якого Пестеля призначили в 1821 р., причому полк стояв тоді в с. Линці (УРЕ, т. 11, стор. 108), а не в Тульчині.

В монографії М. В. Нечкіної «Движение декабристов» (т. I, М., 1955) на стор. 354 сказано, що Олександр I затвердив призначення Пестеля полковим командиром 1 листопада 1821 р., і через два тижні, 15 листопада він очолив Вятський піхотний полк. Як зазначалося в книзі перед цим, «з 1821 р. Пестель живе в Линях, де стояв його полк, але часто приїжджає в Тульчин, не перериває зв'язку з тульчинським колективом» (стор. 347). Про те, що Вятський полк був розміщений в Линях (тепер Іллінці) сказано і в «Декабристах» (М., 1951, стор. 599).

Ці ж факти наведено в книзі Л. О. Медведської «Павло Іванович Пестель» (К., 1964, стор. 85), де стверджується, що до 1821 р. Пестель був ад'ютантом П. Х. Вітгенштейна, а коли став командиром, переїхав з Тульчина у Линці.

Слід відзначити й помилки на сторінках, присвячених історії перших соціал-демократичних організацій в Росії. В першому томі на стор. 474 перекинуто прізвища їх керівників. З усіх попередніх історичних праць відомо, що керівниками перших с-д. організацій були Павло Варфоломійович Точинський і Михайло Іванович Бруснев, а не Точинський і Брусньов, як вказано в томі.

І, нарешті, ще одне зауваження. Окремі автори при написанні розділів книги порушили хронологічну послідовність. Так, на стор. 647—649 (т. I) розповідається, що нарада ЦК РСДРП в Пороніно відбулася наприкінці вересня 1913 р. В січні—квітні 1914 р. революційне піднесення розвивалось. Далі: «Піднесення революційного руху примусило царський уряд видати в червні 1912 р. закон про лікарняні каси для робітників». І тут же перехід до подій 1914 р., коли «було створено близько 500 лікарняних кас». Потім знову згадується 1913 р.

Вважаю, що на все це потрібно звернути увагу на сторінках «Українського історичного журналу», оскільки ним часто користуються в своїй роботі не тільки науковці та учителі історії, а й пропагандисти і широке коло читачів.

І. В. ПИЛИПЧУК

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. В. С. Петренко, Л. А. Шевченко. Вклад художественной интеллигенции города в развитие духовной культуры украинского села (1959—1968 гг.). И. М. Сахарчук. Борьба КПЗУ против буржуазного национализма (1929—1933 гг.). Н. Н. Лещенко. Классовая борьба в украинском селе в 1900—1901 гг. В помощь пропагандистам и слушателям системы партийного просвещения. И. М. Бондаренко. К. Маркс и Ф. Энгельс о союзниках пролетариата. Сообщения. Н. В. Белик. Работа партийных организаций Украины в подготовке рабочих кадров для металлургической промышленности (1959—1965 гг.). Я. В. Пидпригорчук. Источники и формы пополнения кадров рабочего класса УССР в годы пятой пятилетки. Г. Т. Федоров. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению оборонно-массовой работы среди трудящихся республики. С. М. Злупко. К вопросу о связях Буковины с Надднепрянской Украиной и Галицией (вторая половина XIX—начало XX ст.). А. А. Лысенко. М. Драгоманов об историческом прогрессе. С. В. Щурат. О связях Т. Падурь с декабристами. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. V. S. Petrenko, L. A. Shevchenko. Contribution of City Art Intelligentsia to the Development of Spiritual Culture of the Ukrainian Village (1959—1968). I. M. Sakharchuk. The Struggle of the Communist Party of the West Ukraine against Bourgeois Nationalism (1929—1933). M. N. Leshchenko. Class Struggle in the Ukrainian Village in 1900—1901. Help to Propagandists and Students of the System of Party Education. I. M. Bondarenko. K. Marks and F. Engels on the Allies of Proletariat. Communications. M. V. Belik. Activity of the Ukrainian Party Organizations in Training of Specialists for Metallurgy (1959—1965). Ya. V. Pidprygorshchuk. Sources and Forms of Working Staff Reinforcement in the Ukrainian SSR during the Fifth Five-Year Plan. G. F. Fedorov. Activity of the Ukrainian Party Organizations in Strengthening of Defence-Mass Propaganda among the Working People of the Republic. S. M. Zlupko. On the Relations of Bukovina with the Dnieper (Naddnipryanska) Ukraine and Halychyna (the Second Half of the XIXth—beginning of XXth century). O. Ya. Lysenko. M. Dragomanov on Historic Progress. S. V. Shchurat. On Relations of T. Padura with Decembrists. Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to the Editor.

Поправки.

У № 9, 1968 р. на стор. 149, ствп. II, в рядку 31 зверху читати:

«...війни 1620—1621 рр.».

У № 10, 1968 р. на стор. 24 в рядку 33 зверху читати:

«В одному з своїх листів 1858 р. ...»;

на стор. 88 в рядку 23 зверху читати «...(червень 1945 р.)...»;

на стор. 160, ствп. I, в рядках 19—20 зверху читати:

«Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР».